

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

नेपाली लोक साहित्यका अभियन्ता जीवेन्द्र देव गिरीको जन्म वि.सं. २००८ असार ८ गते सिम्ला, काप्रीचौर, सुर्खेतमा भएको हो । २०२४ देखि शिक्षण पेसामा प्रवेश गरी प्राथमिक तहदेखि विद्यावारिधि तहसम्म अध्यापन कार्य गरेका गिरी हाल नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा सदस्य सचिवका रूपमा कार्यरत छन् । यसका उनी अतिरिक्त विभिन्न सङ्घ/संस्थामा समेत संलग्न रहँदै आएका छन् । जीवेन्द्र देव गिरीले सुर्खेत सिम्ला काप्रीचौर गाउँ पञ्चायतमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन (२०४०) शीर्षकमा एम.ए. तहको भिलेज प्रोफाइल तयार गरी लोक साहित्यिक अध्ययनको शुभारम्भ गरेका हुन् । जीवेन्द्र देव गिरीले लेखेका लोक साहित्य सम्बन्धी पुस्तकाकार कृति हुन् : लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७), हाम्रा लोकगाथा (२०५७), नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन (२०६७), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (सहलेखन २०६९) । यसै गरी उनले स्नातकोत्तर र विद्यावारिधिसम्मका विद्यार्थीहरूलाई लोक साहित्यको अनुसन्धान पनि गराउँदै आएका छन् । उनको यही लोक साहित्यिक अध्ययनको योगदानमाथि प्रकाश पार्ने काम यस अध्ययनमा भएको छ ।

१.२ समस्या कथन

नेपाली लोक साहित्यका अध्ययनमा संलग्न जीवेन्द्र देव गिरीले निरन्तर नेपाली लोक साहित्यमा कलम चलाए पनि उनले गरेको योगदानको खास अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा उनको योगदानको विवेचना नहुनु समस्याका रूपमा रहेको छ । त्यसैसँग सम्बन्धित निम्न लिखित समस्याहरू यस शोधसँग गाँसिएका छन् :

- (१) उनका लोक साहित्य सम्बन्धी कृतिहरू के कस्ता छन् ?
- (२) उनको नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन के कस्तो योगदान रहेको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोध कार्यका निम्न लिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (१) उनका लोक साहित्य सम्बन्धी कृतिहरूको अध्ययन गर्ने ।
- (२) नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा उनको योगदानको निक्कै गर्नु ।

१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा

नेपाली लोक साहित्यका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने जीवेन्द्र देव गिरी र उनका कृतिका बारेमा भएका कार्य निम्नानुसार छन् :

ईश्वरी ज्ञवालीले एकाइसौं शताब्दी (वर्ष ५ अङ्क ३ पूर्णाङ्क ४८, २०५७ पृ. ३४) मा लोक साहित्यको क्षेत्रमा नवीन उपलब्धि' शीर्षकको लेखमा लोकभूमिलाई आधार स्तम्भ बनाएका गिरीले लोक साहित्यका सामग्रीहरूको प्रस्तुतिका साथै तिनको गहन विश्लेषण पनि गरी प्राज्ञिक-बौद्धिकहरूको अपेक्षालाई मूर्त रूप दिने प्रयत्न गरेका छन्' भनी उल्लेख गरेका छन् ।

गोविन्द भट्टले लोक साहित्यको अवलोकन (काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०५७, पृ. १०) पुस्तकमा 'लोक साहित्य पढ्ने एक नयाँ दृष्टि' शीर्षकमा जीवेन्द्र देव गिरीले विगत लामो समयदेखि लोक साहित्यको अध्ययन अध्यापन, अनुसन्धान र प्रकाशनमा लाग्दै त्यसका बारेमा आफ्नै एक खास पद्धति वा दृष्टिकोण पनि विकसित गरी सकेका छन्' भनी उल्लेख गरेका छन् ।

मुक्तिनाथ शर्माले खबरकागज (वर्ष ३, अङ्क २८, २०५७, पृ. उल्लेख नभएको) पत्रिकामा 'साहित्यकारहरूसँगको साक्षात्कार' लेखमा जीवेन्द्र देव गिरी लोकगीतका लेखक मात्र नभई गायक पनि हुन्' भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् ।

रामदयाल राकेशले नेपाल (राष्ट्रिय पाक्षिक, २०५८, पृ.४६) पत्रिकामा 'लोक साहित्यको अवलोकन : एक मूल्याङ्कन' शीर्षकको लेखमा जीवेन्द्र देव गिरीले लोक साहित्यको अमूल्य सागरमा डुबुल्की लगाएर केही बहुमूल्य रत्न-जुहारत खोजेर नेपाली पाठकलाई पस्किएको' भनी गिरीको उपर्युक्त कृतिबारे टिप्पणी गरेका छन् तर उनका अन्य कृतिबारे भने यसमा केही चर्चा छैन ।

कृष्ण प्रसाद पराजुलीले जनमत (वर्ष १८, अङ्क ४, २०५८, पृ. ४७) पत्रिकामा 'जीवेन्द्र देव गिरी' शीर्षकको लेखमा लोकभूमिबाट उठेका गिरीको लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७) उनको लोक साहित्यप्रतिको अभिरुचिको परिणाम हो' भनी उल्लेख गरेका छन् ।

वासुदेव अधिकारीले बुधबार (वर्ष ६, अङ्क ३५, २०५८, पृ. ४) पत्रिकामा 'कस्तो छ लोक साहित्यको अवलोकन' लेखमा जीवेन्द्र देव गिरीको प्रस्तुत कृति पढी सक्दा पाठक भेरी-कर्णाली भेगको लोक साहित्यको आहालमा चुर्लुम्म डुब्छ र त्यहाँ जनताले कति हन्डर र ठक्कर खाएका छन्, उनीहरूको मनमा कति वेदनामय पीडाहरू छन्, त्यस माटाले कति आँसु र रगत बगाएको छ र इतिहास निर्माणमा के कस्तो योगदान गरेको छ' भन्ने कुराको विवेचना गरेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

युवराज घिमिरेले हिमालय टाइम्स (२०५८, पृ. ४) पत्रिकामा 'लोक साहित्यमा एउटा उपयोगी कृति' शीर्षकको लेखमा हाम्रो संस्कृतिको उठान तथा लोक सुसेली र लहरीका बारेमा पहिचान हुनु आवश्यक रहेको अवस्थामा गिरीको अनुसन्धानात्मक पुस्तक लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७) प्रकाशित भएको छ ' भनी खुसी व्यक्त गरेका छन् ।

यकिना अगाधले जन एकता (वर्ष ७, अङ्क ३५, २०५८, पृ. ४) पत्रिकामा 'लोक साहित्यतर्फ समर्पित साहित्यकार गिरी' भन्ने लेखमा जनताका पीर, व्यथा र व्यग्रतालाई टपक्क टिपेर उनीहरूकै बोलीमा बोली मिलाउँदै जागरणका बीज सशक्त रूपमा छर्न सफल एक कलम वीर जीवेन्द्र देव गिरी हुन् ' भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

लक्ष्मी मिश्रले शब्दाङ्कुर (वर्ष १, अङ्क ५, पूर्णाङ्क २, २०५८, पृ. २) पत्रिकाको 'लोक साहित्यको अवलोकन : एक चिनारी' लेखमा नेपाली लोक साहित्यको जगेर्नामा बढी रुचि राख्ने र लोक साहित्यलाई परम्परागत शैलीभन्दा पृथक् रही अध्ययन र विश्लेषण गर्ने लोक साहित्यका अध्येता एवम् अनुसन्धाताका रूपमा ' गिरीको चर्चा गरेकी छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली समालोचना प्रवृत्ति र परम्परा (वाराणसी: भूमिका प्रकाशन, २०६१, पृ. २०४) पुस्तकमा हाल प्राध्यापन सेवामा संलग्न भई क्रियाशील गिरी मूलतः लोक साहित्यको अन्वेषण, भाषाको अनुसन्धान र सृजनात्मक लेखनमा पनि बाँडिएका छन् भनी चर्चा गरेका छन् । उनले गिरीका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबारे केही चर्चा गरे पनि त्यो अध्ययन गिरी र उनको लोक साहित्यिक योगदानमा केन्द्रित नरहेकाले त्यसले उनका बारेमा थोरै मात्र जानकारी दिएको छ ।

दीपक गौतमले अलिखित आधुनिक नेपाली साहित्य लेखनको इतिहास (सुर्खेत : दीपक गौतम, २०६५, पृ. ३६) पुस्तकमा गिरीका भेरी क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण', लोक साहित्यको अवलोकन, हाम्रा लोकगाथा जस्ता कृतिबारे विवेचना गर्दै उनको लेखकीय प्रवृत्ति र विशेषतालाई प्रकाशमा ल्याएका छन् ।

राम प्रसाद ज्ञवालीले तेस्रो आँखाको आलोचना (काठमाडौं : शब्दार्थ प्रकाशन, २०६३ पृ २३) पुस्तकमा एक्काइसौं शताब्दीका सम्भावित नेपाली साहित्यका विभिन्न सम्भावित विशेषताहरूमाथि अनुमानित प्राक्कल्पना प्रस्तुत गर्दै त्यस अवधिको नेपाली लोक साहित्यमाथि हुने समालोचनाका सम्बन्धमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले जीवेन्द्र देव गिरीद्वारा रचित लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७) कृतिमाथि सकारात्मक टिप्पणी गरेका छन् ।

उपर्युक्त पूर्वाध्ययनको विवरणबाट नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा जीवेन्द्र देव गिरीका केही पक्षबारे जानकारी प्राप्त भए पनि समग्र पक्षबारे भने खासै व्यवस्थित अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसैले यो शोधकार्य गर्नु आवश्यक ठानिएको हो ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्व

लामो समयदेखि नेपाली लोक साहित्यमा निरन्तर सेवा र साधना गर्दै आएका जीवेन्द्र देव गिरीका लोक साहित्यिक अध्ययनबारे अनुसन्धान नभएको सन्दर्भमा यो शोधकार्य हुनु औचित्यपूर्ण छ । नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा जीवेन्द्र देव गिरीको योगदानमा व्यापक अध्ययन गर्न चाहने अध्येता र जिज्ञासु पाठकलाई यस शोधकार्यले सूचना सामग्री उपलब्ध गराएको छ । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य र महत्व सिद्ध हुन्छ ।

१.६ शोध कार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोध कार्यको क्षेत्र नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा जीवेन्द्र देव गिरीले पुऱ्याएको योगदान हो । गिरीको लोक साहित्यिक अध्ययनको आयाम फराकिलो छ तर यहाँ उनका लोक साहित्य सम्बन्धित कृतिलाई अध्ययनभित्र सीमित गरी प्रकाशित कृतिहरूको विश्लेषण र लोक साहित्यिक अध्ययनसँग सम्बन्धित उनका अध्ययन प्रतिवेदन र शोध निर्देशनहरूको सामान्य चर्चा गर्नु मात्र यस शोध कार्यको सीमा रहेका छन् ।

१.७ शोध विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका निम्ति सामग्री सङ्कलन र सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन वर्गीकरण र विश्लेषण गर्न अपनाइएका विधिहरूलाई यहाँ भिन्न भिन्न शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई विश्वसनीय तथा पूर्ण प्रामाणिक बनाउन नेपाली लोक साहित्य क्षेत्रमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्ने जीवेन्द्र देव गिरीसँग प्रत्यक्ष भेटघाट जानकारी लिइएको छ । उनका प्रकाशित कृतिहरू र उनका बारेमा लेखिएका लेख तथा विभिन्न कृतिहरूबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

जीवेन्द्र देव गिरीका हालसम्म प्रकाशित लोक साहित्यिक कृतिहरूको विश्लेषणका निम्ति विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भाव/सन्देशमा टेकी वर्णनात्मक र व्याख्यानात्मक विधिलाई उपयोग गर्दै सो शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

१.८ शोध पत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध पत्रलाई चार परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । प्रत्येक परिच्छेदमा आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरू राखिएका छन् :

पहिलो परिच्छेद :	शोध परिचय
दोस्रो परिच्छेद :	जीवेन्द्र देव गिरीको सङ्क्षिप्त परिचय
तेस्रो परिच्छेद :	जीवेन्द्र देव गिरीका लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन
चौथो परिच्छेद :	उपसंहार तथा निष्कर्ष सन्दर्भ सूची

दोस्रो परिच्छेद

जीवेन्द्र देव गिरीको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ जन्म र जन्मथलो

जीवेन्द्र देव गिरीको जन्म २००८ साल असार ८ गते शुक्रबार कृष्ण पक्षको चतुर्थी तिथिका दिन वैद्य परिवारमा पिता स्व. नारायण गिरी र माता स्व. भागीरथी गिरीका जेठा सन्तानका रूपमा पूर्वी सुर्खेतको पहाडी क्षेत्रमा पर्ने काप्रीचौरमा भएको हो । यो हाल सुर्खेत जिल्लाको काप्रीचौर गा.वि.स. वडा नं. १ सप्तैनमा पर्दछ । मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सुर्खेत जिल्लामा पर्ने काप्रीचौर समुद्री सतहबाट ४५०० फिट उचाइमा रहेको, प्राकृतिक सुन्दरताले भरिपूर्ण पहाडी गाउँ हो जहाँबाट उत्तरतर्फ देखिने मनमोहक हिम शृङ्खला, अविरल सुसाउँदै बगिरहने भेरी नदी र छारेगारको दृश्यावलोकन पनि गर्न सकिन्छ, भने दक्षिण पश्चिममा तामाचुली जस्ता हिउँदमा हिउँ पर्ने पहाडहरू छन् ।

२.२ नामकरण

जीवेन्द्र देव गिरीको न्वारनको नाम खोमान गिरी भए तापनि परिवारका सबै सदस्य लगायत छरछिमेक र नातेदार सबैले उनलाई 'जीबु' भनेर बोलाउँथे तर उनका पिता भने उनलाई 'बाबु' भन्थे । विद्यालयमा गई अध्ययन गर्ने क्रममा सुरुमा उनको नाम जीवराज गिरी थियो । कक्षा चारसम्म पढ्दा उनको नाम जीवराज गिरी नै भएको र संयोगवश उनको कक्षामा त्यही नामका अर्का एक जना विद्यार्थी भएका कारणले नेपाली विषयको अध्यापन गराउने गुरुले उनको नाम परिवर्तन गरेर जीवेन्द्र देव गिरी राखि दिएका थिए । (शर्मा, २०६७, पृ. १९)

२.३ पुर्खा र वंश

जीवेन्द्र देव गिरीका पुर्खा सिम्ताका तामा राज्य निवासी हुन् । तामा राज्यको अस्तित्व जनाउने तामाधारी, तामाचुली, तामाकाँरा, तामालुग अहिले पनि त्यहाँ छन् । तामा राज्यको भुरे टाकुरे राजाका काजीका रूपमा उनका पुर्खाले व्यभिचारी तमाल राजासँग विद्रोह गरी काप्रीचौर सप्तैनमा बसाइ सरेका र सन्न्यास लिएको कुरा उनका बाबुबाजेले सुनाउँथे । भृगुलातस्य गोत्रमा जन्मेका गिरीको पुर्ख्यौली पेसा बैदाङ्ग रहेको पाइन्छ र विशेषतः बिफरको खोप लगाउने काम उनका पुर्खाहरूले गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनीहरूले जडीबुटी, फारफुक र जन्त्रमन्त्र सम्बन्धी कामहरू पनि गर्दथे । उनीहरू हालका भेरी, राप्ती, लुम्बिनी, गण्डकी र धौलागिरि क्षेत्रमा बिफरको खोप लगाउने काम गर्थे । पश्चिमी वैद्यका रूपमा उनीहरूको पहिचान रहेको थियो । त्यहाँ प्रसाद गिरी, बुधै गिरी, बल विक्रम गिरी, कृष्ण गिरी र उनका पिता नारायण गिरी समेत त्यस कामका निम्ति परिचित थिए । यस कामको सिलसिलामा आफ्नो वासस्थान सिम्ताबाट पूर्वतिरको काममा बसाइँ सार्दै

आउँदा उनीहरू पनि गुल्मीको वामी टक्सारमा घरजग्गा जोडी अस्थायी बसोबास गर्ने गरेको पाइन्छ । उनीहरूका वंशका केही व्यक्तिहरू अझै पनि धुर्कोट क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका छन् । वैद्य काम गर्नका लागि उनीहरूलाई सरकारबाट लाइसेन्स प्राप्त थियो र विभिन्न ठाउँमा सो काम सफलतापूर्वक सम्पन्न गरे बापत उनीहरूलाई अभिनन्दन गरिएका कागजातहरू पनि उपलब्ध थिए । बाजे कृष्ण गिरी चाहिँ सिम्ता क्षेत्रमा लेखापढीका मामिलामा आफ्नो विशेष पहिचान समेत बनाएका व्यक्ति थिए । त्यसैले उनलाई त्यहाँ बैदार भनिन्थ्यो । विफरको काम गर्ने हुनाले उनलाई भेदी पनि भनिन्थ्यो । यिनीहरू प्रायः औषधीमुलो आफैँ घरमा बनाउने काम गर्थे । (शर्मा, २०६७, पृ.२०)

जीवेन्द्र देव गिरीका पिता नारायण गिरीको रोगका कारण ५५ वर्षको अल्पायुमै मृत्यु भएको थियो । उनी पुख्र्यौली वैद्य पेसामा निपुण थिए । यसका अतिरिक्त शिक्षक र लोक गायकका रूपमा समेत उनी सिम्ता क्षेत्रमा परिचित थिए । उनी विभिन्न पर्वहरूमा लोकगीत (फागका रूपमा गाइने) र दोहोरीमा अरुलाई हराउन उनको खोजी गरिन्थ्यो । (शर्मा, २०६७, पृ.२०) जीवेन्द्र देव गिरीका पुर्खाको अस्थायी बसोबास गुल्मीका साथै अन्य विभिन्न ठाउँमा भए पनि मूलतः उनीहरू सुर्खेत सिम्ताकै पुराना बासिन्दाका रूपमा परिचित छन् ।

२.४ बाल्यकाल एवम् पालन पोषण

जीवेन्द्र देव गिरी सनातन हिन्दु धर्म संस्कृतिको पालना गर्ने गिरी परिवारमा जन्मिएका हुन् । वि.सं. २००८ मा जन्मिएका गिरी तिन वर्षको उमेरसम्म आमाकै काखमा हुर्किएका थिए । त्यसपछि सुर्खेत स्थित मामाघरमा कुनै सन्तान नभएका कारणले तिन वर्षकै उमेरमा यिनी सिम्ताबाट सुर्खेत उपत्यकामा आएका थिए । सुर्खेतमा आवत जावत गर्दा बाटामा भेट्ने मानिसहरूले 'यो नानीको आमा छैन कि ?' भनेर प्रश्न गर्ने गरेको कुरा उनको मावलीमा चर्चित थियो । मावली बज्यै सन्तु भर्तिनीको अत्यन्त स्नेहपूर्ण संरक्षणमा गिरीको बाल्यकाल बितेको पाइन्छ । लामो अन्तरालपछि मात्र आमाबुबासँग यिनको भेटघाट भएको पाइन्छ । (शर्मा, २०६७, पृ.२१)

मावलीमा मामाहरूको मृत्यु हुँदै गएका कारणले पनि गिरी मावलीमा बस्नु परेको थियो । उनका माइला मामाका एक छोरा र एक छोरी जन्मिए तर छोरा भने जीवित रहेनन् र बज्यैलाई छोराको शोक छँदै थियो । त्यस माथि नाति मरेका कारणले भन्नु शोक थपियो । त्यसकारण जीवेन्द्र देव गिरी मात्र नभई पुरै परिवार सुर्खेत सर्नु पर्यो । पछि मात्र कहिले मावली र बढीजसो आमाबुबाको संरक्षणमा उनका दिनहरू बिते । यिनले मामा घरमा पढ्नुका साथै कृषिको काममा पनि सहयोग गर्थे । यिनी बाल्यकालमा केही चन्चले र हठी स्वभावका थिए । बाल्यकालमा यिनी पौडी, भलिबल, डन्डीबियो, काठका खुट्टामा टेकेर हिँड्ने (काठखुट्टा), कपर्दी जस्ता खेलहरू खेल्थे । घोडा चढ्ने, नाडीमा बातो हान्ने जस्ता कुरा पनि गर्थे । यिनी बालक छँदा परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर थियो । यिनका

बाजेले आफ्नो केही सम्पत्ति जुवामा हारेका थिए भने पिताले सिम्ता र गुल्मीको सम्पत्तिको सदुपयोग राम्ररी गर्न सकेनन् । परिवारमा कमजोर आर्थिक अवस्था, पिताको परदेश बसाइ र आमाको खराब स्वास्थ्यको पीडा जीवेन्द्रले भोग्नु परेकाले केटाकेटी अवस्थामा स्कूलमा पढ्दा कापी-किताब र फिस तिर्ने पैसा पनि हुँदैनथ्यो । मावलीमा पनि विधवा बज्यैले नगद पैसा जुटाउन गाह्रो पर्थ्यो । यस कारण उनले कहिले कहीं स्कूल छाड्नु परेको तितो अनुभव पनि सँगालेका छन् । त्यस अवस्थामा यिनका शिक्षक कुलमान बाँडाले घरमा बोलाएर “तिमी पढ, जे चाहियो हामी सहयोग गर्छौं” भनी लेख्ने कापी दिएको उनी सम्झना गरि रहन्छन् । कहिले कहीं पातीको काठमा निब घुसारेर अरुलाई नदेखाई लज्जाबोधका साथ लुकाएर लेख्ने गरेको पनि उनी बताउँछन् । बाल्यकालमा यिनी सङ्कुचित र अन्तर्मुखी स्वभावका थिए । आफूले लेखेका कविता यिनी अरूलाई वाचन गराउँथे ।

२.५ शिक्षा

जीवेन्द्र देव गिरीको अक्षरारम्भ प्रसिद्ध ज्योतिष अमर गिरीबाट सुर्खेत उपत्यकाको ढोडेखाली तिनकुनेमा चलाएको विद्यालयमा भएको हो । गिरीले सुर्खेतको गोठीकाँडा स्थित स्कूलबाट प्राथमिक शिक्षा हासिल गरेका हुन् । उनले केही समय सुर्खेत उपत्यकाकै राम्रीकाँडाको प्रा.वि.मा पनि पढेका थिए । पब्लिक मिडिल स्कूल हुँदै पछि पब्लिक हाई स्कूल बनेको सोही विद्यालयबाट उनले माध्यमिक शिक्षा पुरा गरेका थिए । उनी सो विद्यालयमा पढ्दा कक्षा प्रथमका साथै पटक-पटक विद्यालय प्रथम भएका थिए । सिम्ताको आफ्नो गाउँ पुग्दा त्यहाँको विद्यालयमा पनि उनले केही समय पढे र गुरुका प्रिय विद्यार्थीका रूपमा रहे । त्यतिखेर विद्यालय पढ्दा किताब भेट्न गाह्रो थियो । त्यसकारण त्यतिखेर किताब भेट्यो भने पुरै कण्ठ पारि दिएका घटना पनि उनी अभूँ सम्झन्छन् । उनले पढ्दा स्कूलको पढाइ चार महिना सुर्खेत उपत्यकामा र बाँकी महिना त्यहाँको काँडाघडी भनिने लेकको जिल्ला सदरमुकाम गोठीकाँडामा हुन्थ्यो । सुर्खेत उपत्यकामा हिउँदमा कहिले भैरम थानमा, कहिले चिलाउने तालमा, कहिले लाटीकोइलीमा, कहिले पाताल गङ्गामा र कहिले उत्तर गङ्गाका रुखमुनि स्कूलको पढाइ हुन्थ्यो । स्कूल पढ्दा घरमा आर्थिक सङ्कट परेकाले वकिलहरू फिराद पत्र र निवेदन लेख्न अक्षर राम्रा भएका कारणले यिनलाई साफी गर्न लगाई अड्डा अदालतमा दर्ता गराउँथे र त्यस बापत यिनलाई केही पैसा दिने गर्थे । त्यसैले स्कूल पढ्दा यिनलाई कानुनका बारेमा पनि केही ज्ञान भएको थियो । जीवेन्द्र देव गिरी एस.एल.सी. पढ्दै गरेको अवस्थामा जे.टी.ए. तालिममा जान तयार भएका थिए तर प्रधानाध्यापक पद्मकेशर खनालको स्नेहपूर्ण सल्लाहमा उनी त्यतातिर लागेनन् । उनी अध्ययनरत स्कूलबाट त्यस बेलासम्म कसैले पनि एस.एल.सी. परीक्षामा प्रथम श्रेणी नल्याएकाले उनले प्रथम श्रेणी ल्याउन सक्ने देखी उनलाई त्यो तालिम नलिन आग्रह गरी पढ्न लगाइयो । उनले एस.एल.सी. मा प्रथम श्रेणी ल्याउन नसके पनि २०२४ सालमा द्वितीय श्रेणी ल्याई उत्तीर्ण गरे । विद्यालयमा भने उनले प्राप्त गरेको अङ्क नै सर्वोच्च रह्यो ।

स्कूले जीवनमा मदन शर्मा र ब्रजेन्द्रनाथ दत्तको अङ्ग्रेजी, विजयराज आचार्य र मित्रानन्द शास्त्रीको नेपाली र संस्कृत, देवीदत्त कोइरालाको गणित, अर्जुनदेव भट्टको भूगोल तथा पद्मकेशर खनालको गणित, अङ्ग्रेजी र विज्ञान जस्ता विषयको अध्यापनबाट प्रभावित रहेको कुरा गिरीले बताएका छन् । त्यसपछि उनले निजी विद्यार्थीका रूपमा पढाइलाई निरन्तरता दिए । उनले वि.सं. २०२८ सालमा त्रि.वि.बाट आई.ए. निजी अध्ययनका आधारमा उत्तीर्ण गरे । उनले आई.ए.मा नेपाली, नागरिक शास्त्र र अर्थशास्त्र पढेका थिए । उनलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट सरकारी कोटामा पाल्यामा अङ्ग्रेजी शिक्षा पढ्न छनोट पनि गरिएको थियो तर गिरीले राजनीतिक प्रतिबद्धता र संलग्नताका कारण सो पढाइलाई महत्त्व दिएनन् बरु उनले स्वतन्त्र विद्यार्थीका रूपमा बी.ए. को तयारी गरे । उनले वि.सं. २०३१ मा त्रि.वि. बाटै नेपाली र राजनीतिशास्त्र लिएर बी.ए. उत्तीर्ण गरे । बी.ए. परीक्षा दिँदादिँदै राजकाजको मुद्दा लागी उनलाई पक्राउ पुर्जी जारी भयो र उनी विद्यालय शिक्षक छोडी भूमिगत भए । २०३२ सालको पुस महिनामा उनी काठमाडौँ प्रवेश गरे । उनकी पत्नी सिकिस्त बिरामी भएपछि उनी त्रि.वि.मा जागिर खाई उपचारका लागि काठमाडौँमा बस्न बाध्य भए । श्रीमतीको उपचारका लागि बिहान जागिर गर्नु पर्ने भएकाले एम.ए.पढ्ने निहुँ बनाई क्याम्पस प्रमुखलाई आग्रह गरेकाले उनलाई क्याम्पस प्रमुखले प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण भएपछि जागिरको समय बिहान मिलाइ दिने आश्वासन दिए र त्रि.वि. मा राजनीति शास्त्र र नेपालीमा प्रवेश परीक्षा दिए । यिनले राजनीति शास्त्रमा सर्वोच्च अङ्क प्राप्त गरी प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण गरे भने नेपालीमा सामान्य अङ्क ल्याएर प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण गरे । उनले प्रथमतः राजनीति शास्त्रमा प्रवेश लिई एम.ए. को पढाइ गर्न थाले तर सो विषयको व्याख्यानले उनलाई आकर्षित गर्न सकेन र उनले सो पढाइलाई निरन्तरता नदिई विषय परिवर्तन गरेर नेपालीमा एम.ए. पढ्न थाले । वि.सं. २०४० मा मात्र यिनले प्रथम श्रेणीमा एम.ए. उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि त्रि.वि. बाटै २०६५ मा “सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन” शीर्षकमा विद्यावारिधि तहको अध्ययन पूरा गरे । यसरी गिरीको अध्ययनलाई हेर्दा नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा उनले उच्चतम शिक्षा हासिल गरेको देखिन्छ ।

२.६ वैवाहिक र पारिवारिक जीवन

वि.सं. २०३१ जेठ महिनामा दामोदर भारतीकी छोरीसँग जीवेन्द्र देव गिरीको विवाह भयो । गिरीको विवाह अन्यत्र हुने निधो भइसकेको थियो तर तत्कालीन अवस्थामा उनको राजनैतिक संलग्नता कारणले त्यो हुन सकेन । यसर्थ उनको अपमान भएको महसुस गरी आफन्त र शुभेच्छुकले त्यही नाता पर्ने परिवारमा उनको विवाह गराइ दिए । विवाह गरेको सालमा नै सरकारले उनी माथि पक्राउ पुर्जी जारी गर्‍यो । यसैकममा विवाह गरेको करिब छ वर्षपछि गिरी दम्पतीबाट सर्वप्रथम पुत्री मधु र सात वर्षपछि अर्की पुत्री मञ्जुको जन्म भयो । २०४२ सालमा छोराको जन्म भयो जसको नाम कमल गिरी थियो तर अल्प आयुमा नै २०६३ सालमा उनको निधन भयो । यसबाट जीवेन्द्रलाई ठुलो आघात पुग्यो । उनको परिवार शोक विह्वल भयो । यस स्थितिमा पनि उनी निराश नभई काममा सक्रिय भइ

रहे । जीवेन्द्र देव गिरीको दाम्पत्य जीवनमा बिरामीका कारणले उनकी श्रीमतीले पढाइलाई निरन्तरता दिन सकिनन् । उनी सामान्य साक्षर मात्र हुन् । गिरीका श्रीमान् र श्रीमती बिच समझदारीपूर्ण जीवन व्यतीत भइ रहेको छ । उनीहरूले दुःख-सुखमा एक अर्कालाई सहयोग गर्दै आएका छन् । छोरीहरूमध्ये मधुले फार्मसी विषयमा स्नातकका साथै समाजशास्त्रमा एम.ए. र मञ्जुले व्यवस्थापन विषयमा स्नाकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेकी छन् भने छोरा कमल सिभिल इन्जिनियरिङमा स्नातक तह पढ्दा पढ्दै दिवङ्गत भएका थिए । (शर्मा, २०६७, पृ. २४)

२.७ राजनीतिक संलग्नता

जीवेन्द्र देव गिरी आस्थाका आधारमा वामपन्थी राजनीतिक खेमासँग आवद्ध छन् । यिनी राजनीतिमा वि.सं. २०१५ देखि रुचि राख्न थाले । यिनलाई राजनीतिक चासो २०१५ सालको चुनावमा बुबाले आफ्नो गाउँ काप्रीचौरमा चुनाव प्रचारमा आएका नेतासँग भेट गर्न सँगै लिएर गएदेखि जागेको हो । २०१८ सालमा सुर्खेतमा नेपाली कांग्रेसको आक्रमणमा एक जना सिपाहीको हत्या र गुरु मदन शर्मा, लीलाधर गौतम तथा अन्य केही राजनीतिककर्मीमा जिल्लाबाट अन्तर्राष्ट्रिय तालिमको आरोपमा फरार भएको तथा सैनिक एवम् प्रशासनिक दमन बढेको घटनाले विद्यालय पढ्दा उनलाई राजनीतिप्रति बढी आकर्षित गरायो । एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेपछि भानु हाई स्कूल बजेडी चौर पढाउने बेला उनका गुरु वजेन्द्र नाथ दत्त पनि त्यहीं पढाउँथे । उनी भारतीय राजनीतिको चर्चा निक्कै गर्थे र लोहियाले नेहरू विरुद्ध गरेका गतिविधि, द्वितीय विश्व युद्धमा चर्चिलको भूमिका आदिवारे बताउँथे । गिरीमा उनका कुराले पनि राजनीतिप्रति रुचि जगाएको पाइन्छ । बजेडीचौरमा देवेन्द्र बी.सी. जस्ता नेकपामा सङ्गठित साथीहरूको सङ्गतबाट उनको रुचि त्यता तानियो ।

वि.सं. २०२८ मा तुलसीलालद्वारा नेतृत्व गरिएको नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता सत्यदेव भट्टराईद्वारा प्राप्त गरेपछि उनी सुर्खेतको सिम्ता र सल्यानको बन्गार क्षेत्रमा मानिसहरूलाई सङ्गठित गर्दै हिँडे र उनले त्यहाँ केही सेल कमिटी निर्माण गरे । बाँकेमा अध्यापन गर्दा नेतृत्वद्वारा उनलाई तुलसीलालसँग भारतको नानपारामा भेट गराइयो । त्यहाँबाट फर्केपछि अभ्र सक्रिय हुँदै उनले बाँकेको पुनर्वास कम्पनीका गाउँले र सुकुम्बासीहरूलाई सङ्गठित गरे । यतिखेरै पुष्पलालद्वारा नेतृत्व गरिएको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीका कार्यकर्ता बाबुराम गौतमसँग उनको भेट भयो र उनीसँगको छलफलमा तुलसीलालको राष्ट्रिय प्रजातन्त्रको कार्यक्रमभन्दा पुष्पलालको नयाँ जनवादी कार्यक्रम उनलाई मन पर्‍यो । नेपालको सन्दर्भमा मजदुर किसानको एकतामा हुने चीनको जस्तो नयाँ जनवादी क्रान्ति उपयोगी लाग्यो र उनले पुष्पलालको पार्टीको सदस्यता लिए । उनलाई तुरुन्तै बाँके जिल्ला सङ्गठन कमिटीको सदस्यको जिम्मेवारी दिइयो र तुलसीलालको सङ्गठनमा रहेका धेरै कार्यकर्ताहरू उनको अग्रसरतामा त्यो पार्टी छाडेर पुष्पलालद्वारा नेतृत्व गरिएको पार्टीमा प्रवेश गरे । उनी सङ्गठनका लागि गाउँ गाउँमा पार्टी कक्षाहरू सञ्चालन गर्दै र आन्दोलन सञ्चालन गर्दै गए र त्यसै बिच कमरेड बी.के. (केशव ज्ञवाली)

केन्द्रबाट भेरी अञ्चलमा आउनु भयो भने इन्चार्जका रूपमा मधु गुरु क्रियाशील रही २०३० मा भेरी अञ्चल सङ्गठन कमिटीको गठन भयो । गिरीलाई त्यस कमिटीको सचिवको जिम्मेवारी दिइयो जसमा स्वयं बी.के.लगायत बाबुराम गौतम, हस्त बहादुर पुन, लीला थापा, हरि प्रसाद पौडेल र रञ्जित गुरुङ सदस्य रहेका थिए । यसै बिच २०३० मा भारतको दरभङ्गामा पुष्पलालको उपस्थितिमा आयोजित किसान सम्मेलनमा भेरी अञ्चलको प्रतिनिधित्वका रूपमा गिरीलाई सहभागी गराइयो । त्यहाँबाट घर फर्कने क्रममा पार्टीका विभिन्न पत्रिका र पुस्तकहरू जोखिम लिई रविलाल शर्माको सहयोगमा बाँके भित्र्याई कार्यकर्ताबच फिँजाउने काम गिरीले गरेको पाइन्छ । त्यसपछि उनी लगायत अञ्चल कमिटीका सदस्यहरू सबैलाई पूर्णकालीन कार्यकर्ता हुन पार्टीले आग्रह गर्‍यो । त्यसका निम्ति वातावरण बनाउने निर्णय भयो । त्यसपछि घरायसी समस्या र पार्टीको जिम्मेवारीलाई ख्याल गरी उनी सुर्खेत उपत्यकामा बसी पढाउन थाले । त्यहाँबाट सुर्खेत र दैलेखमा पार्टी सङ्गठन विस्तार गर्ने विशेष जिम्मेवारी गिरीलाई दिइयो ।

सुर्खेतमा उनले किसान, बुद्धिजीवी र विद्यार्थीका माझ दरिलो सङ्गठन निर्माण गर्न सफल भएको देखिन्छ । यसपछि पूर्वी सुर्खेतमा सीमित पार्टी उपत्यका र जिल्लाका विभिन्न भागमा विस्तार भयो र सानातिना आन्दोलन पनि देखा पर्न थाले । स्थानीय प्रशासनले उनी लगायत केही शिक्षकहरूको सरुवा गर्ने र तर्साउने काम गर्‍यो तर त्यसलाई शिक्षक, विद्यार्थी, बुद्धिजीवी र किसानहरूको सङ्गठित आन्दोलनले विफल तुल्याइ दियो । फेरि अर्को एक घटना त्यहाँ घट्यो । सुर्खेत उपत्यकामा पट्टु सिंह नेपाली नामका पार्टीमा सङ्गठित एक जना युवाले राजाको तस्बिरमा एक पटक तेरो घोडा जङ्ग बहादुर चढेको हो, अब हामी चढ्ने छौं लेखेछन् । त्यसै बिच राष्ट्रवादी विद्यार्थी मण्डलका सदस्य उपेन्द्र कार्कीले त्यो पोस्टर पुलिसकहाँ पुऱ्याए छन् र पुलिसले पट्टु सिंहलाई पक्राउ गर्‍यो । भोलि पल्ट बिहान उनका भतिजा डम्बर सिंह नेपाली (जो पार्टीको विद्यार्थी मोर्चामा सहभागी थिए) ले आफ्ना काकालाई खाना पुऱ्याउँदा त्यसैमा राखेको “क गुपले मद्दत गर्छ, नडराउनु” भन्ने बेहोराको पत्र फेला पाऱ्यो । त्यसपछि डम्बर पनि पक्राउ परे । उनको बयान अनुसार मदन शर्मा, बालाराम शर्मा आदि आठ जना पक्राउ परे भने गिरी लगायतका केही जनालाई पक्राउ पुर्जी जारी भयो । त्यति बेला उनी नेपालगन्जमा बी.ए. को जाँच दिँदै थिए । त्यहींबाट जाँच सकेर उनी भूमिगत भए ।

उनी केही काल अर्का पक्राउ पुर्जीमा परेका पार्टीका सदस्य लीलाधर गौतमसँग एक महिना जति भारतको बहराइच प्रवासमा बसे भने त्यसपछि बाँके, बर्दिया र सुर्खेतको भेरी दक्षिणको भागमा उनले आफ्नो कार्य जारी राखे । त्यतिखेर कठोर भूमिगत शैलीको जीवन उनले बिताए । त्यही बेला उनीलाई हुर्काउने बज्यैको मृत्यु एकातिर भयो भने अर्कातिर रोगी बुबाआमाका साथै साना भाइहरूले बाँकेको हसनापुरको सुकुम्बासी बस्तीको बसाइबिच अनेक जटिलताको सामना गर्नु पर्‍यो । यसपछि उनकी श्रीमती बिरामी भइन् । केही समय घर व्यवहार मिलाउन उनलाई अञ्चल कमिटीको निर्णयबाट छुट्टी दिइयो ।

त्यसपछि वि.सं. २०३२ को मङ्सिरको अन्त्यतिर बनारसमा आयोजित पार्टी केन्द्रीय कमिटीको विस्तारित बैठकमा भाग लिन अञ्चल सङ्गठन कमिटीको सचिवको हैसियतले उनी गए । बैठकमा पार्टीभित्रको आन्तरिक विवाद चर्को रूपमा देखा प्यो । उनी निकटका नेतृत्वदायी साथीहरूले अर्को पार्टीमा जाने मनसाय व्यक्त गरे । यस स्थितिमा उनी घर नफर्की काठमाडौँतिर प्रवेश गरे । त्यहाँ पुगेपछि व्यावहारिक समस्याले उनी जागिरको खोजीमा लागे र पार्टीले उनलाई बागमती अञ्चल कमिटीमा सङ्गठित गर्‍यो जसमा लोककृष्ण भट्टराई, रामसिंह रावल, पदमराज शाक्य आदि सङ्गठित थिए । त्यसै बिच बागमती अञ्चल कमिटीका साथीहरू पक्राउ परे र उनी पनि पक्राउ पर्न सक्ने सूचना साथीहरूबाट पाए । उनी श्रीमती सहित बर्दियामा रा.वि.से. पुरा गर्ने गरी फर्के । यसै बिच उनी त्रि.वि. को जागिरमा पोखरामा बस्नु पर्ने भयो । त्यहाँ मनमोहन अधिकारीद्वारा नेतृत्व गरिएको पार्टीसँग आबद्ध मधु गुरु (माधव ज्ञवाली) सँग सामान्य सम्पर्कमा रहे पनि कमिटीबद्ध भई काम गर्ने अवस्था रहेन । भेरी अञ्चलका कार्यकर्ताहरू विभाजित भई वैमनस्य चर्केको र काठमाडौँको पार्टी सम्पर्क टुटेकाले केही वर्ष उनी पार्टी सम्पर्क विहीन रहे । २०४६ सालमा क.मनमोहनको नेतृत्वमा रहेको पार्टीको एक कमिटीमा बानेश्वरमा सङ्गठित भई उनी पुनः काम गर्न थाले ।

त्यसपछि लगत्तै विद्यावारिधि तहको विद्यार्थीका रूपमा उनलाई पार्टीले नेपाल प्रगतिशील विद्यार्थी युनियनको फ्रयाक्सन सचिवको जिम्मेवारी दियो । यसका साथै सो पार्टीको केन्द्रीय स्तरमा गठित बुद्धिजीवी सङ्गठनको सदस्यका रूपमा पनि उनलाई राखियो । त्यसपछि नेकपा (माक्सवादी) र नेकपा (माले) को एकीकरण भयो । त्यस एकीकरणपछि गिरीले कुनै माथिल्लो कमिटीको माग नगरी तल्लो तहबाट नै सङ्गठनमा काम गर्ने विचार गरे र काठमाडौँ वडा नं. १० को वडा कमिटीमा सङ्गठित भई बानेश्वर क्षेत्रमा सङ्गठनात्मक काम गरे । पछि वडा टुक्रिएपछि उनले वडा नं. ३४ को वडा कमिटीको सदस्यका रूपमा पनि केही समय काम गरे । त्यहाँ केही वर्ष काम गरेपछि काठमाडौँको बुद्धिजीवी जिल्ला कमिटी अन्तर्गतको प्राध्यापक इलाका कमिटी सदस्यका रूपमा उनी प्राध्यापकहरूबिच क्रियाशील रहे । वि.सं. २०५९ मा पार्टीले उनलाई केन्द्रीय संस्कृति विभागको सदस्य र वि.सं. २०६८ देखि सो विभागको सचिवको जिम्मेवारी दियो । त्यहाँ बस्दा उनले पार्टीका पाँचौँ र छैठौँ महाधिवेशनमा पर्यवेक्षकका रूपमा र सातौँ र नवौँ महाधिवेशनमा प्रतिनिधिका रूपमा पनि भाग लिए ।

वि.सं. २०६२ मा राष्ट्रिय जन सांस्कृतिक मञ्चको र वि.सं. २०६५ पछि राष्ट्रिय जन सांस्कृतिक महासंघको सल्लाहकारमा उनी मनोनीत भए । वि.सं. २०६६-२०६९सम्म उनी राष्ट्रिय जन सांस्कृतिक महासंघको सचिवालय सदस्य र जन साहित्यिक मञ्च, नेपालको अध्यक्ष रूपमा क्रियाशील रहे । वि.सं. २०६९ पछि उनी राष्ट्रिय जन सांस्कृतिक महासंघको उपाध्यक्षका रूपमा क्रियाशील छन् । काठमाडौँको क्षेत्र नम्बर १ मा नेकपा एमालेको सङ्गठन सुदृढ गर्न र आम निर्वाचनमा निर्वाचन परिचालन समितिको पटक-पटक

महवपूर्ण जिम्मेवारी बहन गर्नुका साथै हाल पनि सो पार्टीमा आबद्ध भएर उनले निरन्तर रूपमा काम गर्दै आएका छन् । फलस्वरूप उनलाई नेकपा (एमाले) काठमाडौं जिल्ला सङ्गठन कमिटीले वि.सं. २०६७ पौष २३ गते काठमाडौंको खुल्ला मञ्चमा आमसभामा पार्टीका शीर्षस्थ नेतात्रय भलनाथ खनाल, माधवकुमार नेपाल र के.पी. शर्मा ओलीद्वारा संयुक्त रूपमा कम्युनिस्ट योद्धाको सम्मान प्रदान गरियो । उनले काठमाडौंमा क्रियाशील भेरी अञ्चल सम्पर्क मञ्च र काठमाडौं सुर्खेत सम्पर्क मञ्चहरूमा पनि विभिन्न जिम्मेवारीहरू बहन गरेका छन् । उनलाई सम्पर्क मञ्चहरूको प्रारम्भ भेरी अञ्चलबाट गर्ने संस्थापकका रूपमा पनि भेरी अञ्चल सम्पर्क मञ्चले सम्मान गरेको छ । उनी अहिले ने.क.पा. एमाले निकट नेपाल बुद्धिजीवी परिषद्को सल्लाहकारका रूपमा पनि क्रियाशील छन् र परिषद्द्वारा गठित भाषा साहित्यसँग सम्बन्धित विभागमा रहेर योगदान गरि रहेका छन् ।

२.८ पेसा र पेसागत संलग्नता

जीवेन्द्र देव गिरीले आफ्नो जीवनको लामो कालखण्डमा विभिन्न पेसा अँगालेको देखिन्छ । उनको मुख्य पेसा प्राध्यापन नै रहेको थियो । सर्वप्रथम उनले २०२४ सालमा फागुनदेखि शिक्षण पेसामा प्रवेश गरेका हुन् । एस.एल.सी. परीक्षा सकिने बित्तिकै २०२४ सालमा उनी ने.रा.प्रा.वि. राम्रीकाँडाको प्रधानाध्यापक भए र त्यसै सालको चैत्र महिनामा भानु माध्यमिक विद्यालय सिम्ता, सुर्खेतमा शिक्षकका रूपमा काम गर्न थाले । २०२५ साल पुसदेखि २०२७ साल चैत्रसम्म उनले ने.रा.प्रा.वि. राकममा प्रधानाध्यापक भई काम गरे । सो विद्यालयमा काम गर्न शिक्षक खोजी गर्दा नपाइएपछि उनी सुरुमा भानु मा. वि. बाट काजमा त्यहाँ गएका थिए तर पछि काज फिर्ता गराइन खोज्दा 'आफूले रोपेको बिरुवा आफैले उखेल्न असमर्थ छु' भनी राजीनामा पठाएर त्यहीं कार्यरत रहेका थिए । अहिले त्यहाँ बी. एड. तहसम्म पढाइन्छ । श्री कृष्ण निम्न माध्यमिक विद्यालय बनार, सल्यानमा प्रधानाध्यापक भएर २०२८ असोजदेखि २०२९ साल माघसम्म यिनले काम गरे । आदर्श निम्न माध्यमिक विद्यालय बागेश्वरी (डी गाउँ) खजुरा पुनर्वास, बाँकेमा २०२९ फागुन २ देखि २०३० माघ २९ सम्म अङ्ग्रेजी शिक्षकका रूपमा काम गरेका थिए । शिक्षककै रूपमा उनले ने.रा.नि.मा.वि. गोठीकाँडा, सुर्खेतमा २०३० फागुनदेखि २०३१ साल चैत्रसम्म नेपाली विषय शिक्षकका रूपमा काम गरे । त्यहीं काम गर्दा उनी प्राइभेट विद्यार्थीका रूपमा बी.ए. को परीक्षा दिन नेपालगन्ज गएको समयमा राजनीतिक कारणले भेरी अञ्चलाधीशबाट पक्राउ पर्‍यो जारी भई सकेपछि उनी विद्यालयमा अनुपस्थित रही भूमिगत भए र त्यहींबाट जागिर छाडी शिक्षकको पदबाट राजीनामा गरे । उनले क्याम्पसमा प्राध्यापनको सुरुवात गर्ने क्रममा २०४० मङ्सिरदेखि २०४३ असार मसान्तसम्म आंशिक सहायक प्राध्यापकका रूपमा पद्मकन्या क्याम्पस, बाग बजारमा र त्यसपछि २०४३ साल असार ३१ गतेदेखि उप-प्राध्यापकका रूपमा नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर र २०६६ असोज २६ देखि २०७० जेठ १३ सम्म सह-प्राध्यापकमा र २०७१ जेठ १४ देखि २०७१ भदौ २ प्राध्यापक पदमा पदोन्नति पाई सोही विभागमा प्राध्यापन गरे । यसका अतिरिक्त आंशिक प्राध्यापकका रूपमा उनले

काठमाडौँस्थित पद्मकन्या क्याम्पस, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस र सान्त्वना मेमोरियल बहुमुखी क्याम्पसमा पनि आंशिक रूपमा प्राध्यापन कार्य गर्दै आएका गिरी वि.सं. २०६१ कार्तिक २ गतेदेखि २०६३ असार ३ सम्म नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राज्ञ परिषद् र प्रज्ञा सभाको सदस्यका रूपमा क्रियाशील रहे भने २०७१ भदौ २४ गते सोही प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सचिवमा नियुक्त भई प्रज्ञा सभा र प्राज्ञ परिषद्को सदस्य सचिवको जिम्मेवारी वहन गरि रहेका छन् ।

गिरीले प्रशासनिक कार्य पनि विभिन्न समयमा विभिन्न ठाउँमा गरेका छन् । ने. रा. प्रा. वि. राकममा कार्यरत रहेका समयमा नै उनले २०२७ वैशाख ८ देखि २०२७ चैत्र १७ सम्म गाउँ पञ्चायत सचिवका रूपमा सुर्खेतको राकम गाउँ पञ्चायतमा उनले आंशिक रूपमा काम गरेका थिए । गिरीले अस्थायी सुपरिवेक्षक (ना.सु) मा नियुक्त भई केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग अन्तर्गत रामेछापमा २०३२ फागुनदेखि २०३३ असारसम्म काम गरेका थिए । त्यति खेर उनले सम्बद्ध क्षेत्रमा मध्यावधि जनसङ्ख्या सर्वेक्षणको जिम्मेवारी पाएका थिए । त्यसपछि गिरीले हेड असिस्टेन्टका रूपमा त्रि.वि. को रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा २०३३ साउनदेखि कार्यारम्भ गरेका थिए । त्यसपछि २०३५ मङ्सिरदेखि उपप्रशासक पदमा स्थायी भई त्रिभुवन विश्व विद्यालयका पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी र सामाजिक शास्त्र अध्ययन संस्थानको डीन कार्यालय, विज्ञान डीन कार्यालय र उपकुलपतिको कार्यालयमा २०४३ असारसम्म काम गरेका थिए । (शर्मा, २०६७, पृ. २९) त्यसैले विद्यालय शिक्षकदेखि प्राध्यापकसम्मको शिक्षण प्राध्यापन र प्रशासनिक क्षेत्रको अनुभव सँगालेका गिरीले हाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सदस्य सचिवको कार्यभार सम्हाली रहेका छन् । कृषि कार्यमा पनि उनको रुचि छ । उनी भूमिगत रहेको अवस्थामा परिवार सङ्कटग्रस्त र विचलित अवस्थामा रहँदा उनले बाँकेको जी गाउँमा अधियाँ जोतेर परिवारका लागि अन्न उत्पादन गरेको सम्झन्छन् । यसरी नै मावलीमा रहँदा होस् वा घरमा उनले आफू सक्दो काम गरी खेतीपातीमा सघाउँदै आएका थिए । उनको पेसागत संलग्नतालाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

२.८.१ संस्थागत र पेसागत योगदानका अन्य कार्य

सदस्य, त्रि.वि. कल्याण कोष सञ्चालक समिति, २०४२-२०४३

सचिव, सुर्खेती कल्याण समाज, काठमाडौँ, २०४३-२०४४, २०४६-२०४७ ।

उपसभापति, सुर्खेती कल्याण समाज, काठमाडौँ, २०४८-२०४९, २०६१-हालसम्म ।

सल्लाहकार, सुर्खेती कल्याण समाज, काठमाडौँ, २०४९-२०६० ।

अध्यक्ष, भेरी अञ्चल प्रगतिशील समाज, काठमाडौँ, २०५०-२०६२ ।

सल्लाहकार, साहित्य सन्ध्या, २०५०-हालसम्म ।

उपाध्यक्ष, मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद, २०५१-२०५४ ।

सदस्य, कार्य समिति, युद्ध प्रसाद मिश्र पुरस्कार तथा प्रकाशन गुठी, काठमाडौँ, २०५२-२०५६ ।

सदस्य, दरबन्दी सिर्जना छानबिन समिति, त्रि.वि, २०५३-२०५७

सल्लाहकार, मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद, २०५५-हालसम्म ।
 महासचिव, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, नेपाल, २०५६-२०५९ ।
 अध्यक्ष, शान्ति शिक्षा सदन, शान्ति नगर, काठमाडौं, २०५६-२०५८ ।
 सदस्य, कार्य समिति, युद्ध प्रसाद मिश्र स्मृति प्रतिष्ठान, भक्तपुर, २०५६-२०६१ ।
 सल्लाहकार, साहित्य सदन, २०५७ - हालसम्म ।
 सल्लाहकार, प्रगतिशील लेखक सङ्घ, नेपाल, २०६०-हालसम्म ।
 सल्लाहकार, शान्ति शिक्षा सदन, शान्तिनगर, काठमाडौं, २०६० ।
 सदस्य, कार्य समिति, नेपाल सांस्कृतिक प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०६०-हालसम्म ।
 सदस्य (भाषा विभाग प्रमुख), प्राज्ञ परिषद, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६१-२०६३ ।
 उपाध्यक्ष, युद्ध प्रसाद मिश्र स्मृति प्रतिष्ठान, २०६१-२०६५ ।
 सल्लाहकार, लोकनाथ प्रतिष्ठान, उदयपुर, २०६२ ।
 योगदानकर्ता, नेपाली कम्प्युटर शब्दावली, सूचना प्रविधिमा नेपाली भाषा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, २०६२ ।
 सदस्य सिक्का डिजाइन समिति, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, २०६१-२०६३, २०७१-हालसम्म
 सल्लाहकार, राष्ट्रिय, जन सांस्कृतिक मञ्च, २०६२-२०६६ ।
 सल्लाहकार, प्राविधिक समिति, अनलाइन प्रज्ञा शब्दकोश, २०६४ ।
 सदस्य, नेपाली भाषा साहित्य विषय समिति, उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्, २०६४-२०६७ ।
 सल्लाहकार, विद्यापुर सेवा समाज, काठमाडौं, २०६४-हालसम्म ।
 सदस्य, राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार मूल छनोट समिति, संस्कृति मन्त्रालय, २०६४ ।
 पाठ्यक्रम निर्माता, नेपाली विषय, नेपाली स्नातक कार्यक्रम, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.वि., २०६५-२०६८ ।
 अध्यक्ष, युद्ध प्रसाद मिश्र स्मृति प्रतिष्ठान, २०६५-२०६८ ।
 सदस्य, अनुसन्धान समिति, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.वि., २०६५-२०७१ ।
 संरक्षक, 'सिम्ताली सुसेली', २०६६-हालसम्म ।
 सल्लाहकार, 'शब्दाङ्कुर' मासिक साहित्यिक पत्रिका, २०६६-हालसम्म ।
 अध्यक्ष, जन साहित्यिक मञ्च, नेपाल, २०६६-२०६९ ।
 समस्य, नेपाली भाषा समिति, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६६-२०७० ।
 सदस्य, कार्य समिति, अक्षर सदन, काठमाडौं, २०६७-हालसम्म ।
 सदस्य, कार्य समिति, भाषा विज्ञान समाज, नेपाल, २०६७-२०६९ ।
 संरक्षक, नारायण भागीरथी सेवा समाज, सुर्खेत वीरेन्द्र नगर, २०६८-हालसम्म ।
 सल्लाहकार, युद्ध प्रसाद मिश्र स्मृति प्रतिष्ठान, २०६८-हालसम्म ।
 सल्लाहकार, 'शब्द संयोजन' मासिक साहित्यिक पत्रिका, २०६८-हालसम्म ।
 सल्लाहकार, रत्नराज्य उच्च माध्यमिक विद्यालय, बानेश्वर, काठमाडौं, २०६८-हालसम्म ।

उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय जन सांस्कृतिक महासङ्घ, नेपाल, २०६९-हालसम्म ।

सल्लाहकार, नेपाल बुद्धिजीवी परिषद्, २०७०-हालसम्म ।

प्रमुख सल्लाहकार, सिमताली सन्देश, २०७०-हालसम्म ।

सदस्य, लोकवार्ता विषय स्थायी समिति, त्रि.वि.वि., २०७०-हालसम्म ।

मध्यपश्चिमाञ्चल विश्व विद्यालय र सुदूर पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम निर्माणकर्ता, २०६६-२०७२

उनले नेपाल स्काउटको क्व वेसिक र स्काउट वेसिक ट्रेनिङ्ग कोर्स, पी.टी.ए. को टट कोर्स, शब्दकोश निर्माण र शिक्षण प्रशिक्षण सम्बन्धी विभिन्न तालिमहरू पनि लिएका छन् । उनी सुर्खेती कल्याण समाज काठमाडौं, साहित्य सदन नेपाल, युद्धप्रसाद मिश्र स्मृति प्रतिष्ठान, भाषा विज्ञान समाज नेपाल, अक्षर सदन, नेपाल संस्कृति प्रतिष्ठान, सान्त्वना स्मृति प्रतिष्ठान जस्ता संस्थाका आजीवन सदस्य पनि हुन् ।

२.९ साहित्यको रचना : प्रेरणा र प्रभाव

जीवेन्द्र देव गिरी सानै उमेरदेखि तीक्ष्ण बुद्धिका व्यक्ति थिए । उनी पढ्ने विद्यालयमा पनि हरेक शुक्रवार विभिन्न अतिरिक्त क्रियाकलाप हुने गरेको र तीमध्ये साहित्यिक कार्यक्रमले सुरुमा साहित्य रचनाका निम्ति प्रेरणा प्रदान गरेको पाइन्छ । गुरु घर विद्या सर भने भैं उनी सानो छँदा मावलीमा बज्यैले सुनाउने गरेका लोकगीत, लोककथा, उखान तथा यदाकदा बाजे र बुवाले सुनाउने गरेका लोकगीत, लोककथा र गाउँखाने कथाले पनि उनको बाल्यकाललाई प्रभावित पारेको पाइन्छ । विद्यालयमा पढ्दा प्रेम प्रकाश मल्ल र धर्म राज थापाका गीतहरू पनि प्रत्यक्ष रूपमा सुनेकाले त्यसको प्रभाव पनि उनमा परेको पाइन्छ । विद्यालय शिक्षकका रूपमा काम गर्दा आफैले पनि विद्यालयको सांस्कृतिक कार्यक्रमका निम्ति उनी गीतहरू रचना गर्ने गर्थे । त्यसले पनि उनको साहित्यिक लेखनमा प्रभाव पारेको पाइन्छ । राजनीतिक संलग्नतापछि उनले मार्क्सवादी साहित्य पढ्न थाले र त्यसबाट पनि उनको साहित्यिक लेखन प्रभावित भएको पाइन्छ ।

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित, युद्धप्रसाद मिश्रका रचनाबाट पनि उनमा प्रभाव परेको पाइन्छ । गिरीलाई राजनीति, दर्शन र साहित्यिक कृतिहरू पढ्दा सामाजिक रूपान्तरणका लागि लेख्नु पर्छ भन्ने लाग्यो र त्यसबाट पनि यस क्षेत्रमा उनी सक्रिय भए । देशका विभिन्न भाग र बनारस लगायत विभिन्न स्थानबाट प्रकाशित हुने पत्र-पत्रिकाको अध्ययन गर्ने मौका पाएका र नेपाली साहित्यको विद्यार्थी भएका कारणले पनि गिरी साहित्य सिर्जनाप्रति प्रेरित हुनु स्वाभाविक भयो ।

२.१० रुचि, स्वभाव र सरसङ्गत

जसरी प्रत्येक मानिसमा विविधता हुन्छ, त्यसरी नै हरेक मानिसका आ-आफ्नै रुचि र स्वभाव हुन्छन् । यस्तै गिरीका पनि आफ्नै रुचि र स्वभाव छन् । बिहान उज्यालो नहुन्जेलसम्म सुत्न मन पराउने गिरी बेलुका भने प्रायः १० बजे सुत्ने गर्छन् । उनलाई

लोकगीत र लोकनाच धेरै मन पर्छन् । साहित्य लेखनमा रुचि राख्नुका साथै यस उमेरमा आइपुग्दा पनि गीत गाउन उनी अधि सक्छन् । उनी काम गर्न मन पराउँछन् र कामलाई सम्मान गर्छन् । समाज सेवा र राजनीतिप्रति पनि उनको रुचि छ । प्रत्येक दिन समाचार सुन्नेमा पनि उनको रुचि छ । गिरीलाई साधारण खालको खाना मन पर्दछ । सिम्तामा पाइने ढिँडो, पिनापानी र भानेको मही उनलाई मन पर्छ । स्वास्थ्यलाई फाइदा गर्ने जस्तोसुकै खाने कुरा उनी मन पराउँछन् । विभिन्न रोगले सताएको हुनाले चिल्लो पिरो खाना भने उनी कमै खान्छन् । उनलाई कम भड्किलो रातो रङ्ग मन पर्दछ ।

सादा जीवन उच्च विचारको सिद्धान्तलाई जीवेन्द्र देव गिरीले आत्मसात् गरेको पाइन्छ । सुखदुःखमा समभाव राख्ने र महत्वाकाङ्क्षाहीन निस्फिक्री प्रवृत्ति जीवेन्द्र देव गिरीमा पाइन्छ । घरघरायसी समस्यालाई कम महत्व दिने तथा आफ्नो कुराप्रति हेलचेक्याई गर्ने बानी उनमा रहेको पाइन्छ । वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा पनि हाम्रो नेपाली समाजमा विभिन्न रुढि र अन्धविश्वासले जरा गाडि रहेको छ । त्यसमा पनि पश्चिम नेपालमा भने यो समस्या अझै बढी छ तर यस्ता रुढि र अन्धविश्वासबाट भने जीवेन्द्र देव गिरी मुक्त छन् र उनलाई ती कुप्रथाप्रति पटककै विश्वास छैन । जीवन सङ्घर्षशील छ र त्यसलाई बदल्न सकिन्छ भन्ने जीवन दर्शन उनमा रहेको छ । हरेक मानिसको जीवनमा विभिन्न कठिनाइहरू आई पर्छन्, ती समस्याहरूको सामना गर्दै अधि बढ्नुपर्छ भन्ने कुरामा उनी दृढ रहेको पाइन्छ । उनको आफ्ना गुरुहरूसँग सधैं निकटको सम्बन्ध रहेको थियो । विद्यालयदेखि एम.ए. सम्म पढाउने गुरुहरूसँग स्नेह र मायाममता पाउन उनी सफल रहे । साहित्यकार वासुदेव अधिकारी, राम विनय, मोदनाथ प्रश्रित, युद्ध प्रसाद मिश्र, जनक प्रसाद हुमागाई, गंगा प्रसाद उप्रेती, गोविन्द भट्ट, श्यामप्रसाद शर्मा, केवलपुरे किसान, निनु चापागाई, रमेश विकल, विजय सुब्बा जस्ता चर्चित व्यक्तिसँग उनको निकटको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । (शर्मा, २०६७, पृ. २७)

राजनीतिक नेताहरूसँग पनि उनको साङ्गठनिक निकटता रह्यो । यस क्रममा तुलसीलाल, पुष्पलाल, मनमोहन अधिकारी, माधव ज्ञवाली, मदन भण्डारी, माधव नेपाल, के.पी. ओली, वामदेव गौतम, प्रदीप नेपाल, रघु पन्त, केशव ज्ञवाली, नेत्र पन्थी, सत्यदेव भट्टराई, हस्त बहादुर पुन, बाबुराम गौतम आदिको अलि बढी सान्निध्य रह्यो । गिरीले लुगामा धेरै मात्रामा कमिज र पाइन्ट लगाउने गरेको पाइन्छ । कुनै पनि धर्मप्रति उनको विशेष आग्रह वा पूर्वाग्रह छैन र एक किसिमले मानव धर्म नै ठुलो धर्म हो भन्ने उनलाई लाग्छ । उनी स्कुल जीवनदेखि २०३७ सालसम्म धूम्रपान गर्थे तर हाल गिरीमा धूम्रपान लगायत कुनै पनि लत छैन । उनले आजीवन मद्यपान गरेनन् । घरमा बस्दा खेतीपातीको काममा संलग्न हुने रुचि पनि उनमा छ । उनी बौद्धिक श्रमका साथै शारीरिक श्रम गर्नु पर्छ भन्ने धारणा राख्छन् । आफूमाथि कसैले पनि अन्याय गर्‍यो भन्ने नसहीकन प्रतिवाद गर्ने उनको बानी हो ।

२.११ जीवन दर्शन

जीवेन्द्र देव गिरीको जीवन दर्शन मार्क्सवादी चिन्तनबाट प्रभावित देखिन्छ । अध्यात्मवादभन्दा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादमा विश्वास गर्ने, मान्छेको भाग्य ईश्वरले बनाउँछ भन्ने निराशावादी कुरालाई स्वीकार नगरी भाग्य मान्छे आफैँले बदल्न सक्छ भन्ने कुरामा विश्वास राख्ने मान्यता गिरीमा रहेको पाइन्छ । अर्को जन्ममा पाप गरेकाले यस जनममा दुःख पाइएको हो भन्ने भनाइ दुःखी गरिबलाई जाल र शोषणमा पार्न अगाडि सारिएको हो भन्ने गिरीलाई लाग्दछ । कला कलाका लागि नभई जीवनका लागि हो भन्ने मान्यता उनी राख्दछन् । आफ्नो विचारप्रति प्रतिबद्ध भएर पनि अरूको विचारको सम्मान गर्नु पर्छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ । धेरै विचारहरू खेल्न पाए भने मात्रै असल कुराको जन्म हुन्छ र वैचारिक प्रतिस्पर्धा युक्त समाज र राष्ट्रलाई अग्रगतिर जान्छन् भन्ने विश्वास उनमा रहेको छ ।

२.१२ सम्मान र पुरस्कार

जीवेन्द्र देव गिरी नेपाली भाषा साहित्यका सृजनशील प्रतिभा हुनुका साथै नेपाली लोक साहित्यका अध्येता हुन् । यिनको सृजनशीलताबाट नेपाली वाङ्मयले गीत, कविता, निबन्ध, समालोचना तथा भाषा, साहित्य र लोक साहित्यका विभिन्न लेखहरू प्राप्त गरेको छ । यिनी आफ्नो साहित्यिक यात्रामा निरन्तर लागि नै रहेका छन् । नेपाली साहित्यमा साधनारत साहित्यकार गिरीको सिर्जनशील व्यक्तित्वको कदर गर्दै उनलाई विभिन्न संस्थाबाट मान, सम्मान, पदक, अभिनन्दन, पुरस्कार र सम्मान प्रदान गरिएको छ । गिरीले हालसम्म प्राप्त गरेका सम्मान र पुरस्कारको विवरण यस प्रकार छ :

शिक्षा दिवस पुरस्कार र पदक २०४२ ।

सुर्खेती प्रतिभा पुरस्कार, २०५३ ।

त्रि.वि. दीर्घ सेवा पदक, २०५९ ।

राष्ट्रिय शिक्षा दिवस, पुरस्कार पदक, २०६४ ।

नेपाल विद्या भूषण क २०६७ ।

सैनध्वज नन्दकुमारी विद्वत् वृत्ति गुठीको नगद पुरस्कार सहित सम्मान पत्र, २०६७ ।

सम्मान र अभिनन्दन

दीपा जनमत प्रतिभा सम्मान, २०५७

बुटवल साहित्य कला संस्कृति प्रतिष्ठानद्वारा सम्मानित (२०५७)

नेकपा (एमाले) भेरी अञ्चल समन्वय कमिटीद्वारा साहित्यिक योगदान निमित्त सम्मान, २०५८

सुर्खेती कल्याण समाज, काठमाडौँद्वारा प्रज्ञा परिषद्को सदस्यमा मनोनयन भएकामा सम्मान, २०६१

प्रगतिशील लेखक सङ्घ, बाँकेद्वारा भाषा, कला र साहित्यिक योगदानका निमित्त सम्मान, २०६४

सुर्खेती कल्याण समाज, काठमाडौँद्वारा 'सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन' शीर्षकमा विद्यावारिधि गरे बापत गरिएको सम्मान, २०६६
 श्री भानु माध्यमिक विद्यालय, बजेडी चौर, सिम्ताद्वारा राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, शैक्षिक र भाषिक क्षेत्रमा योगदानका निमित्त अभिनन्दन, २०६६
 भर्खेवादी वरिष्ठ साहित्यकार चूडामणि रेग्मी अभिनन्दन तथा नेपाली वर्ण विन्यास विचार
 गोष्ठी भाषाद्वारा भर्खे नेपाली विशिष्ट विद्वानको सम्मान, २०६६
 संघीय मामला संविधान सभा संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालय निजामती सेवा दिवस २०६६ का अवसरमा आयोजित जन सेवा हाम्रो प्रतिबद्धता कविताको मूल्याङ्कन लागि कदर पत्र, २०६६
 नेकपा (एमाले) काठमाडौँ जिल्ला सङ्गठन कमिटीद्वारा काठमाडौँको खुला मञ्चमा आयोजित समारोहमा कम्युनिस्ट योद्धाका रूपमा सम्मान, (२०६७) ।
 दोभान त्रैमासिक पत्रिका काठमाडौँद्वारा सम्मानित (२०६८)
 बाङ्गमय चौतारी नेपाल, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेतद्वारा सम्मान (२०६९)
 भेरी साहित्य समाज सुर्खेतद्वारा सम्मान (२०६९)
 ज्ञानगुण साहित्य प्रतिष्ठान काठमाडौँद्वारा नयराज पन्त शोध सम्मान (२०६९)
 ज्ञानगुण प्रकाशन काठमाडौँद्वारा सम्मान (२०६९)
 प्रश्रित प्रतिष्ठान नेपालद्वारा कविता सम्मान (२०७०)
 सुदूर पश्चिमाञ्चल साहित्य समाज, धनगढी, कैलालीद्वारा तेस्रो राष्ट्रिय नेपाली लोकवार्ता
 सङ्गोष्ठीका अवसरमा अभिनन्दन (२०७०)
 श्री वैद्यनाथ क्षेत्र विकास संस्था, अछामद्वारा अभिनन्दन (२०७०)
 सान्त्वना मेमोरियल एकेडेमी प्रा.लि.द्वारा सम्मानित (२०७०)
 नेपाली लोकवार्ता तेस्रो राष्ट्रिय सङ्गोष्ठी, धनगढी, कैलालीद्वारा अभिनन्दन (२०७०)

२.१३ मनोनयन

त्रि.वि. को दरबन्दी समितिको सदस्यमा २-२ वर्ष दुई पदावधि सम्म मनोनयन, २०५१-२०५५ ।
 नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको भाषा विज्ञानसँग सम्बन्धित प्राज्ञका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको सिक्का डिजाइन समितिको सदस्यमा मनोनय, २०६१ ।
 शिक्षा मन्त्रालयद्वारा उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्को नेपाली विषय समितिको सदस्यमा मनोनयन, २०६४ ।
 राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार मूल समितिको सदस्य, २०६४ ।
 प्रधानमन्त्रीद्वारा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्रज्ञा सभा र प्राज्ञ परिषद्को सदस्य सचिवमा नियुक्ति, २०७१ ।

तेस्रो परिच्छेद

जीवेन्द्र देव गिरीका लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन

जीवेन्द्र देव गिरी (२००८-हालसम्म) नेपाली साहित्यका एक सशक्त लोक साहित्यकार हुन् । उनको लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७), हाम्रा लोकगाथा (२०५७०), नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन (२०६७), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (सहलेखन: २०६८) कृतिहरू प्रकाशित छन् । यी कृतिहरूका साथै उनले विभिन्न संस्थामा प्रस्तुत गरेका अध्ययन प्रतिवेदन र विद्यार्थीहरूलाई निर्देशन गरेका शोध पत्र बारे पनि यहाँ चर्चा गरिएको छ । उनका लोक साहित्यिक कृतिहरूलाई विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली तथा भावका कोणबाट कृतिको क्रमका आधारमा यस प्रकार विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१. लोक साहित्यको अवलोकन कृतिको विश्लेषण

प्रस्तुत लोक साहित्यिक कृति गिरीको प्रथम प्रकाशित कृति हो । यसको प्रकाशन वि. सं. २०५७ मा एकता प्रकाशन, काठमाडौँद्वारा भएको हो । नेपाली लोक समाज र जनजीवनका भावनाहरूलाई समेटि कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस कृतिभित्र लोक साहित्यको चिनारी सहित सैद्धान्तिक एवम् विभिन्न विधाका लोक साहित्यिक रचनाको विवेचना गरिएको छ । जम्मा १६० पृष्ठको आकार प्राप्त गरेको यस कृतिमा मूल पाठका साथै सन्दर्भ कृति सूची पनि उपलब्ध छ । चुणामणि बन्धुको 'मन्तव्य' र गोविन्द भट्टको 'लोक साहित्य पढ्ने एक नयाँ दृष्टि' शीर्षकका महत्वपूर्ण भूमिकाहरू यसमा रहेका छन् । यसमा सङ्कलित घाउटा, कलासाको धमारी, नवलसिंह बानियाँको कर्खा र सैरेलो त्रिभुवन विश्व विद्यालयको पाठ्यक्रममा रहेका छन् ।

'लोक साहित्यको अवलोकन' कृतिमा नेपाली लोक साहित्य, लोकगीत, लोक गाथा, लोक नाटक, र थारु उखानहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१.१ लोक साहित्यको चिनारी

'साहित्य' मा पूर्वपद लागेर 'लोक साहित्य' शब्द बनेको छ । लोकको व्युत्पत्ति केलाउँदा 'लोक दर्शने' धातुमा 'घञ्'(आ) प्रत्यय गाँसिएर यसको निर्माण भएको पाइन्छ । लोकको कोशगत अर्थ हुन्छ- संसार, शास्त्रमा उल्लेखित विभिन्न लोक, जनता वा दुनियाँ, प्राणी, देख्नेवाला, दृष्टि, यश आदि । लोक साहित्यका सन्दर्भमा संसार, जनता वा दुनियाँका अर्थमा नै 'लोक' शब्द चलेका छ । यसलाई अभिजात्य संस्कार, पाण्डित्यको चेतना वा अलङ्कारबाट मुक्त ठानिन्छ । कसै कसैले 'ग्राम्य' वा 'असभ्य' भन्ने अर्थमा पनि 'लोक' लाई लिएका छन् तर यस भनाइप्रति असहमति जनाउने विद्वान्हरू भन् धेरै छन् । बरु अहिले के कुरा स्वीकारिएको छ भने गाउँ वा सहर जहाँसुकै रहेको भएपनि शास्त्रीय जटिलतामा नजेलिएको आदिम मानसले युक्त सरल र सामान्य मान्छे नै 'लोक' हो । 'लोक' को महत्व

दर्शाउँदै शर्मा भन्छन्- “हाम्रो कुनै पनि सुन्दर र तेजस्वी तालुवा छ भने त्यो कहीं न कहीं लोकमा सुरक्षित छ ।” (शर्मा, २०४०:२९)

पूर्वीय परम्परामा ‘वेद’ भन्दा भिन्नलाई बुझाउन ‘लोक’ शब्द चलेको भेटिन्छ । अतः वैदिकलाई छोडेर समग्र साहित्यलाई त्यतिखेर लौकिक साहित्य भन्ने गरिन्थ्यो । वर्तमान समयमा भने ‘लोक’ साहित्यले आफ्नो सो परम्परागत परिभाषालाई छोडेर नयाँ परिभाषालाई ग्रहण गरेको छ । पाश्चात्य साहित्यमा ‘फोक लिटरेचर’ लाई जुन अर्थमा लिइएको छ, सोही अर्थमा यसलाई पूर्वमा पनि ग्रहण गरिएको छ । (गिरी, २०५७:२०-२१)

“लोक साहित्यको त्यो लोक रज्जनी हो जसले सर्वसाधारण समाजलाई मौखिक रूपमा भावमय अभिव्यक्ति गर्छ ।” - सत्यव्रत सिन्हा

“लोकले सजिलै बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मिठो आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो ।” - धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी

“वस्तुतः रूपक भेदावलोकन गर्दा लोक साहित्य वा लोक सिद्धान्त विश्वव्यापी कारुणिकता, सर्वजनीन श्रृङ्गारिकता, विश्वजनीन रागात्मकता, सार्वभौम प्रकृतिधर्मी हुन्छ, परन्तु शास्त्रीय सिद्धान्तका तुलनामा समयसापेक्ष, समाजसापेक्ष र धर्मसापेक्ष हुन्छ ।” - पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री

“सर्वसाधारण जनताको कोमल मनोभावनालाई व्यक्त गर्ने सरस भाव र सरल भाषाको, विभिन्न चाडपर्व तथा मनोरञ्जनका समयमा प्रसङ्ग अनुकूल गाइने, सुनाइने वा देखाइने लोक व्यवहारमा प्रचलित विभिन्न लोकगीत, लोक कथा, लोक नृत्य आदिले युक्त साहित्य ।” - बृहत् शब्दकोश

उपर्युक्त परिभाषाका आधारमा तत्कालीन सामाजिक, राजनैतिक, भौतिक परिवेश, विभिन्न भाषा र भूगोलको प्राचीन र वर्तमान समयको समस्त मानव जाति र असङ्ख्य प्राणी तथा सांसारिक गतिविधि र राजनैतिक उथलपुथलको विविधतामा लोक अभिव्यक्ति विद्यमान भएको लोक समाजको साहित्य नै लोक साहित्य हो ।

लोक साहित्य अन्तर्गत, रीतिरिवाज, कथा, गीत तथा उक्ति, लोक कथा, लोकगीत र लोकपद्य, लोकगाथा, लोकनाट्य, लोकोक्ति, उखान, टुक्का र गाउँखाने कथा आदि पर्दछन् । (गिरी, २०५७:२२-३०)

लोककथा - ‘लोककथा’ लाई ‘कथा’, ‘दन्त्यकथा’, ‘बात’ र ‘सास्तर’ पनि भनिन्छ । यसको भन्ने- सुन्ने परम्परा ज्यादै पुरानो मानिन्छ । त्यसैले लोककथालाई संसारका समस्त कथा साहित्यको जनक पनि भनिन्छ । (गिरी उद्धृत, उपाध्याय, २०३४:६)

लोकगीत- लोक साहित्यमा लोकगीतले पनि प्रमुख स्थान पाएको देखिन्छ । बालबालिकाका रूपमा बुर्कुसी माई वा तिनैलाई भोलुङ्गामा हल्लाउँदै जाँतो-ढिकी चलाउँदै वा खेतबारी र वनपाखामा ढल्कैँदै अनि मेलामालिकामा रमाउँदै र चाडपर्वमा रौसिँदै लोकगीतका भाकाहरू गाइन्छन् । नारी होस् वा पुरुष, बालक होस् वा प्रौढ सबै जना लोकगीत सुन्न हुरुक्क हुन्छन् । यसमा विद्यमान् शृङ्गार, करुण, वीर, हाँस्य, शान्त आदि रसका भावातिरेकमा लोक गायक र श्रोताले आफैँलाई विसिँदिन्छन् । त्यसैले लोकगीत कुनै पनि देश, समाज र जातिको गेयात्मक अभिव्यक्तिमा आउने ठुलो साँस्कृतिक सम्पत्ति मानिन्छ । (गिरी उद्धृत, पराजुली, २०५१:२३)

लोकगाथा- 'लोकगाथा' शब्द अङ्ग्रेजीको 'ब्यालेड' का हाराहारीमा नेपालीमा प्रचलित छ । 'गाथा' को सम्बन्ध गायनसँग छ । ऋग्वेदमा 'गाउनु' का अर्थमा 'गाथा' र 'गायक' का अर्थमा 'गायिन्' शब्द प्रयुक्त भएका छन् । अन्य वेद, उपनिषद्, पुराण आदिमा पनि 'गाथा' शब्द प्रयुक्त छ । यसमा प्रेम, शोक, वीरता, भक्ति आदिका भाव सरल र मार्मिक भाषामा प्रकट भएका हुन्छन् । लोकगाथा मानव हृदयबाट प्रस्फुटित भावार्द्रता, मानव जीवनसँग सम्बन्धित घटना, सङ्गीतको स्वर एवम् लयात्मक सामञ्जस्यको चौतारी बनेको हुन्छ । (पराजुली, २०४९: ३१)

लोकनाट्य- 'लोकनाट्य' श्रव्य-दृश्य विधा हो । यो पनि लामो परम्पराबाट विकसित हुँदै आएको छ । भरतमुनि (ई.पू. ३००) ले 'नाट्यशास्त्र' नै तयार पारेको हुनाले लोक जीवनमा यसको अस्तित्व उनीभन्दा पहिलेदेखि नै रहँदै आएको प्रमाणित हुन्छ । 'नाट्यशास्त्र' मा नाटकलाई 'पञ्चम वेद' का रूपमा चर्चा गरिएको छ । 'ऋग्वेद' बाट पाठ्य, 'सामवेद' बाट गीत, 'यजुर्वेद' बाट अभिनय र 'अथर्ववेद' बाट रसलाई लिएर यसको निर्माण भएको कुरा नाट्यशास्त्रमा उल्लेख छ । (गिरी, २०५७ : २६) लोकनाट्यका भेदहरूलाई धार्मिक, ऐतिहासिक र जनश्रुतिमा आधारित, नृत्यप्रधान, सङ्गीतप्रधान, हाँस्यप्रधान र नाट्य वार्ताप्रधानका रूपमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । (गिरी उद्धृत, शर्मा, २०४०: १७४)

लोकोक्ति - लोककथा, लोकगीत, लोकगाथा र लोकनाटकका तुलनामा ज्यादै सङ्क्षिप्त आकृति भएर पनि निकै मिठो स्वा हुने लोक साहित्यिक विधा लोकोक्ति हो । यसलाई उपाध्यायले लोक सुभाषित भन्न रुचाएका छन् । यस भित्र उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा (पहेली) जस्ता छरिता र गहकिला अभिव्यक्ति पर्दछन् । (गिरी उद्धृत, २०३४: १७४)

उखान- संस्कृत 'उपाख्यान' बाट परिवर्तन भएर बनेको 'उखान' शब्दलाई संस्कृतमा 'सुभाषित' र 'लोकोक्ति' तथा अङ्ग्रेजीमा 'प्रोभर्ब' भनिन्छ । उखानहरू मान्छेका ज्ञान, अनुभव र व्यवहारका सार मानिन्छन् । लोकको चिन्तन र बौद्धिक क्षमताको सामर्थ्य पनि तिनमा प्रकट भएको हुन्छ । गहन, सजीव, सरल र सङ्क्षिप्त हुनु तिनको विशेषता हो । यी चुटुकिला र गहकिला उक्ति सामाजिक नीति निर्देशन, शिष्य, दृष्टान्त, उपमा आदिका रूपमा सूत्रबद्ध भएर प्रयुक्त हुन्छन् । (गिरी उद्धृत, पराजुली, २०३९: २०)

टुक्का- टुक्कालाई 'तुक्का' पनि भनिन्छ । यसलाई संस्कृतमा 'वाक्पद्धति', 'वाग्धारा' वा 'वाग्गीति' र अङ्ग्रेजीमा 'इडियम' का नामले चिनिन्छ । संस्कृत नाम अनुरूप 'वाक्पद्धति' र 'वाग्धारा' तथा हिन्दीको सिको गरेर 'मुहावरा' पनि यसको निमित्त नेपालीमा पहिले-पहिले चलाइएको पाइन्छ । केही वर्ष यता भने 'टुक्का' नै प्रचलित छ । 'टुक्का' भन्नाले खास-खास पदहरू मिलेर बनेको विशिष्ट वा लाक्षणिक अर्थ बुझाउने पदावली भन्ने बुझिन्छ । यस्तो पदावलीका शब्दहरू अलग अलग प्रयोग गरिँदा आ-आफ्ना अर्थ दिन्छन् तर सामूहिक रूपमा भने तिनको विशिष्ट वा लाक्षणिक अर्थ खास कुरामा बुझाउने सन्दर्भमा रुढ भइसकेको हुन्छ । 'जिब्रो टोक्नु' एउटा पदावली हो र टुक्काका रूपमा यसको अर्थ मर्नु हुन्छ । (गिरी उद्धृत, रेग्मी, २०४९:२३) टुक्काले सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक र मानसिक स्थितिलाई आत्मसात् गर्दै तिनको अभिव्यञ्जनामूलक, आलङ्कारिक र रसमय प्रस्तुति गर्दछन् । तिनको तीक्ष्ण, सरल, सङ्क्षिप्त र सारगर्भित भाव उद्गार लोकप्रियतामा उज्यालिन्छ ।

गाउँखाने कथा - गाउँखाने कथालाई नेपालीमा पहेली पनि भनिन्छ । नेपालीका विभिन्न भाषिकाहरूमा यसका निमित्त 'जान्नेकथा', 'अड्को', 'साइतर', 'सास्तर', 'कठ्यौरा', 'घाउटा' वा 'भिट्टा' जस्ता नाम पनि प्रचलित छन् । यसलाई संस्कृतमा 'प्रहेलिका' र अङ्ग्रेजीमा 'रिडल' नाउँले पुकारिन्छ । गाउँखाने कथालाई बुद्धि परीक्षण वा मनोरञ्जनका निमित्त आउने रूपकको सुक्ष्मतम रूप भनेर परिभाषित गरेका छन् । (गिरी उद्धृत, पराजुली, २०३९: १५७) गाउँखाने कथाले व्यक्तिलाई आफ्नो बुद्धिको प्रयोग गरी समस्या समाधानका उपायहरू पहिल्याउन सक्ने, बौद्धिक हाँकको सामना गरी प्रतियोगितामा पार हुन सक्ने र विश्लेषण शक्तिलाई तिखार्न सक्ने बनाउँछन् । (गिरी उद्धृत, बन्धु, २०३८: १) गिरीद्वारा लेखिएको गद्यमा रचित, कुनै कुरालाई रहस्य वा गर्भमा लुकाएर बौद्धिकताको चमत्कार देखाइने यो लोक साहित्यिक विधा अलङ्कार र प्रतीक प्रयोगका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

३.१.२ परम्पराको निरन्तरतामा केही लोकनाट्य

नेपाली लोकनाट्य संसारका लोकनाट्यहरूकै एक अभिन्न अङ्ग हो । मान्छेले जीवन जगत्को अनुकरण धर्तीमा पाइला टेकेदेखि नै गर्दै आएको हो । नेपाली लोकनाट्यलाई नियाल्दा पूर्वीय परम्परासम्म पुग्नपर्ने हुन्छ । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद नाट्य तत्वहरू अन्तर्निहित छन् र नाट्य स्वयम्ले त्यतिखेर पञ्चम वेदको मान्यता पाएको देखिन्छ । लोकस्तरमा नाट्यको प्रचुर विकास भएकाले नै त्यस बेला नाट्यवेद देखा पर्‍यो होला भन्ने कुरा सजिलै अड्कल गर्न सकिन्छ । (गिरी उद्धृत, भट्टराई, २०३९: २) पूर्वमा भरतमुनिले नाट्यमा लोकवृत्तिको अनुकरण र त्रैलोक्यमा भावहरूको अनुकीर्तन हुने विचार व्यक्त गरेका छन् । (गिरी उद्धृत, शर्मा, २०४०: ३)

नेपाली लोकनाट्य परम्पराका बारेमा काठमाडौँ उपत्यका लगायत नेपालका विभिन्न भागमा प्रचलित कतिपय लोकनाच र लोकगीत आदिमा नाट्यतत्वहरू अन्तर्निहित रहेको चर्चा गरिएको छ । (गिरी उद्धृत, थापा र सुवेदी, २०३५:६७-७४) लोकनाट्यका निमित्त

कथानक, पात्र, संवाद, उपयुक्त प्रदर्शन स्थल, सरल भाषा आदिको आवश्यकता पर्दछ । लोकनाट्यले मान्छेका मनलाई आनन्द प्रदान गर्दछ । लोकनाट्य अन्तर्गत सोरठी, घाटु, नचरी र बालुन पर्दछन् । लोकनाट्य अन्तर्गत रहेको यी उपविधाहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन कृतिको विश्लेषणमा गरिएको छ ।

३.१.३ “कर्णाली प्रदेशका लोक गीतमा यथार्थको खोज” लेखको विश्लेषण

विषय वस्तुलाई कथ्य पनि भन्ने गरिएको छ । ‘कर्णाली प्रदेशका लोकगीतको विश्लेषण’ यस कृतिको महत्वपूर्ण लोक साहित्यिक रचना हो । यसका विषयवस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावका आधारमा निम्नानुसार यसको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१.३.१ विषय वस्तु

विषय वस्तुलाई कथ्य पनि भन्ने गरिएको छ । लोकगीत कुनै न कुनै विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यो विषय सामाजिक, धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, मनोवैज्ञानिक, आर्थिक आदि हुन सक्दछ । ती विभिन्न विषयको वर्णन लोकगीतमा पाइन्छ । (पराजुली र गिरी, पूर्ववत्, पृ. ३०)

कर्णाली प्रदेशका लोकगीतको विषय क्षेत्र प्रायः सामाजिक रहेको छ । गिरीले यसमा विभिन्न विषय वस्तु भएका लोकगीतको सङ्कलन गरी तिनको परिचय समेत दिएका छन् । ती विषय वस्तुमा दुःख र पीडाको अभिव्यक्ति, भागभोग र भगवान् सम्बन्धी धारणा सम्बन्धी, थिचोमिचो र शोषण, नारी समस्याका स्वर, मुग्लानको कथा, जातिभेदको रहस्योद्घाटन, वर्गीय द्वन्दको हुड्कार आदि छन् ।

प्रस्तुत लोकगीतको विषय वस्तु कर्णाली प्रदेशका नारीहरूका सामाजिक समस्या र दुःख पीडा हो । यो गीतमा त्यहाँका नारीहरूका दुःख पीडालाई कारुणिक रूपमा चित्रण गरिएको छ । तिनले मान्छेका आन्तरिक र बाह्य दुवै किसिमका मर्मलाई समातेका छन् । त्यसैले त्यहाँ मनको घाउ चहराएको र आँखाको आँसु छचल्किएको देख्न सकिन्छ । जस्तै :

डाँडामाथि लय्या पीपल खोलिउनो पैयूँ,
कि दुखारी न्याउली चरी कि दुखारी मै हुँ ।
एउटा दानो जामिरैको तीन विसौची चुक,
जर्म्यदिइ दुःखै छन् मड्न कैल हुन सुख । (गिरी : २०५७ : ४२)

माथिको गीति अंशमा मानिसले भोग्नुपरेका दुःख, पीडा र समस्याको चित्रण गरिएको छ । मानिस जन्मेदेखि नै दुःख भोग्दै आएको छ । दुःख भोग्नकै निमित्त जन्मिएका रहेछन् । उनीहरूको जीवनमा सुख कहिल्यै नआउने कुराको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन् । संसारमा सबैभन्दा दुःखी प्राणी कि त वनमा रोइरहने न्याउली चरी कि त म मात्रै छु

किनकि आफूले जन्मेदेखि दुःखै दुःखमा जीवन बिताउन विवश हुनु परेका कुरा मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

कर्णाली प्रदेशका लोकगीतहरूमा धार्मिक र पौराणिक विषय वस्तुको पनि चयन गरिएको छ । परम्परागत धारणानुसार मान्छेका सम्पूर्ण दुःख, सुर्ता र आपत्का कारणका रूपमा भाग्य र कर्मलाई अधि सारिएको छ । भाग्य र कर्म राम्रो नभएको कारणले यस जुनीमा दुःख पाएको कुरा दर्साइएको छ । अहिले दुःखैमा पनि सत्कर्म गर्न सकियो भने अर्को जुनी सुधिन सक्छ भन्ने धारणा यी लोकगीतहरूमा प्रकट भएको छ । जस्तै ;

तल काट्यो मालु लरी टुप्पा गई बेरियो,
कि लेख्नु भाविनी भुल्यौ कि कलम फेरियो ।
सिर्थानैको लट्या जोगी भाड खानैको भोगी,
जर्मनैको दिन पाइँन कि कर्मै यस्तै हो कि?
मका खान्या लख्यालखी थालनु उदार,
यो जुनी यतिनै भयो परजुनी सुदार । (गिरी, २०५७ : ४३)

माथि उल्लिखित गीति अंशमा प्राणीको सृष्टिकर्ता भगवान् (ईश्वर, ब्रह्म), परजुनी वा पुनर्जीवन आदि सन्दर्भका विषय वस्तु बनेर आएका छन् । यी गीति अंशबाट जीवनमा भोगेका विविध सङ्घर्ष र जटिल परिस्थितिबाट उत्पन्न मानसिक पीडालाई कारुणिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसले जीवनमा सुख र दुःख पाउनु उसको भाग्य हो । भगवान्ले जस्तो लेखे त्यस्तै पाउने हो । कर्म त मानव जीवनको निमित्त गरिने एउटा लोक व्यवहार मात्र हो भन्ने भाव माथिको गीतबाट व्यक्त भएको छ । दुःखका समस्याहरूलाई छिनाल्दै गएतापनि दुःख भन् थपिँदै गएको कुरा गीतमा गरिएको छ । आफूले जीवनमा पाउने सुख भन्ने वस्तुलाई भगवान्ले लेख्न भुलेको हो कि मसी सकिएर कलम फेरिएको हो वा रोकिएको हो भन्ने जिज्ञासामूलक प्रश्न गीतले यहाँ गरेको छ ।

यसै गरी कर्णाली प्रदेशको जन जीवन लामो समयसम्म राजा, रजौटा, जिम्मुवाल, मुखिया, जमिन्दार तथा अन्य ठुलाठालुका चेपाइमा पर्दै आएको छ । मिठो खाना र राम्रो नाना उनीहरूको लागि सपना भएको छ । घरमा भएका आँखा लाग्दा वस्तुभाउ र हाँडाभाँडा जोगाउन पनि उनीहरूलाई गाह्रो भएको छ । कुन दिन फटाहाले के निहुँले चिजबिज र माल उडाउँछ भनी उनीहरू थर्कमान भइरहनु पर्छ । सामन्ती राईदाईको यो अचाक्लीलाई तलका लोकगीतहरूले थप स्पष्ट पारेका छन् :

ह्वाइति छन् भय्याली तिजु ह्वाइति काफल काला,
डिब्या, कोसी रन्या छैनन् यै सत्तुरका पाला ।
जइ गोठ जौमती छुइ छ उसै गोठ धनी,
कोही हप्काउना कोही दप्काउना भाडी खाउँला भनी । (गिरी, २०५७: ४५)

कर्णाली प्रदेशका लोकगीतहरूले त्यहाँका नारी समस्यालाई पनि समेटेका छन् । गीतमा त्यहाँका नारीहरूले भोगेका समस्या, अपमान र यातनाका बिलौनाहरू प्रकट भएका छन् । अशिक्षा, आर्थिक विपन्नता र सामाजिक कुरीतिले एकातिर जरा गाडेको छ, भने अर्कातिर पुरुषहरूका काँडारूपी वचन र बडप्पनले त्यहाँका नारीहरूका हृदय छियाछिया पारेका छन् भन्ने यथार्थलाई लोकगीत मार्फत् व्यक्त गरिएको छ ।

भोट्याले जोईकन हान्यो बरल्या बाँकले,
हात पुग्दैन टाँगी छैन क्या गरौँ खाँकले ।
मेलखेत बाल्याका मुरा बेलखेत खरानी,
घरबारनु बर्जटाटी पिमानु परानी (गिरी, २०५७ :४६)

देशका अन्य भागका नेपालीहरू भन्ने कर्णाली प्रदेशका नेपालीहरू पनि काम र मामको खोजीमा मुग्लान पस्छन् । देशभित्र गरिबी र बेरोजगारीले नाकमुखमा पानी पसालेपछि उनीहरू भारतीय मुलुकमा पुग्छन् र मजदुर, पियन, पाले, सिपाही, होटल व्याय आदिका रूपमा त्यहीँका पुँजीपति, मालिक, ठेकेदार आदिका तिखा नङ्गाले चिथोरिन्छन् । उनीहरू त्यहीँ थिलथिलो पर्छन् र हाडछाला मात्र लिएर स्वदेश फर्कन्छन् । कर्णाली प्रदेशको मर्म र मुग्लानबाट वैरीहरूको हुलिया यसरी व्यक्त भएको छ :

एक वैरी रातको सेठ, दोस्रो वैरी निन,
तेस्रो वैरी माया जाल, चौथो वैरी रिन । (गिरी, २०५७, पृ. ४७)

जातजातिका आधारमा गरिने भेदभाव पनि यस गीतको विषय वस्तु हो । जातीय रवाफ कर्णाली प्रदेशमा विद्यमान रहेको पाइन्छ । अहिले पनि त्यहाँ खास किसिमका सिँगार एवम् पोसाक समेत उच्च जातका पेवा बनेका छन् र कसैले त्यसमा अतिक्रमण गरेमा सजायको भागी बन्नु पर्दछ । आजको एक्काइसौँ शताब्दीमा पनि कामी, दमाई, सार्की, सुनार आदिले धारा, कुवा छुन नपाउने नियमको हैकम चलिरहेको दृश्य कर्णाली प्रदेशको कटु यथार्थ हो । जातीय भेदभावको यस सीमारेखाले पनि समाजलाई सास्ती दिइ रहेको छ । त्यसैले यस भेदभावप्रति असहमति व्यक्त गर्दै त्यहाँका लोकगीतहरूले जातिपातिका नाइकेहरूको पनि पोल खोलि रहेका छन् :

चोखा जाति सुनसरि बिटुला फलाम्या,
तलमाथि भेद हाल्ने ईश्वर बिकाम्या ।
दुलाल राजाका लाग्दा घर्तीका साई भैग्या,
क्यादा छौ कँवली बात, बालासाइका पास गैग्या । (गिरी, २०५७ :४८)

वर्गीय द्वन्दको हुड्कार पनि यसको विषय वस्तु हो । उच्च र निम्न वर्ग, शिक्षित र अशिक्षित वर्ग, शोषक र शोषित वर्ग, मालिक र मजदुर वर्गका बिचका असमानता तथा तिनका बिचको वैचारिक मनमुटाव पनि रहेको छ । देश विदेशमा घटेका घटना र जन

आन्दोलनको प्रभाव कर्णाली प्रदेशका लोकगीतहरूले ग्रहण गरेका छन् । शोषित पीडित जनसमुदायका पक्षमा धक खोलेर आवाज घन्किनु यसैको द्योतक हो । वर्गीय अन्तर्विरोधलाई आत्मसात् गर्दै उत्पीडकलाई यी लोकगीतहरूले प्रहार गरेका छन् :

आज तेरी आवाज नाइ बेलि उड्न्या बाज,
अब त घन्किन लागी जनताका आवाज ।
अछाम घनिघोर बस्यो बार्ज पड्या रुडा,
आफू त ठुलाको छोरो अचाइना छन् कुडा (गिरी, २०५७, पृ.४९)

३.१.३.२ संरचना

“कर्णाली प्रदेशका लोकगीतमा यथार्थको खोज” लेखमा विषय प्रवेश, लोकगीतको विवेचना र निष्कर्ष शीर्षकमा विभाजित छ । यसमा कर्णाली, भेरी र राप्ती अञ्चललाई कर्णाली प्रदेशका रूपमा लिँदै त्यहाँको जन जीवन, त्यहाँ गाइने गीत र तिनका बारेमा भएको अध्ययनको वर्णन गर्दै विषय प्रवेशलाई टुङ्ग्याइएको छ भने दुःख र पीडाका अभिव्यक्ति, भागभोग र भगवान् सम्बन्धी धारणा, थिचोमिचो र शोषणको पर्दाफास, नारी समस्याका स्वर, मुग्लानको व्यथा, जातिभेदको रहस्योद्घाटन र वर्गीय द्वन्दको हुड्कार शीर्षकमा लोकगीतहरू प्रस्तुत गर्दै तिनको विवेचना गरिएको छ । लोकगीतका शब्दहरूलाई प्रस्त्याउन सम्बन्धित शब्दमा अड्क दिई पुछारमा अर्थ पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यी गीतमा रहेका अभिव्यक्तिलाई प्रस्त्याउन विशेष प्रयत्न गरिएको छ । जम्मा ४७ वटा लोकगीतहरू यस लेखमा दिइएका छन् र ती चौध अक्षरका दुई पङ्क्तिका फेद र टुप्पामा संरचित छन् । लोकगीत दिँदै तिनको वैशिष्ट्यको व्याख्या गर्ने विधि यहाँ अँगालिएको छ । ११ पृष्ठमा संरचित यस लेखलाई विभिन्न सन्दर्भ र दशमलव पद्धतिको शीर्षकीकरणबाट व्यवस्थित तुल्याउने काम गिरीले गरेका छन् । अनसन्धान पद्धतिको अनुसरण गरी तयार गरिएको यस लेखमा वस्तुगत वर्णन र व्याख्या गरिएको छ । निष्कर्ष, शीर्षक दिँदै अन्तमा उनले यहाँ लोकगीतमा जनताका पीडा र व्यथा हटाउन चेतनाको दियो प्रज्वलित रहेको जानकारी पनि दिएका छन् ।

३.१.३.३ भाषाशैली

यस लेखमा गिरीको व्याकरण सम्मत भाषाको सामर्थ्य देख्न सकिन्छ । उनका वाक्य गठनमा मिश्र र संयुक्त वाक्यको संयोजन व्यवस्थित रूपमा गरिएको पाइन्छ र अनुप्रासमयताले त्यसलाई प्रभावकारी बनाएको पाइन्छ । शब्द चयनमा आडम्बर नपाइनु पनि उनको विशेषता हो । उनी कर्णाली प्रदेशका नेपाली भाषिकाका ज्ञाता भएकाले त्यहाँका लोकगीतहरूलाई उनले सहज रूपमा अर्थ्याएका छन् । छुइ ‘रजस्वला’, बैगेनी, ‘आइमाई’, मड्नु ‘मकन’, कारिउँ ‘असिना’, लख्यालखी ‘केटाकेटी’ जस्ता शब्दहरूको उनले अर्थ मात्र प्रस्तुत गरेका छैनन् वास्तविक भनाइ बोध हुने ढङ्गले व्याख्या समेत गरेका छन् । गिरीले

केही तत्सम शब्दहरूको प्रयोग पनि गरेको पाइन्छ तर ती बोधगम्य नै रहेका छन् । उनको भाषा प्रयोगको नमुना यस प्रकार छ :

कर्णाली प्रदेशका लोकगीतहरूमा मान्छेका दुःख र पीडा मार्मिक रूपमा प्रकट भएका छन् । तिनले मान्छेको आन्तरिक र बाह्य समेत दुवै किसिमका मर्महरूलाई समातेका छन् ।
गिरी, २०५७:४२

३.१.३.४ भाव

“कर्णाली प्रदेशका लोकगीतमा यथार्थको खोज” लेखमा गिरीले लोकगीतमा अभिव्यक्त जन भावनाको व्याख्या गरेका छन् । यी गीतहरूमा अभिव्यक्त यथार्थको विश्लेषण गरेर जन चेतना जगाउने र समाज रूपान्तरणमा सहयोग पुर्याउने सन्देश उनले प्रवाहित गरेका छन् । जातिपाती, छुवाछुत, रुढि, अन्धविश्वास, वर्गीय र लिङ्गीय शोषण, ज्यान पाल्न विदेशको सास्ती खेप्नु पर्ने अवस्था आदिका बारेमा कर्णालीका लोकगीतले अगि सारेका विचारमा टेक्दै प्रगतिशील दृष्टिले तिनको व्याख्या गर्नु उनको अभीष्ट रहेको छ । यही भाव वा सन्देश नै प्रस्तुत लेखको केन्द्रका रूपमा रहेको छ ।

३.१.४ “भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरू” को विश्लेषण

लोक साहित्यको अवलोकन कृतिमा गिरीद्वारा सङ्कलित भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरूलाई विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र निष्कर्षको कोणबाट यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१.४.१ विषय वस्तु

“भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरू”मा विविध विषय वस्तु रहेको पाइन्छ । मूलतः ती बालगीतलाई प्रकृतिका आधारमा, चलन व्यवहार सम्बन्धी आधारमा र ज्ञान विज्ञान सम्बन्धी गरी जम्मा तिन भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ (गिरी, २०५७: ५८) । यसरी विषय वस्तुका दृष्टिले हेर्दा यस क्षेत्रका बालगीत अन्तर्गत बालबालिकाले गाउने उक्त विभिन्न गीतहरू रहेका छन् । बालबालिकाको मानसिक संसार अनुसार बालगीत सीमित हुन्छ । उनीहरू हुर्केको समाज र चिरपरिचित वस्तुहरूले नै बालगीतमा स्थान जमाएका हुन्छन् । खास गरेर बालबालिकाहरू आफ्नो सेरोफोराका घर, छिमेक, गाउँ, पशुपक्षी, खोलानाला, वनपाखा, घामपानी आदिमा रमाउने गर्दछन् । बालगीतहरूमा पिड, मान्छे र पक्षीका स्वर, बालखेल, ढिकी, छेपारो, गोठ, लौरो, घामपानी, बिरालो, कौवा, मकै, सिन्की, भोटो, ढुकुर, गोठालो, सल्लो, कुहिरो, निगालो, धारो, गाई, गले गोरु, रोटी, बादल, कुखुराको भोल, खोला, भ्यागुतो, दाइँ, सिकार, मुसो, चिल, आँसी, घोडो, राजा, हाउगुजी आदि अनेक विषय आएका छन् । यी विविध विषय वस्तु र भावमा आधारित गीतहरूमध्ये हाउगुजीसँग सम्बन्धित गीतको एक अंश यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

हाउगुजी आयो,
 काँ बसुँ ? भन्च,
 ह्याइँ बसुँ भन्च ।
 हाउगुजी आयो
 क्या खाउँ ? भन्च
 क्या लाउँ ? भन्च
 यै खाउँ भन्च, यै लाउँ भन्च । (गिरी, २०५७ : ५५)

३.१.४.२ संरचना

यहाँ सङ्कलित बालगीतहरूको बाह्य संरचना हेर्दा दुई शब्दका पङ्क्तिदेखि १६ पङ्क्तिसम्म ती संरचित पाइन्छन् । गिरीले यिनलाई लघु र लघुतममा वर्गीकरण गरेका छन् । यिनको भित्री संरचना हेर्दा बालबालिकाका सुकोमल मनोभावनाका अभिव्यक्तिका रूपमा ती रहेका छन् । बालखेलका रूपमा र प्रकृतिका सुन्दर छटाका रूपमा अनि जिज्ञासा र जानकारीका रूपमा बालबालिकाले प्राप्त गर्ने मनोरञ्जनपूर्ण गुदी यी गीतको अन्तर्वस्तु रहेको हुन्छ । कतै प्रश्नोत्तर, कतै लय र कतै सामान्य वर्णन यिनमा रहेको हुन्छ । तिनका केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत छन् :

प्रश्नोत्तर: हाइ ग्वाला टोक्या पात किन ल्याइनि?
 खोलाइ तिमिलि पलाइन पलाइन
 लय : गोठ्या लौरी गोठ जा नुन खान भोट जा
 वर्णन : घुगुती बासुती
 पुग्यो सगरसम्म
 बस्यो गजधम्म

गिरीले आफ्नो उक्त लेखमा यिनको वर्गीकरण गरेर गायकका आधारमा बालबालिकाले गाउने र बालेले व्यक्तिले गाउने, संयोजनका आधारमा लल्लोरी सम्बन्धी, नाच सम्बन्धी, खेल सम्बन्धी र काम सम्बन्धी अनि विषय वस्तुका आधारमा प्रकृति सम्बन्धी, चलन व्यवहार सम्बन्धी र ज्ञान विज्ञान सम्बन्धी भनेर वर्गीकरण गरेका छन् । उनले यहाँ बालगीतका पाठहरू प्रस्तुत मात्र गरेका नभई तर्क सङ्गत व्याख्या पनि गरेका छन् । ११ पृष्ठमा संरचित यस लेखलाई पनि दशमलव पद्धतिमा शीर्षकीकरण गरी विषय प्रवेश, भेरी क्षेत्रको परिचय, भेरी क्षेत्रका बालगीतको सङ्कलन र विश्लेषण, भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतको विश्लेषण र निष्कर्ष शीर्षकमा विभक्त गरिएको छ गर्नु साथै विभिन्न बालगीतहरूको अध्ययनको नमुना लेखका रूपमा यो लेख रहेको छ ।

३.१.४.३ भाषाशैली

प्रस्तुत भेरी क्षेत्रका बालगीतहरूमा बाल भावनालाई स्वाभाविक किसिमले अभिव्यक्त गर्ने भाषाशैली रहेको छ । ती बालहृदयका भावनामा आसन जमाएर बसेका छन् । बालगीतहरूमा बालबालिकाहरूले सजिलै ग्रहण गर्न सक्ने शब्दहरू प्रयोग भएका पाइन्छन् । तिनलाई निष्ठापूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । स्थानीय स्तरका कथ्य भाषा, 'भन्छ' लाई 'भन्च', 'यहीँ' लाई 'ह्याई', 'के' लाई 'क्या', 'यही' लाई 'यै', 'बादल' लाई 'मेघुराज', 'कुहिरो' लाई 'कुहिरी', 'बाङ्गो' लाई 'बाङ्गी', 'खुट्टो' लाई 'खुट्टी' जस्ता रोचक शब्दहरूको उपयोग पाइन्छ । त्यसै गरी अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग पाइन्छ । गिरीले यहाँ प्रयोग भएका शब्दहरूको व्याख्या गरेर तिनलाई प्रस्ट्याएका छन् । यहाँका शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया र अनुपासमयतामा पनि उनले प्रकाश पारेका छन् । लेखको भाषा सहजग्राह्य, सुगठित र सम्प्रेष्य रहेको छ ।

३.१.४.४ भाव

“भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरू”को विश्लेषणमा आधारित बालगीतमा प्रकृति, चलन, व्यवहार, ज्ञान, विज्ञानसँग सम्बन्धित विषय वस्तुको रोचक अभिव्यक्ति भत्किएको छ । मौलिकताको मात्रा जेजस्तो भए पनि भेरी क्षेत्रबाट सङ्कलित बालगीतहरू त्यहाँको जन जीवनमा घुलमिल भएर अस्तित्व कायम राख्न सक्षम छन् भन्ने यो लेखको भाव रहेको छ ।

३.१.५ सिमताली शोकगीत “ दिदी नाम्रै छन् कि ?” को विश्लेषण

यो शोकगीत लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७) मा सङ्कलित छ । सुर्खेत जिल्लाको पूर्वी भाग र त्यसको आसपासमा रहेका जिल्लाहरूका केही भागमा गाइने उक्त शोकगीत गाइने गरिन्छ ।

३.१.५.१ विषय वस्तु

सुर्खेत जिल्लाको पूर्वोत्तर लेकमा अवस्थित एक पुरानो बस्तीको नाम सिमता हो । यही सिमतासँग सिमताली शब्द सम्बन्धित छ । यहाँ प्रचलित शोकगीतहरूमध्ये “दिदी नाम्रै छन् कि?” नामक गीत अत्यन्त लोकप्रिय रहेको पाइन्छ । भिनाजु र सालीका वार्तालापका रूपमा रहेको यस लोकगीतका पङ्क्ति नमुनाका रूपमा यस प्रकार छन् :

भिनाजु : लेखैका चुरेली साप औली दुला घन्की

गोठैकी गोठाली साली ! दिदी नाम्रै छन् कि?

साली : दाइन्या हात बाँसुरीअ बाउँ हातले हेल्दी

हाम्री दिदी मरीकिन गड्गाजल खेल्दी । (गिरी, २०५७: ६३)

प्रस्तुत शोकगीतको विषय वस्तु कृषिमा आधारित सिम्ताको ग्रामीण जीवनका लेख-बेंसी, खेत-बारी, घर-गोठ, नदी-नाला र हाट-परदेशको सेरोफेरोमा केन्द्रित छ । धन-सम्पत्ति र गुनिउँ- चोलीका लागि कमाइ गर्न परदेश लागेका भिनाजु र परदेशबाट फर्केर आफ्नी प्रियाका लागि कोसेली हातमा पार्न नपाउँदै अप्रिय समाचार सुन्न परेको कारुणिकताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । साली अर्थात् मृतककी बहिनीले आफ्नी दिदी देब्रे हातले गङ्गाको भेल पन्छाउँदै र दाहिने हातमा लिएको बाँसुरीमा धुन छाड्दै गङ्गाजल खेल्दै छिन् । दिदीका निमित्त ल्याइएका काली चोली र चिटाफुकी गङ्गाजलमा सेलाउन बहिनीले सल्लाह दिएपछि भाव विह्वल भई भिनाजुले पत्नीका उपहारहरू गङ्गाजीलाई बुझिदिन अनुरोध गरेको प्रकृतिप्रेमको निश्चल प्रेमभाव प्रकट गरिएको छ ।

३.१.५.२ संरचना

शोकगीतको नमुनाका रूपमा रहेको यो गीत चार पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छ । यसको आख्यान कसिलो र भावगत गहिराइले मार्मिक बन्न पुगेको छ । आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना प्रबल छ । बाह्य संरचनामा १४ अक्षर सङ्ख्या भएका जम्मा ४ हरफ/१ श्लोक, १ पृष्ठ आयाम (पृ.६४) तथा अत्यानुप्रास योजना रहेको छ भने आन्तरिक संरचनामा भाव र आख्यान, वर्ण र शब्दको आवृत्तिको अन्तः अनुप्रासको लयात्मकता र करुण रसप्रधान भाव संरचना पाइन्छ ।

३.१.५.३ भाषाशैली

भाषाशैलीका कोणबाट हेर्दा सरल, सरस र शिष्ट पद-पदावलीको शिल्पगत कुशलता रहेको छ । अन्तः अनुप्रास तथा अन्त्यानुप्रासयुक्त शैलीले श्रुतिमधुर र लयात्मक बन्न पुगेको छ । भाषिक स्तरका भाषा, तद्भव र आगन्तुक स्रोतको भाषिक प्रयोग, व्याकरणिक भाषाको स्तरीय प्रयोग गीतमा रहेको छ ।

३.१.५.४ भाव

भाव वा सन्देशका आधारमा हेर्दा मध्यपश्चिम नेपालको ग्रामीण जीवन आर्थिक हिसाबले निकै कष्टकर बन्न पुगी विदेसिनु पर्ने युवा वा पुरुष वर्गको बाध्यताको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । यसका कारण घरमा आफ्नो आत्मीय प्रेमीको प्रतीक्षामा बसेकी पत्नीको दुःखद् मृत्युको कारुणिकता उजागर गर्ने यस गीतको भाव अत्यन्तै मार्मिक बन्न पुगेको छ ।

३.१.६ “सैरेलो र सैरेली” लेखको विश्लेषण

“सैरेली प्रथा” मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत भेरी नदीको सेरोफेरो अर्थात् भेरी र राप्ती अञ्चलको पहाडी लेकको जनजीवनसँग सम्बन्धित छ । ‘सैरेली’ शब्द अर्थ मनोरञ्जनका लागि गरिने भ्रमण भन्ने हुन्छ । हिन्दीमा प्रचलित ‘सैर’ (भ्रमण) शब्दमा ‘एली’ प्रत्यय जोडिएर ‘सैरेली’ शब्द निर्माण भएको हो । यसरी कुनै एक गाउँका युवकहरूले

निम्तामा तिहारको समयमा आफ्नो गाउँ छोडेर युवकहरूको गाउँमा 'सैर' गर्न वा गाउन जाने युवतीहरूलाई सैरेली भनिन्छ । सैरेलीले गाउने गीतहरू चार प्रकारका हुन्छन् । तिनलाई 'सैरेलो', 'आङ्गन चर्चा', 'फाग' र 'आशिक' भनिन्छ । (गिरी, २०५७:६७)

३.१.६.१ विषय वस्तु

सैरेलो-सैरेलीहरूले गाउने गीतलाई सैरेलो भनिन्छ । सैरेली अर्थात् युवतीहरू आफ्नो गाउँबाट प्रस्थान गर्ने समयदेखि नै सैरेलो गाउन थाल्छन् । यसमा सैरेलीहरूले देवी-देवता, भूत-भयाँर आदिप्रति आफ्नो भक्तिभाव प्रकट गर्दै आफ्नो चिन्ता लिइदिन र सुरक्षा प्रदान गर्न प्रार्थना गर्छन् । तिहारको अवसर बाहेक अन्य विविध मङ्गलकार्य र रोपाइँका समयमा सैरेलो गाउने प्रचलन छ । सैरेलो गीतका एक नमुना यस प्रकार छ :

हिररिबरि दैदेउतै ! दाइन्चै भया,
हामी गछौँ तम्रो सेवा चिन्तै गच्या ।
ह्याँ र खेल्न्या थानिमन्न लियौ ! दाइन्चै भई,
हामी गछौँ तम्रो सेवा रक्छ्यै गच्या । (गिरी, २०५७: ६७)

प्रस्तुत गीतको विषय वस्तु भ्रमण, मनोरञ्जन, भेटघाट, सामाजिक सम्बन्ध, माया-प्रेममा आधारित छ । विभिन्न पर्व, उत्सव, रोपाइँ, मेलापात आदिमा चल्दै आएको परम्परागत संस्कृति र त्यसको निरन्तरता एवम् संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्ने संस्कारबाट सैरेली प्रथा विकसित भएको छ । मूलतः घुमफिर, मनोरञ्जन र प्रेमभावको आदान-प्रदान गर्ने अभिप्रायबाट यसले भाँगिने अवसर प्राप्त गरेको छ । प्रेम, सम्बन्ध विस्तार र भेटघाटका नाममा ठुलाबडा, धनी र सामन्तहरूले युवतीहरूप्रति गर्ने मानसिक एवम् शारीरिक शोषणको सङ्केत तथा तिनका जिउधनको सुरक्षा गर्दै सैरेलीहरू घर छोडेर निम्ता मान्न जाने हुँदा सैरेलीमाथि हुन सक्ने विविध समस्याको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

३.१.६.२ संरचना

संरचनाका दृष्टिले हेर्दा उक्त गीतमा जम्मा ४ पङ्क्ति पुञ्जको लघु संरचना, १ श्लोक, एक पृष्ठ तथा अन्त्यानुप्रासिय योजनाको बाह्य संरचना रहेको छ । यसै गरी आन्तरिक संरचना अन्तर्गत भाव र आख्यानको सन्तुलन, वर्णगत आवृत्ति र अन्तः लय योजना रहेको पाइन्छ । अतः यस गीतको दुवै संरचना सुगठित रहेको छ ।

३.१.६.३ भाषाशैली

भाषाशैलीको दृष्टिले हेर्दा सरल, सरस र भावपूर्ण शैलीको कलात्मक रूप पाइन्छ । स्थानीय स्तरका भाषिकाको प्रयोग, विविध स्रोतका भाषाको उपयोग, कथ्य भाषाका साथै व्याकरणिक कोटिको भाषिक चयन गीतमा गरिएको छ । शैलीका कोणबाट हेर्दा गेयात्मक शैली, काव्यात्मक शैली, वर्णनात्मक तथा चित्रात्मक शैलीको कलात्मक प्रयोग पाइन्छ ।

३.१.६.४ भाव

भाव वा सन्देशका कोणबाट हेर्दा उमेर पुगेका युवा-युवतीहरू बिच स्वच्छन्द, निश्छल माया प्रेमका भावहरू साटासाट गर्नु, सामाजिक सम्बन्ध स्थापित गर्नु, आफन्तजन तथा प्रियजनसँग भेटघाट गर्नु, नेपाली सामाजिक संस्कारलाई जीवन्त राख्नु र लोक संस्कृतिको जगेर्ना गर्नु उक्त गीति अंशको मूल भाव रहेको देखिन्छ ।

३.१.७ “थारु लोक गीतमा एक ऐतिहासिक सन्दर्भ” को विश्लेषण

थारु नेपालको तराई र मधेसका विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्दै आएको लोक संस्कृतिले समृद्ध जाति हो । यस जातिमा प्रचलित विभिन्न लोकगीतहरूमध्ये “नौसिङ भौसिङ रजवा रे” बर्दिया जिल्लाको मैनापोखर गाउँ विकास समितिको बढैया गाउँबाट सङ्कलन गरिएको एक प्रसिद्ध लोकगीत हो । यस गीतमा ऐतिहासिक लडाइँको प्रसङ्ग पाइन्छ । गोरखाली राजा दलनवा र उनीसँगै आएका नेवरसिंह राजाको यहाँ चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत लोकगीतमा ती राजाहरूसँग लड्न जाने कुराको वर्णन उल्लेख छ । यस लोकगीतमा प्रारम्भमा गोरखाली राजाको समूहले तुलसीपुरमा चढाई गरेको युद्ध वर्णनलाई बहिनी र दाजुको बिचको संवादका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

नौसिङ भौसिङ रजवा रे
नेवरसिङ रजवा
गोरखाके राज्य दलनवा
तुलसीपुर रोजे । (गिरी, २०५७: ७१)

३.१.७.१ विषयवस्तु

प्रस्तुत गीतको विषय वस्तुगत ऐतिहासिक सन्दर्भ भेरी अञ्चलको सुर्खेतमा उपलब्ध एउटा लोकगाथामा नवलसिंह नाम गरेका एक जना योद्धाको वीरताको वर्णनमा आधारित छ । नवलसिंह बानियाँको यही नामलाई तराईमा नेवरसिङ उच्चारण गरिएको हुन सक्ने सम्भावना रहेको छ । दलनवा कुनचाहिँ गोरखाली राजा होलान् भन्ने बारेमा जिज्ञासा बढाएको छ । यसरी नै नौसिङ भौसिङ शब्द किन ती लडाकाका निमित्त प्रयोग भएको होला भन्नेबारे स्थानीय भाषातिर पाठकको ध्यानकेन्द्रित गरेको छ ।

माथि उल्लेखित तुलसीपुरको प्रसङ्ग उठाउँदै यस लोकगीतकी बहिनी दाजुलाई लडाइँका निमित्त प्रेरित गर्छिन् । उनी आफू मर्द भएको भए घोडाको पिठुँ ठोक्दै लडाइँमा जाने कुरा यी पङ्क्तिमा व्यक्त गर्छिन् ।

बहिनी : जउँ तैं लराइँ रे बहुत दिन लागी

जउँ मै हुँ मर्दजनमवा रे घोराक पीठ ठोक्नुँ । (गिरी, २०५७:७२)

दाजु : भोरवा हवट गइया छटी ही चोलीबन्दा छोडी दो

घरेओ मरदके भेख घोरा पीठ केके हो । (गिरी, २०५७:७२)

माथिको संवादमा दाजु बहिनी बिच युद्धको तयारी र त्यसतर्फको आगमनलाई गीतको विषय वस्तु बताइएको छ । हिँडेर युद्धस्थल जाँदा धेरै दिन लाग्ने र आफू पुरुष नभएकोमा, घोडा चढेर जान नसकेकोमा चिन्ता व्यक्त गरि रहेकी बहिनीलाई उनका दाजु (राजा) भेष बदल्न आग्रह गर्दछन् । उज्यालो भएपछि गाई छोडिने बित्तिकै चोलीबन्दा छोडेर मर्दको भेष लिएर घोडाको पिठ ठोकै जान बहिनीलाई सल्लाह दिन्छन् । दाजुको सल्लाह पाएपछि दाजु बहिनी दुवै लडाइँका निमित्त हतियार सुसज्जित भएर शत्रुपक्षका दरबारमा पुग्छन् । यसरी युद्ध, वीरता, साहस, कलाकौशल र राज्य विजयका विविध पक्षहरू नै यस गीति संवादको मुख्य विषय वस्तु रहेको छ ।

३.१.७.२ संरचना

संरचनाका दृष्टिले हेर्दा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना प्रबल रहेको छ । आन्तरिक संरचना भाव पक्षमा सबल छ भने बाह्य संरचना शिल्प पक्षमा सशक्त रहेको पाइन्छ । बाह्य अन्तर्गत जम्मा ४ पङ्क्ति पुञ्ज, ४ हरफ, १ श्लोक संवाद, पृष्ठ सङ्ख्या १ तथा अन्त्यानुप्रासीय योजनाको सुगठित संरचना देखिन्छ । आन्तरिक संरचना अन्तर्गत भाव र कथ्य बिचको गहनता, विविध वर्णहरूमा अन्त अनुप्रास र त्यसबाट सिर्जित लय ऋङ्कारयुक्त गेयात्मक एवम् श्रुतिमधुर, मिठासपूर्ण आन्तरिक संरचना रहेको छ ।

३.१.७.३ भाषाशैली

भाषाशैली यस गीतमा सरल, सरस (वीर रसप्रधान), उत्साह स्थायी भावले युक्त रहेको छ । बोधगम्य भाषा, स्थानीय भाषिका स्तरका कथ्य भाषा, विविध स्रोतगत तथा काव्यिक भाषाको उपयोग यसमा पाइन्छ । शैलीका कोणबाट हेर्दा गीति लयात्मक शैली, संवादशैली, ऐतिहासिक एवम् वर्णनात्मक आख्यानात्मक शैली अँगालिएको छ ।

३.१.७.४ भाव

भावका कोणबाट हेर्दा युद्ध, वीरता र साहसका सन्देशले युक्त वीर रसप्रधान स्थायी भाव उत्साह आएको छ । बहिनीले दाजुलाई युद्धमा सक्रियतापूर्वक लागी राज्य विजय र आफ्नो स्वाभिमान र पुरुष मर्यादा बचाइ राख्नु पर्ने उच्च विचाररूपि सन्देश यी शिष्ट, संवाद मार्फत् अभिव्यक्त भएको छ ।

३.१.८ “भेरी लोक साहित्यमा घाउटा” को विश्लेषण

‘घाउटा’ लोकगीतको एक महत्वपूर्ण भेद हो । यो गीत भेरी क्षेत्र र त्यहाँको जन जीवनमा अत्यन्त लोकप्रिय छ । यसमा अन्तर्निहित लयात्मकता, बौद्धिकता, मनोरञ्जनात्मकता र सरसताले गर्दा घाउटा सुन्न मान्छेहरू हुरक्क हुन्छन् । घाउटा दुई प्रकार छन् : पहिलो घाउटाले बौद्धिक प्रश्नद्वारा अठ्याड थाप्ने काम गर्छन् र चित्तबुभदो

जवाफद्वारा मान्छेको कौतुहल मेटाउँछन् भने दोस्रो प्रकारका घाउटाले अनौठा वर्णन र असम्भव कुराको सम्भव प्रस्तुतिद्वारा हामीभित्र आश्चर्यको गड्गा बगाइ दिन्छन् ।

३.१.८.१ विषय वस्तु

पुरानो पुस्ताले नयाँ पुस्तालाई ज्ञान सार्नका लागि, दौँतरी-दौँतरी बिच रमाइलो गर्नका निम्ति र युवा-युवती बिच जुहारी जित्नका निम्ति घाउटा अगाडि सारिन्छन् । तिनमा गणितका समस्या, सांसारिक विषयका अनेक सवाल र मायाप्रेमका आलङ्कारिक अभिव्यक्तिको रस प्रवाहित हुन्छ । गणितका समस्यामा आधारित प्रश्नोत्तरात्मक स्वरूपको एक नमुना अंश यस प्रकार रहेको छ ।

प्रश्न : नवै मुरी धानै कुटी कति चाँवल भया?

वर्षदिन एउटाले खाई कति बाँकी रया ?

उत्तर : सात सय बीस माना चाँवल कुट्युँ र धान भयो

वर्षदिन एउटाले खाई भुसै बाकी रयो । (गिरी, २०५७:७५)

प्रस्तुत प्रश्नोत्तर अंशको विषय वस्तु सामाजिक लोक व्यवहारमा आधारित ग्रामीण जन जीवनको गणित विषयको समस्या र तिनको बौद्धिक, ज्ञानवर्द्धक, चातुर्यपूर्ण, समस्यामा आधारित छ ।

३.१.८.२ संरचना

संरचनाका दृष्टिले हेर्दा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको भाव र शिल्प पक्षले सशक्त संरचना देखिन्छ । बाह्य अन्तर्गत जम्मा ४ पङ्क्ति पुञ्ज, एक श्लोक अंश, पृष्ठ सङ्ख्या १ तथा शाब्दिक तथा वर्णगत अन्त्यानुप्रासीय लय संरचना रहेको छ । आन्तरिक संरचनाका कोणबाट हेर्दा कथ्य र भाव बिचको सन्तुलन स्वर/व्यञ्जन वर्णको आवृत्ति, अनुप्रासयोजना र अन्तःलयसंरचनाको सुदृढ एवम् कसिलो संरचना रहेको छ ।

३.१.८.३ भाषाशैली

भाषाशैलीका आधारमा हेर्दा सरल, स्वाभाविक, सरस एवम् बोधगम्य भाषाशैली पाइन्छ । कथ्य तथा स्थानीय वा क्षेत्रीय स्तरका भाषिकाका शब्द, तत्सम, तद्भव र आगन्तुक भाषा, साहित्यिक भाषा वा काव्यात्मक भाषाका साथै व्याकरणिक कोटिका भाषाको उपयोग यसमा रहेको छ । पद सङ्गीतयुक्त, व्याकरणयुक्त भाषा प्रयोगले उक्त सवाल जवाफपूर्ण घाउटा स्तरीय समेत बन्न पुगेको छ । शैलीका रूपले हेर्दा यस अंशमा प्रश्नोत्तर शैली, बौद्धिक शैलीको कलात्मक उपयोग रहेको छ । यसरी भाषाशैलीका आधारमा उक्त प्रश्नोत्तरयुक्त अंश विशिष्ट एवम् कलात्मक बन्न पुगेको छ ।

३.१.८.४ भाव

भावका कोणबाट हेर्दा मान्छेका बौद्धिक, मानसिक क्षमताको उजागर गर्नु, त्यसको विकास र विस्तार गर्नु, नयाँ ज्ञान र चेतनाको विकास गर्नु, दैनिक जीवनमा आइपर्ने गणितीय सामान्य समस्याहरूलाई बौद्धिक चातुर्य र ज्ञानका माध्यमबाट समाधान गर्नु, ज्ञानको सञ्चार र हस्तान्तरण गर्नु, बुद्धिलाई तिर्खार्नु लगायत कल्पना, तर्क र स्मृति क्षमताको विकास गर्नु उक्त घाउटाको मूलभाव अर्थात् सन्देश रहेको छ ।

३.१.९ “नेपाली लोकगाथामा शासन व्यवस्थाका केही दृष्य” को विश्लेषण

नेपाली लोकगाथाका अनुसन्धान र विश्लेषणमा आर. डी. र एल.एल.(२०२३), प्रदीप रिमाल (२०२८), देवकान्त पन्त (२०३४), पूर्णप्रकाश नेपाल ‘यात्री’ (२०४१), धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी (२०४१) तथा मोतीलाल पराजुली (२०४९) ले महत्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ । यी लोकविद्का सङ्कलन र आफूसँग भएका सामग्रीमा दृष्टि लगाउँदा शासन व्यवस्थाका अनेक दृष्यहरू त्यहाँ देखिन्छन् । तिनले हामीलाई अहिलेको जनकको विदेह नगरमा, कहिले पाल, मल्ल र शाही राजाका डोटी-कर्णाली प्रदेशमा, कहिले गण्डकी क्षेत्रका चौबिसे राज्यमा र कहिले हिन्दप्रति सेनका मोरङ पुऱ्याउँछन् । यसका साथै एकीकरण पछिको नेपालले बेहोरेका छन् र दक्षिणका आक्रमण-प्रत्याक्रमण तथा राणाकालीन र पञ्चायतकालीन शासन व्यवस्थाको केही भाँकी पनि तिनमा उपस्थित छन् । त्यसभित्रका विविध राज्यहरूमा स्वरूप र सङ्गठन, शासन सञ्चालनको दार्शनिक आधार, राज्य-राज्य बिचका लडाइँ, शासक बिचका सङ्घर्ष, राज्यहरूका सम्पर्क र कुटनैतिक चाल तथा तत्कालीन सामाजिक-आर्थिक अवस्थालाई नियाल्न सकिन्छ भनी लोक साहित्यकार एवम् विश्लेषण जीवेन्द्र देव गिरीले चर्चा गरेका छन् । (गिरी, २०५७, ८१)

३.१.९.१ विषय वस्तु

नेपाली लोकगाथामा विभिन्न राज्यहरूको वर्णन छ । ती राज्यका सत्ताका प्रमुखका रूपमा राजाहरू रहेका छन् । तिनमा विदेह गणतन्त्र, भुरे टाकुरे र बाइसे चौबिसे राज्यहरू तथा एकीकरणपछिको सिङ्गो नेपालका स्वरूप प्रस्तुत भएका छन् । ती राज्यका सञ्चालनका निम्ति विभिन्न किसिमका प्रशासनिक र सैनिक सङ्गठन क्रियाशील देखिन्छन् । ई.पू.१००० तिरको मानिने विदेह गणतन्त्रमा ऋषिमुनिको सरसल्लाहमा सत्ताले सङ्गठनात्मक शक्ति प्राप्त गरेको देखिन्छ । नेपाली लोक रामायणमा कतिपय अपत्यारिला काल्पनिक कुरा पनि छन् तिनले मिथिलाको सम्पूर्ण वास्तविकतामाथि प्रकाश पाउँदैनन् तर पनि यहाँ पक्षीबध निविद्ध रहेको तथा रावणले चाँचरका चल्ला टिपेर लगेपछि जनक रिसल आगो भएको प्रसङ्ग भेटिन्छ । रावणका निम्ति जुक्ति निकाल्न राजा जनकले सोह्र सय ऋषिमुनिको विद्या-बुद्धिको सदुपयोग गरेका छन् भनी लोक साहित्यका सङ्कलक जीवेन्द्र देव गिरीले प्रष्ट्याएका छन् । जस्तै :

चिचिड चाँचिर पोक बनाउँदो
चल्ला जो लैगयो राउन्ने सो
बाइजा न भाउअ ! हाँक पारी आ पन
जतो र मतो अरौँला भाउअ ! जतो र मतो अरौँला
सोह्रै र सय ऋषिमुनि खेडिया छन्
राउन्नेकन मान्नाका जुक्ति खिसाया छन् । (गिरी, २०५७ :८१)

माथिका भावमय पङ्क्तिमा विभिन्न विषय वस्तु समावेश गरिएका छन् । राजा जनकले रावणका विरुद्ध गरेका कला र बुद्धिको प्रयोग तथा सोह्र सय ऋषिमुनिहरू खडा गरी रावणको प्रतिकारमा उत्रिएको घटना प्रसङ्गलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यसरी शक्ति र बुद्धिको उपयोगबाट राज्यहरूका स्वरूप र सङ्गठन सुदृढ बनेको देखिन्छ ।

शासन सञ्चालनका दार्शनिक आधारका रूपमा शासकहरू परम्परागत पछ्यौटे चिन्तनका पछि लागेको कुरा नेपाली लोकगाथाले स्पष्ट्याएका छन् । अवतारवाद, भगवान्-भरोसा, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, जातपात र भाग्यवाद तथा अनेकौँ अन्धविश्वासहरू र रुढिको आड राज्यले लिएको देखिन्छ । जितारी मल्लको भारतमा जितारी मल र जालन्धरी मल्ललाई देवताका अवतारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस गाथाको एक अंश :

ए बड्ड ठाकुर जितारी मल्लौ !
ए गोसाइँ जालन्धरी !
देवदेवौ जुगजुग बालअवतार !
जुगजुग बालअवतार हा हा हा ! (गिरी, २०५७: ८४)

माथिको गाथामा मानिसले राजालाई देवताको रूपमा उपस्थित गरी दैवी शक्तिका आडमा शासन सत्ता चलेको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

नेपाली जन जीवनले लामो समयदेखि सङ्घर्ष भोग्दै आएको तथ्य लोकगाथाहरूले प्रकट गरेका छन् । नेपालीका आँसु, सुस्केरा र व्यथाहरूको प्रस्तुतिमा भन्दा लडाइँका बढाइचढाइ र शासकहरूका स्तुतिमा पनि लोकगाथा केन्द्रित छन् । त्यसैले शासकहरू संलग्न भएका लडाइँका अनेक दृश्य, लडाइँको यात्रा, आकर्षक र सजीव रूपमा लोकगाथाले प्रस्तुत गरेका छन् । 'जितारी मल्ल- जालन्धरी मल्लको भारत'मा पश्चिम नेपालमा साम्राज्य चलाएर बसेका जितारी मल्लले आफ्ना भाइ जालन्धरी मल्लको नेतृत्वमा सेना पठाएर सिरमौरका सामन्त बेटादेवलाई तह लगाएको कुरा जीवेन्द्र देव गिरीले चर्चा गरेका छन् :

धरती धमक्क धमक्याई चल्या
सरग लहडी खल्क्याई चल्या ।
वरिषा वरिष्या है सिरमिर तिरमिर अराइदिया
चाँचली छमकी बुटाइदेव लहडी खड्काइदिया । (गिरी, २०५७: ८६)

माथिको गाथाले युद्धको वर्णनलाई विषय वस्तु बनाएको छ । जितारी मल्लको शासन कौशल, भाइ जालन्धरी मल्लको सैनिक नेतृत्व तथा सामन्त बेटादेवलाई युद्धमा हराएको कुराको चित्रण यसको विषय वस्तु हो ।

नेपाली लोक गाथाहरूले शासक र शासित बिचका दुरी र तिनका अन्तर्विरोधलाई उठाएका छन् । जनताको सुखदुःखको वास्ता नगरी पाप कार्य गर्ने राजाप्रति औंला ठड्याई सत्ताच्युत गरिएका कुराको चर्चा ती गाथामा पाइन्छन् । अजैमेरकोटका राजा निरै पाललाई जनताले गद्दीबाट ओरालेको र त्यस ठाउँमा अछाम तिमिलसैनबाट रिपु मल्ललाई ल्याई बसालेको वर्णन 'रिपु मल्लको चाँचरी'मा पाइन्छ । हाँसु कठायतका नेतृत्वमा जनताले निरै पालका अपराध कार्यको निडरताका साथ विरोध गरेका छन् । जस्तै :

हा.... तमरै जति हे निरै पाल भौल्या ! तल्ली चाक ओल

हा.... क्या बैहार हे पालपैकी तल्ली चाक ओलु

ए.... तमरै जति निरै पालौ भौल्यानैकी निको बोल

ए.... तसै हार निरै पाल भौल्या तल्ली चाक ओल । (गिरी, २०५७:८८)

राजा निरै पालले आफूबाट कुनै पाप कर्म नभएको भनी राजगद्दीबाट ओर्लन नमाने पनि जनताका दबावका कारण घुँडा टेक्न बाध्य बनेको कुरा माथिको गाथाको विषय वस्तु हो ।

वर्तमान विश्वका साम्राज्यवादी मुलुकहरूले साना र कमजोर मुलुकहरूलाई दबाएभैं नेपालमा पनि शक्तिशाली शासकहरूले आफूभन्दा कमजोर राज्यहरूलाई हेपचेप गर्ने र आफ्नो नियन्त्रणमा राख्ने गरेको यथार्थको चित्रण नेपाली लोकगाथामा गरिएको पाइन्छ । लड्काको राजा रावण जनकका राज्यमा आउँदा सित्तो चढाउनु परेको तत्कालीन परिस्थितिको अभिव्यक्ति गाथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

लड्का राजा राउन्नेय

सुनसित्तो घिउले जानकी नवायो

सुनसित्तो हात समाई घिउय लगायो । (गिरी, २०५७:९०)

रावणले आफ्ना विजयाभियानका क्रममा जनकका राजधानीमा पुग्दा सित्तोस्वरूप गबुवामा घिउ पाएको चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत गाथाको विषय वस्तु राज्यहरूका बिच कुटनैतिक गतिविधि, चालढाल, शक्ति सम्पन्न राज्यका राजालाई उनीहरूले राज्य विजय गर्दा गोप्य रूपमा विविध वस्तुको उपहार दिएर सम्मान गर्ने कुराको वर्णन छ ।

नेपाली लोकगाथाभिन्न शासन व्यवस्थाका सामाजिक-आर्थिक अवस्थाका विविध पक्षहरू पनि भेटिन्छन् । बहुविवाह, बालविवाह, दाइजोप्रथा, विधवास्थिति, सतीप्रथा, पुरुषको अवहेलना आदिले गर्दा नारीहरू लोकगाथाभिन्न धरधरी रोएका छन् । विभिन्न लोकगाथाका तलका पङ्क्तिहरूमा त्यस्ता व्यथा र वेदना विद्यमान छन् :

पुतली महारानी, मेश्रम महारानी

मीना महारानी

महारानी पहर गया र यिनी

यत्तिका प्रतापी राजा कहाँ पाम्ला भनेर । (गिरी, २०५७:९२)

प्रस्तुत गाथाको विषय वस्तु नारी मनोभावनाका विविध पक्ष र तिनबाट सिर्जना भएको पीडा, व्यथा, समस्या, कारुणिकता आदिमा आधारित छ ।

३.१.९.२ संरचना

“नेपाली लोकगाथामा शासन व्यवस्थाका केही दृष्य” लेख विषय प्रवेश, शासन व्यवस्थाका केही दृष्य र उपसंसार शीर्षकमा विभाजित छ । यसमा लोकगाथाको इतिहासका साथै तिनमा नेपाली समाजको विकासक्रमलाई ठम्याउँदै विगतका उत्थान-पतनबारे जानकारी दिँदै विषय प्रवेशलाई टुङ्ग्याइएको छ । भने राज्यहरूका स्वरूप र सङ्गठन, शासन सञ्चालनका दार्शनिक आधार, राज्य- राज्यका बिचका लडाइँ, शासक र शासित बिचका सङ्घर्ष, राज्यहरूका सम्पर्क र कुटनैतिक चाल र सामाजिक-आर्थिक अवस्था शीर्षकमा गाथा प्रस्तुत गर्दै तिनको विवेचना गरिएको छ । यी गाथामा रहेका अभिव्यक्तिलाई प्रस्तुत गर्न विशेष प्रयत्न गरिएको छ । ३६ वटा लोकगाथाका नमुना यस लेखमा दिइएका छन् । गाथाको विषय वस्तुको उठानसँगै गाथाको नमुना प्रस्तुत गरिएको छ । खोज तथा अनुसन्धान पद्धतिको अनुसरण गरी तयार गरिएको यस लेखमा वस्तुगत वर्णन र व्याख्या गरिएको छ र यो लेख १६ पृष्ठमा संरचित छ ।

३.१.९.३ भाषाशैली

यस लेखमा गिरीको व्याकरण सम्मत भाषा प्रयोगको सामर्थ्य देख्न सकिन्छ । भाषाशैलीका कोणबाट हेर्दा सरल, शिष्ट, कथ्य स्तरका भाषिकाको प्रयोग, विविध स्रोतका भाषाको उपयोग पाइन्छ । यस लेखभित्र समावेश गरिएका गाथामा केही स्थानीय स्तरका भाषिकाबाट आएका शब्दहरू प्रयोग भएका छन् तथापि यहाँ गिरीले वास्तविक भनाइ बोध हुने गरी व्याख्या गरेका छन् । शैली गीतिशैली, गेयात्मक शैली, वर्णनात्मक तथा ऐतिहासिक सन्दर्भ शैली तथा स्मृतिशैलीको भाषा लगायत आलङ्कारिक शैलीको कलात्मक प्रयोग भएको देखिन्छ ।

३.१.९.४ भाव

यस लेखमा गिरीले नेपाली लोकगाथाको विकासमा राज्यहरूका स्वरूप र सङ्गठन विस्तारका ऐतिहासिक तथ्यको जानकारी दिँदै नेपालका प्राचीन राज्य सञ्चालनका विविध आधारहरूको बारेमा अवगत गराएका छन् । राज्य सञ्चालनको उच्च ओहोदामा बसेका व्यक्तिहरूले नराम्रा/गलत काम गरेमा तिनलाई च्युत गर्न सकिन्छ भन्दै उनीहरूलाई सचेत गराउने र जनचेतना प्रवाह गरेका छन् । आजको एक्काइसौँ शताब्दीमा पनि शक्ति सम्पन्न

राष्ट्रले कमजोर राष्ट्रलाई हेप्न नहुने सन्देश दिन खोजेका छन् । नेपाली नारीहरू पुरुषरूपी शासन, हैकमवादी प्रवृत्ति लगायत स्वयम् नारीहरूबाट पनि शोषित छन् र तिनको मुक्ति र स्वतन्त्रताको ढोका खोलिनु पर्छ भन्ने विचार यहाँ गिरीले लेखमार्फत् व्यक्त गरेका छन् ।

३.१.१० “हराउन लागेका केही डब गीत” को विश्लेषण

‘डब’ श्रुति परम्परामा मौखिक रूपमा चल्दै आएको एक प्रसिद्ध लोक गीत हो । डम्फूका तालमा रौसिंदै रसरङ्गका साथ गाइने भएको यसलाई डब गीत भनिएको पाइन्छ । यस लेखका लेखक जीवेन्द्र देव गिरीले सुर्खेत जिल्लाको सिम्तादरास्थित काप्रीचौर गा.वि.स.को सिमगाउँमा एक जना वृद्ध व्यक्तिबाट वि.सं. २०४० मा डब लोकगीत सुन्ने अवसर पाएका थिए जसमा आधुनिक लोकगीतको बाद्यबादन विहीन स्वर सङ्गीतले मात्र युक्त थियो ।

३.१.१०.१ विषय वस्तु

प्रस्तुत गीतको विषय वस्तु डब गीत र गीतको उच्चारणका रूपमा आएको देवी भवानी तथा शिष्ट नारीप्रेम सम्बन्धी माया-प्रेमका भावहरू रहेका छन् । मातृसत्तात्मक समाजमा विभिन्न शक्तिशाली नारीहरूको आराधना गरिने परम्परा रहेको र हाम्रो जस्तो सामन्ती मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजमा पनि देवी देवताको नाम लिएर कामको थालनी गरिने चलन रहेको वास्तविकतालाई यहाँ चित्रण गरिएको छ ।

यो मेरो डम्फूको कोइयालीको बारो

यो मेरो डम्फूको कोइयालीको बारो

कोइयालीको बारो त उब्जियो तारो

देवी भवानी !

यो मेरो डम्फूको कोइयालीको बारो

यो मेरो डम्फूको कोइयालीको बारो

नौ बिस नौ कीला

नयाँ पिर्ती लाऊँ कि नलाऊँ भन् पुरानी शिला ?

ह्याँसम्म विपत्ति दिन्या कर्म हो कि लीला ? (गिरी, २०५७:११४-११५)

३.१.१०.२ संरचना

हराउन लागेका डब गीत लेखको आरम्भमा डब गीत सम्बन्धी चर्चा गरी डब लोकगीतका नमुना, गीतको विषय वस्तु, संरचना र लय, भाषिक विशेषता र निष्कर्षमा

विभक्त गरी गिरीले यस लेखको संरचना निर्माण गरेका छन् । हरेक पङ्क्तिपुञ्ज प्रायः चार हरफले र कहींकहीं पाँच हरफले बनेका छन् । पाँचदेखि सोह्र अक्षरका पङ्क्ति यहाँ छन् । लयात्मक तीव्रताका लागि खास पद र पदावलीलाई दोहोऱ्याइएको छ । अनुप्रासको प्रयोग वा समानान्तरताले गर्दा श्रुतिमधुर ध्वनिको रसपान गराउन यो लोकगीत सक्षम छ । ५ पृष्ठमा संरचित यो लेखमा पनि वस्तुगत वर्णन र व्याख्या गरिएको छ र हराउन लागेका डब गीतलाई बचाउनु पर्ने चेतना फैलाएका छन् ।

३.१.१०.३ भाषाशैली

यस लेखको भाषाशैली सरल, सरस र सम्प्रेष्य छ । स्थानीय स्तरका भाषाका शब्दहरू पनि गीतमा आएका छन् । जस्तै: कोइऱ्याली (कोइरालो), पिर्ती (पिरती), ह्याँसम्म (यहाँसम्म), दिन्या (दिने) आदि । यहाँ गिरीको भाषाको पदक्रममा विचलन आएको छैन । पदगत चयन र विचलनमा समष्टिमा हेर्दा भाषिक जटिलताले लेखलाई कतै दुर्बोध्य नबनाउनु यस लेखमा गिरीको वैशिष्ट्य भल्किन्छ ।

३.१.१०.४ भाव

डब लोकगीत हाम्रो सामाजिक परम्परामा जन्मे, हुर्केको एक महत्वपूर्ण लोकगीत हो । अनेक अश्लील र छाडा गीतले समाजमा सांस्कृतिक प्रदूषण बढाइ रहेको वर्तमान अवस्थामा यहाँ लेखकले जनस्तरमा र राष्ट्रियस्तरमा यस्ता गीतहरूको शोधखोज गर्नुपर्ने कुराको आह्वान गर्नु नै यस लेखको मूल भाव हो ।

३.१.११ “भुर्जेली बाहुनको लोकगाथामा सत्ताको दमन” को विश्लेषण

“भुर्जेली बाहुनको लोकगाथा” नेपाली जीवनको मार्मिक व्यथा सुसेल्ने लोकगाथा हो । यसमा तत्कालीन नेपालको सामाजिक चेतना, राज्यको ज्यादती, सत्ता र जनताको अन्तर्विरोध तथा सङ्घर्ष अनि जनभाषाका स्थानीय विशेषतालाई नियाल्न सकिन्छ । तत्कालीन नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक अवस्थाको एक भलक प्रस्तुत गर्न यो लोकगाथा ऐतिहासिक दृष्टिले विशेष महत्व राख्छ । मोतीलाल पराजुलीले ‘नेपाली लोकगाथा’ (२०४९:२२०-२२३) मा सङ्कलन गरेका हुन् । उनले यो गाथा कास्की, चापाकोट-औसेलुचौर निवासी ६६ वर्षीय मधु चापागाईँद्वारा गाइएको सूचना दिएको कुरा गिरीले उल्लेख गरेका छन् ।

३.१.११.१ विषय वस्तु

यस गाथाको विषय वस्तु सामाजिक रहेको छ । भाग्य र अन्धविश्वासलाई आधार मानेर हिँड्ने रुढिवादी विचारलाई आत्मसात् गरेको छ । कुनै भुर्जेली बाहुन नाम गरेका एक जना व्यक्ति एक रात अनेक सपनामा कहिले दूधको पोखरी सुकेको, कहिले महिनी खामो ढलेको र कहिले स्थानको बत्ती निभेको प्रसङ्ग यस गाथामा रहेको छ । जसको केही अंश :

आजमा राती सपना देखें
दूधको पोखरी सुक्यो नि है
उठमा उठ कानछी रानी
रातको विचार गर नि है । (गिरी, २०५७: ११९)

३.१.११.२ संरचना

“भुर्जेली बाहुनको लोकगाथामा सत्ताको दमन” लेख उठान, कथा वस्तु, सामाजिक चेतना, अन्तर्विरोध र द्वन्द्व र जनभाषा गरी पाँच उपशीर्षकमा विभाजित छ । जम्मा ५ पृष्ठमा संरचित यस लेखमा गिरीले गाथाको घटनाक्रमको विवेचना गर्दै ६ वटा पङ्क्ति उदाहरण स्वरूप समावेश गरेका छन् ।

३.१.११.३ भाषाशैली

अन्य गाथाहरूमा जस्तै यस गाथाको भाषाशैली सरल, सहज र सरस छ । यसमा गण्डकी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषा प्रयुक्त छ । यसै गरी यस लेखमा गिरीको भाषा व्याकरण सम्मत देखिन्छ । प्रत्येक लामो लेख भएर पनि बोधगम्य नै छ । रैच (रहेछ) हरम (गल्ती), पुरजी (पुर्जी) जस्ता शब्दहरूलाई प्रयोग भएको गाथाको अंशलाई प्रस्ट्याउन पनि सफल देखिन्छन् ।

३.१.११.४ भाव

भाव वा सन्देशका कोणबाट हेर्दा परम्परागत रुढिवादी धारणामा चलेको भाग्यवादी चिन्तन त्याग गर्नु र आधुनिक वैज्ञानिक तथा कर्मवादी, जीवनवादी मार्गबाट अगि सक्नु पर्दछ । समाजमा रहेका अन्तर्विरोध र द्वन्द्वलाई हटाएर सङ्गठित र चेतनशील अवस्था समाजलाई अगाडि बढाउनु पर्छ भन्ने नै यस लेखको मुख्य भाव हो ।

३.१.१२ “दुल्लू माइत जाऊँ धमारी” को विश्लेषण

“दुल्लू माइत जाऊँ धमारी” भेरी लोक साहित्यको भण्डारका रूपमा उपलब्ध सामग्री हो । यसलाई प्रस्तुत लेखका लेखकले वि.सं.२०४० मा सुर्खेतको सिम्ता दराबाट सङ्कलन गरी यस कृतिभित्र समाहित गरेका छन् ।

३.१.१२.१ विषय वस्तु

“दुल्लू माइत जाऊँ धमारी” को केही अंश पद्यमा र केही अंश गद्यमा उपलब्ध छन् । माइत जानका लागि हतारिएकी पत्नीले लोग्नेलाई अनेक बित्तिभाउ गर्नुपर्ने तत्कालिन परिस्थिति यहाँ विद्यमान रहेको पाइन्छ । जसको नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

पद्य,
भाल्या चल्ली बासिगई

परेवा त घुर्किगई
हिँर राजै ! दुल्लू माइत जाऊँ ।
भाल्या चल्ली बासिन
परेवा त घुर्किन
अँज सम्मगम्म रात ।
.....

गद्य,

रानीले अति जिद्दी गरिन् र राजारानी माइत जानापथ बाटा लाग्या । बाटाफुर काफल पाक्या थिया । रानी जुत्ता छराईकिन काफलापथ रुख चरिन् । भन्दै जडिबुटीले सर्पको विषबाट छुटकारा पाउने स्थिति धमारीमा विद्यमान रहेको पाइन्छ । यसै गरी धमारीमा आमाबाबुको माया महान् छ भन्ने कुरा पनि विषय वस्तुका रूपमा आएको छ । उच्चवर्गीय समाजभित्र भएका षड्यन्त्र र हत्याले तत्कालीन समाजको घृणित र अमानवीय क्रियाकलापको चित्रण गरिएको छ ।

३.१.१२.२ संरचना

यस धमारीलाई परिचय, मूलपाठ, विशेषता र निष्कर्ष गरी ४ शीर्षकमा विभाजित गरेका छन् । जम्मा ४ पृष्ठमा संरचित यस लेखमा धमारीको परिचय दिँदै दुल्लू माइत जाऊँ धमारी प्रस्तुत गरेका छन् । १० पद्य पङ्क्ति र केही गद्य प्रस्तुत गरेका छन् । यस धमारीमा प्रयुक्त शब्द तथा वाक्यहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

३.१.१२.३ भाषाशैली

“दुल्लू माइत जाऊँ धमारी” को भाषा भेरी क्षेत्रीय नेपाली अर्थात् खसानी भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्रयुक्त भाल्याचल्ली (कुखुरो), हिँर (हिँड), सम्मगम्म (पूरापूर), अद (आधा) आदि शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । अरु क्षेत्रका निमित्त नयाँ भएपनि गिरीले व्याकरण सम्मत भाषा र शैलीले यसलाई अर्थपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने काम गरेका छन् ।

३.१.१२.४ भाव

प्रस्तुत धमारीले भीरपाखा, वनजङ्गलको बाटो अनि हिंस्रक एवम् विषालु जीवजन्तुका कारण मानिसले अकालमै ज्यान गुमाउनु पर्ने अवस्थाको चित्रण गर्नु, दुल्लू र त्यस वरपरको भौगोलिक सुन्दरताको वर्णन गर्नु तथा तत्कालीन समाजको रूढिवादी परम्परा र अमानवीय क्रियाकलापको रहस्योद्घाटन गर्नु यसको मूल भाव रहेको छ ।

३.१.१३ “ नेपाली उखानमा प्रगतिशील स्वर ” लेखको विश्लेषण

संस्कृतको ‘उपाख्यान’ शब्दबाट ‘उखान’ शब्द बनेको हो । ‘उपाख्यान’ कथासँग सम्बन्धित भए पनि ‘उखान’ भने एक प्रकारको उद्गारलाई बुझाउने अर्थमा रुढ भइ सकेको छ । (गिरी उद्धृत, पोखरेल, २०४६:१२०) उखानलाई अङ्ग्रेजीमा ‘प्रोभर्व’, हिन्दीमा ‘कहावत’, संस्कृतमा ‘लोकोक्ति’ र नेपालीका केही भाषिकाहरूमा ‘आहान’ नामले चिनिन्छ । उखानलाई लौकिक वाणी र लोक मान्यता पाएका महापुरुषहरूका सूक्तिका रूपमा पोखरेल (२०४६:२०) ले परिभाषा गरेका छन् भने पराजुली (२०४६:८) ले लोक अनुभवबाट सिर्जना भएका चुटुकिला, उक्ति वा कथनका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा लोक जीवनमा प्रचलित अनुभवपूर्ण चुटुकिला उक्तिका रूपमा मात्रै पनि उखानलाई अर्थाइएको पाइन्छ भनी जीवेन्द्र देव गिरीले लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७:१२८-१२९) मा चर्चा गरेका छन् ।

नेपाली उखानको उत्पत्ति र विकासमा नेपाली समाजको देन रहनु स्वाभाविक ठहर्छ । नेपाली समाज अझै अर्ध सामन्ती अवस्थामा रहेकाले यहाँका उखानमा सामन्तवादको ज्यादै ठुलो प्रभाव रहेको देखिन्छ । उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई गर्ने हेपचेप, पुरुषले नारीमाथि गर्ने अन्याय/शोषण, जातपातको भावना बढाउने कुविचार अनि रुढि र अन्धविश्वासका भावना तिनमा विद्यमान छन् । ‘अघाएको बाहुन र भोकाएको ज्यापू काम लाग्दैन’, ‘अभागी चाँदो कटकटी खाँदो’, ‘उखुको टुप्पो मूलाको फेद’, ‘भतुवा पाली घरको छेद’, ‘कमाराको बुद्धि घुच्चुकमा’, ‘कहाँ राजा राम कहाँ मनवा भाँड’ जस्ता उखानले नेपाली समाज सामन्ती संस्कारको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । तिनबाट प्रगतिशील स्वर गुञ्जिएको पाइन्छ । (गिरी, २०५७:१३१) उखानको प्रगतिशील स्वरलाई विभिन्न सङ्घर्षशीलता, सामूहिक भावना, शोषणको चित्रण, श्रमप्रति आस्था, उच्च वर्गीय चरित्रको पर्दाफास, रुढिगत संस्कारको विरोध, निम्न वर्गप्रतिको सद्भाव, वर्गीय अभिव्यक्ति, समाजव्यवस्थाका विसङ्गतिको चित्रण आदि रूपमा विभाजन गरी जीवेन्द्र देव गिरीले आफ्नो लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७: १३१-१३८) मा विश्लेषण गरेका छन् । तिनलाई विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावका आधारमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

गिरीले यहाँ उखानका विविध विषय वस्तु भएका उखानहरूको सङ्कलन गरी तिनको परिचय दिएका छन्

३.१.१३.१ विषय वस्तु

मार्क्सवादले उठाएका वर्गसङ्घर्ष मानव न्यायसँग सम्बन्धित भएजस्तै नेपाली उखानमा पाइने सङ्घर्षशीलताले पनि अन्यायको विरोध गर्न जनमानसलाई प्रेरित गरेको छ । जीवनमा आइपर्ने विभिन्न किसिमका कठिनाइसँग लत्रेर समस्याको समाधान हुँदैन भन्ने धारणा नेपाली उखानले व्यक्त गरेका छन् । जस्तै :

अगुल्टो नठोसी बल्दैन
आइलाग्नेलाई जाइलाग्नुपर्छ
आँटको अगाडि ढाँटको केही लाग्दैन
आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन । (गिरी, २०५७:१३२)

उखानमा समाजका साभा विचार, चाहना, आवश्यकता, समस्या, दुःख सुख र पीडाका सामूहिक भावना उजागर हुन्छन् । एक व्यक्तिले गर्न नसक्ने कामलाई धेरै व्यक्ति मिलेर सजिलै गर्न सकिन्छ । सामूहिक भावनाले समाजको सङ्गठनात्मक गतिविधिलाई अगि बढाउन मदत गर्दछ । यसर्थ यही भावना जागृत गराउन नेपाली भाषाका उखानहरू सफल छन् । जस्तै:

एक थुकी सुकी सय थुकी नदी
कुण्ड कुण्ड पानी मुण्ड मुण्ड बुद्धि
थोपा थोपा पानीले घडा भरिन्छ
सयको लट्ठी एकको बोझ । (गिरी, २०५७:१३३)

शोषणको चित्रण गर्ने विषय वस्तु भएका नेपाली उखानहरूमा समाजका निम्न वर्ग, अशिक्षित, दलित, विपन्न, महिला, अशक्त मानिस र सोभसिधा वर्गले भोग्दै आएका शारीरिक तथा मानसिक शोषणको प्रतिच्छाया पाइन्छ । वर्तमान नेपाली समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्गको शोषण गरिरहेको छ । सामन्तीले किसानको, पूँजीपतिले मजदुरको र सम्पन्नले विपन्नको शोषण गरि रहेकाले समाज ज्यादै शोषित तथा पीडित छ । तिनैको व्यङ्ग्य, विद्रोहको स्वर उखानहरूमा चोटिलो रूपमा व्यक्त भई चेतनाको स्वर गुञ्जिएको एक नमुना :

काम गर्ने कालु मकै खाने भालु
खाने पिउने रामे चोट पाउने चामे
भारी बोक्नेको कमाइ पगरी बाँध्नेले खान्छ
बाघ मार्ने मेरो पोइ जुँगामा ताउ लाउने तेरो पोई । (गिरी, २०५७:१३३)

नेपाली उखानहरूमा श्रमको मूल्य र महत्वको कदर गरिएको पाइन्छ । श्रमबाट मानिसको जीविका चल्छ । श्रम नगर्ने मानिस अल्छी, नामर्द, लाछी र हुतिहारा मानिन्छ । जीवनलाई सरल, सार्थक र व्यवस्थित तुल्याउन श्रम अनिवार्य हुन्छ भने स्वस्थ र स्फूर्तिको निम्ति अनि दीर्घायुको निम्ति र आर्थिक-शैक्षिक प्रगतिको लागि पनि श्रमप्रतिको आस्था महत्वपूर्ण ठहर्छ । श्रमको महत्वमा आधारित उखान यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

इलमीका भागमा माछा र मासु अल्छीका भागमा आँसु
काम गर्नका दुःखले जोगी भयो जोगी भएको भोलिपल्ट भोकै रट्यो
घोकन्ति विद्या धावन्ती खेती
सिपालुको सिप लामो मखुन्डाले मुख लायो । (गिरी, २०५७:१३४)

उखानमा उच्च वर्गीय चरित्रको उद्घाटन गरिएको हुन्छ । धनीमानी, ठुलाबडा भनाउँदा उच्च वर्गका प्रवृत्तिको वकालत गरी तिनको चरित्र सुधार गराउनु र निम्न वर्गलाई तिनीहरूदेखि सचेत गराउन उखानको उद्देश्य रहेको पाइन्छ । ती उखानहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने केही उखानहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

कागभन्दा कोइली चड्ख
घिनलाग्दो मान्छेका डरलाग्दा कुरा
जो चोर उसको ठुलो स्वर
पाडो खानेले बाछ्रो राख्दैन । (गिरी, २०५७:१३५)

नेपाली उखानमा परम्पराका रूपमा चल्यै आएका विविध अन्धविश्वास, रुढिवादी संस्कारको प्रतिच्छाया पाइन्छ । तिनलाई कलात्मक र व्यङ्ग्यात्मक रूपमा व्यक्त गरी खराब संस्कारको अन्त्य गर्ने अभिप्रायबाट यस खालकाका उखानहरू लोक व्यवहारमा प्रचलित रहेका छन् । यी उखानहरूले सामन्तहरूको थोत्रो रवाफ, अन्धविश्वास र रुढिले देखाएका धाकधक्कुलाई चुनौति दिँदै रुढिगत संस्कारको विरोध गर्ने उखानहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

आफू त जोगी खानको भोगी
आयो दशैं ढोल बजाई गयो दशैं ऋण बोकाई
ओठमा लाउने चिल्लो छैँ धसिङ्गरे पुवा
चिप्ला मुखको धमिलो पेट । (गिरी, २०५७:१३६)

प्रगतिशील चिन्तन, निम्न वर्गका पक्षमा गरिएको हुन्छ । किसान, मजदुर, खेताला, गोठाला, कमारा, हली आदि निम्न वर्गका मानिसका साथै श्रमजीवि शिक्षक, कर्मचारी, व्यापारी, सिपाही आदिका दुःखपीडामा सहानुभूतिपूर्ण सद्भाव व्यक्त गरिएको हुन्छ । निम्न वर्गीय सद्भाव र पीडितहरूप्रतिको सहानुभूतिमा आधारित उखानहरूको केही अंश यस्ता छन् :

जो होचो उसैको मुखमा घोचो
धामीको दुहाई अरुलाई ठालुको दुहाई आफूलाई
अचानाको पीर खुकुरी जान्दैन
कुन न खेती फट्याङ्गाले मेटी । (गिरी, २०५७:१३६)

समाजमा वर्गीय धारणा विद्यमान हुन्छन् । हाम्रो समाज पनि वर्गीय समाज भएकोले यहाँ विभिन्न वर्ग र वर्गस्तर अस्तित्वमा रहेका छन् । उत्पीडित र उत्पीडक दुई वर्ग र तिनका बिचका सम्बन्ध वा वैमस्ययलाई केही नेपाली उखानहरूले व्यक्त गरेका छन् :

भेडा भेडासँग बाखा बाखासँग
कसैको आहार कसैको बिख
कसैलाई भने मरीमरी कसैलाई भने परीपरी

तँलाई खाने बाघले मलाई पनि खान्छ । (गिरी, २०५७:१३७)

यसै गरी समाज व्यवस्थाका अनेकौं विकृति र विसङ्गति पनि नेपाली उखानमा देखिन्छन् । राज्यव्यवस्था, जातिपाती, छलछाम, चाकरीचुकली र चाप्लुसी, अव्यवस्था, अवसरवादी प्रवृत्तिका अनेकौं दृष्टान्त तिनमा रहेका छन् । विसङ्गतिपूर्ण समाजव्यवस्थाका विविध पक्षसँग सम्बन्धित उखानका केही उदाहरण यी हुन सक्छन् :

चोरलाई चौतारो साधुलाई शुली

चाहिँदा हावा नचाहिँदा बोक्सीको सास

नियाँको सिङ खल्लीमा अड्दैन । (गिरी, २०५७:१३८)

३.१.१३.२ संरचना

“ नेपाली उखानमा प्रगतिशील स्वर ” लेख उठान, उखानको विशेष चिनारी, प्रगतिवादी र प्रगतिशील मान्यताका आलोकमा उखान, नेपाली उखानमा प्रगतिशील स्वर र निष्कर्ष शीर्षकमा विभाजित छ । यसमा नेपाली उखानमा पाइने प्रगतिशील स्वर र तिनलाई सङ्घर्षशीलता, सामूहिक भावना, शोषणको चित्रण, श्रमप्रति आस्था, उच्चवर्गीय चित्रको पर्दाफास, निम्नवर्गप्रतिको सद्भाव, वर्गीय अभिव्यक्ति, समाजव्यवस्थाका विसङ्गतिको चित्रण एवम् विविध खालका उखानहरू प्रस्तुत गर्दै तिनको विवेचना गरिएको छ । तिनलाई प्रस्तुत गर्न प्रयास गरिएको छ । आकारगत रूपमा लामा, छोटो गरी यस लेखमा करिब १०० वटा उखानहरू दिँदै तिनको व्याख्या पनि गरेका छन् । १२ पृष्ठमा संरचित यस लेखलाई व्यवस्थित तुल्याउन विभिन्न सन्दर्भ र दशमलव पद्धतिको शीर्षकीकरणबाट व्यवस्थित गरिएको छ । अनुसन्धान पद्धतिको अनुसरण गरिएको छ । अन्तमा निष्कर्ष दिएका छन् ।

३.१.१३.३ भाषाशैली

यसको भाषाशैली एकदमै सरल छ । बोधगम्य भाषा, चोटिलो भाषा, सूत्रात्मक तथा चेतनप्रवाह शैली, तत्सम, तद्भव र आगन्तुक भाषाको प्रयोग भएको छ तापनि सबै शब्दहरूलाई प्रस्तुत गर्ने खालका शैली अपनाइएको छ । पद विचलनमुक्त व्याकरणिक भाषाको प्रयोग गर्नु गिरीको वैशिष्ट्य रहेको पाउन सकिन्छ ।

३.१.१३.४ भाव

भाव वा सन्देशका आधारमा हेर्दा लेखमा प्रयोग भएका उखानहरूले अन्यायसँग जुध्न सक्नुपर्छ । जीवनमा सङ्घर्ष र समस्यादेखि हार खान नहुने, केही ठक्कर खाँदैमा अत्तालिनु नहुने अर्ती दिएका छन् । एकतामा बल हुने भएकोले एकताबद्ध हुन जोड दिएका छन् । काम अनुसारको माम नपाएर थिचोमिचोमा पिल्सिनु परेका श्रमिक वर्गका आँखा उधारी समाजको प्रगतिशील मार्गतिर डोर्‍याउनु पर्छ । उच्च वर्गले गरिरहेको ढलीमलीतर्फ सङ्केत गर्नु, वास्तविकतालाई छोपेर ढाँचाढर्रा देखाउने संस्कारलाई हटाउनु पर्ने, यहाँको

समाजव्यवस्था सही नभएको र त्यसलाई सच्याउनु पर्छ भन्ने नै यस लेखको भाव रहेको छ ।

३.१.१४ पश्चिम तराईका थारु उखानहरू: एक अध्ययन

नेपाली लोक साहित्यका अध्येता जीवेन्द्र देव गिरीले नेपाली भाषाको मात्रै नभएर अरु भाषाभाषीका लोक साहित्य सम्बन्धी विविध विधाको अध्ययन गरेका छन् । यो लेखमा उनले पश्चिमी तराईका थारु उखानहरूलाई सङ्कलन गरी अध्ययन गरेका छन् ।

थारु समाजमा 'कहावट' वा 'बट्कही' भन्नाले उखान बुझिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनभित्रको सङ्कलन तिनै 'कहावट' वा 'बट्कही' हरूको सङ्कलन हो । यसमा पहिलेदेखि नै सम्बन्धित क्षेत्रमा बसोबास गरी आएका थारुहरू बिच प्रचलित उखानहरूमध्ये पनि अति अश्लील शब्द रहेका तथा जातिगत विद्वेष बढाउने खालका उखानहरू समावेश गरिएको छैन । यस अध्ययनबाट पश्चिमी तराईका उखानहरूको केही हदसम्म प्रतिनिधित्व हुन सक्ने देखेर यसलाई पश्चिमी तराईका घेराले घेर्दै त्यहाँका थारु उखानहरूसँगै सम्बद्ध तुल्याउन पश्चिमी तराईका थारु उखानहरूका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१.१४.१ विषय वस्तु

थारु समाजमा प्रचलित उखानहरू विभिन्न विषय वस्तुमा आधारित छन् । जीवनजगत्का अनगिन्ति विषयहरूमा खेतीपाती, उद्योगधन्दा, शिक्षादीक्षा, ज्ञानविज्ञान, धर्मकर्म, आचारविचार आदि नाना विषयसँग सम्बन्धित कुराहरू उखानभित्र पाउन सकिन्छ ।

थारुहरूको मुख्य पेसा खेती नै भएको हुनाले खेती र खेतीका साधनको चर्चा गरिएका खेतीपातीसम्बन्धी उखानका केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

न खेती करी न बदरी चिताई

दोनो बर्धा बाओँइ बाउँ बिल्लैलो साडु यिहै गाउँ

होन्डर बिगारे खेतवा चुगुल बिगारे गाउँ । (गिरी, २०५७:१५०)

माथि प्रस्तुत उखानलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गर्दा क्रमशः न खेती गर्छ न बादल सोच्छ, दुइटै गोरु देब्रे छन् यही गाउँमा साडु बिलाउने हुन् र खोलाले खेत बिगार्छ हुल्याहाले गाउँ बिगार्छ भन्ने अर्थ हुन्छ ।

यसै गरी जीवनको पहिलो आवश्यकता खानपानका विषय वस्तुलाई समेटेका खानपानसम्बन्धी उखानहरू थुप्रै रहेका छन् । जस्तै :

नुनगर मछरी तेलगर भाँटा

दशबीश गुल्लर निक एक डहडुम्बर नाही निक

केहकक् टिना हो भौजी ? (गिरी, २०५७:१५०)

अर्थात् नुनअनुसारको माछा तेलअनुसारको भन्टा, गुल्लर दशबीसवटै राम्रो डहडुम्मर एउटै नराम्रो, के को तिहुन हो भाउजू ? सिन्कीको भोल भन्ने विषय वस्तु समेटेका छन् ।

परम्परागत मूल्य र मान्यतालाई पनि थारु उखानहरूले विषय वस्तु बनाएका छन् । भूत, बोक्सी आदिप्रतिको विश्वास, धर्मप्रतिको आस्था र पुर्ख्यौली परम्पराप्रतिको सद्भाव समेटिएका लोकविश्वाससम्बन्धी उखानका केही उदाहरण :

शुकके बदरी शनिचरके छाँयी अटवारको बर्सी टो बर्सी सोमवारको जायी
घर बनाए छोट कपरा पहिरे मोट
डाइरे डाई ! टुहिन् बोक्सिनिया कहटा-कहडे पुट ! जैसन् डेखेँ टैसन् कहठेँ (गिरी,
२०५७:१५०)

माथि उल्लेख गरिएका थारु उखानको अर्थ क्रमशः शुकवारमा बादल लागेर शनिवारमा फैलिँदै आइतवारमा बसे बर्सिन्छ, नत्र सोमवार हराउँछ, घर सानो बनाउनु कपडा मोटो लगाउनु, आमा ! आमा ! तिमिली बोक्सिनी भन्छन् भन्न दे छोरा जस्तो देख्छन् त्यस्तै भन्छन् भन्ने अर्थ बोकेका छन् ।

आफ्नो समाजका नीति-नियमतिर डोच्याउन अर्ती-उपदेश दिनाका साथै अन्याय, अत्याचार र अनीतिप्रति व्यङ्ग्यका तीर सोभ्याउन पनि थारु उखानहरू पछि परेका छैनन् । नीति-चेतनासम्बन्धी उखानको संज्ञा दिन सकिने केही उखानहरू :

डगर बटाए आगे चोल्
बधिया बर्धा घिनाउन जोई उससे खतरा कबु नहोई
जौन हाथी तौनै हराह । (गिरी, २०५७:१५०)

माथिका उखानको अर्थ क्रमशः बाटो देखाउने अगि हिँड्, बधिया गोरु र घिनलाग्दी स्वास्नीबाट कहिल्यै खतरा हुँदैन, जुन हात्ती (ठुलो) त्यही हरामी भन्ने हुन्छ ।

थारुहरू स्वभावैले हाँसिला र ठट्यौला हुने हुँदा हाँसोको खित्का छुटाउने र व्यङ्ग्यका प्रहार गर्ने विषय वस्तु भएका उखानहरू पनि यस लेखमा छन् । जुन यस प्रकार छन् :

एक हात ककरी नौ हात बियाँ
टुही पहना टुही चोर टुही खैलो मुर्गी मोर
माइ करे कुँहुँकुँहुँ पेट करे टुँहुँटुँहुँ । (गिरी, २०५७:१५०)

उपर्युक्त उखानको अर्थ क्रमशः एक हातको काँको नौ हातका बियाँ तँ नै पाहुना तँ चोर होस् तँले नै मेरो कुखुरा खाइस्, कपाल टल्किन्छ पेट चुईकिन्छ भन्ने हुन्छ ।

३.१.१४.२ संरचना

“पश्चिम तराईका थारु उखानहरू: एक अध्ययन” लेख आकारका रूपले १८ पृष्ठ (१४० देखि १५७) मा संरचित छ । यो लेख उठान, सङ्कलन, वर्गीकरण, विश्लेषण र बैठान शीर्षकमा विभाजित छ । थारु भाषाका उखानहरूको परिचय दिँदै थारु भाषाका उखानहरूलाई जस्ताको तस्तै संकलन गरेको कुरा उल्लेख गर्दै लेखकद्वारा २०३४/०३५ तिर सङ्कलन गरिएका हुन् भन्दै उठानलाई टुङ्ग्याइएको छ । सङ्कलित (करिब ६९वटा) उखानहरूलाई तालिकीकृत गरी तिनको नेपालीमा अर्थ दिनुका साथै शब्दशक्तिमूलक, संरचनात्मक, गठनका आधारमा, विषयात्मक वर्गीकरण गरिएको छ । नेपाली समाजमा जस्तै थारु समाजमा पनि विभिन्न प्रकारका खेतीपाती, खानपान, लोकविश्वास, नीतिचेतना, हाँस्यव्यङ्ग्यसम्बन्धी विषयका उखानहरू रहेको कुरा उल्लेख गर्दै यहाँ तिनलाई प्रस्तुत गर्ने काम गरेका छन् । दशमलव पद्धतिको शीर्षकीकरणबाट व्यवस्थित तुल्याउँदै अनुसन्धान पद्धतिको अनुसरण यस लेखमा गरिएको छ । साहित्यकार, भाषाशास्त्री मानवशास्त्री, समाजशास्त्री, मनोवैज्ञानिक, दार्शनिक तथा इतिहासकारका साथै संस्कृतिका अध्येताका लागि अध्ययनीय सामग्री भन्दै बैठानलाई गिरीले टुङ्ग्याएका छन् ।

३.१.१४.३ भाषाशैली

यस लेख थारु भाषाका उखानहरूको अध्ययन भएकाले यहाँ थारु भाषाका उखानहरूमा पाइने भाषिक भिन्नता यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रस्तुत उखानहरूमा ट र त, ठ र थ अनि ड र द एवम् ढ र ध को भेदलाई थारु भाषाले त्यति वास्ता नगरेको देखिन्छ । तेर र टेर, तिन र टिन, कातिक र काटिक दुवै किसिमका शब्दहरूको प्रयोग यहाँको थारु भाषामा पाइन्छ ।

शब्द तहमा हेर्दा डगर (बाटो) बधी (गोरु), नमाह (खराया) माङ् (मिलाएर कोरिएको कपाल), औरा (अन्डा), आँटु (छु) जस्ता विशुद्ध थारु भाषाका शब्दको प्रयोग उखानमा भेटिन्छ । यसका साथै नङ्गा (नाङ्गो), मार (पिटाइ), जिभिया (जिब्रो), भेदिया (भेदी) आदि भारोपेली भाषापरिवारकै संस्कृत, नेपाली, हिन्दी र अवधीका शब्दहरू यी उखानहरूमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यी शब्दका साथै छिमेकी मुसलमानहरूबाट छगरी(बाखा) जस्ता उखान पनि लिएको पाइन्छ । एउटै पुर्खाका सन्तानका रूपमा संस्कृतबाट विकसित भएका हिन्दी, अवधी, नेपाली र थारु बिच पारिवारिक सम्बन्ध मात्र नभएर घनिष्ट छिमेकीको नाता रहेको हुन्दा विविध भाषाका शब्दहरूको प्रयोग स्वभाविक मानिन्छ । यी उखानका शब्दहरू जुनसुकै भाषासँग सम्बन्धित भए पनि तिनले उखानको अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी तुल्याउन सक्षम रहेको देखिन्छ ।

थारु भाषा जटिल भएर पनि गिरीले व्याकरण सम्मत भाषाको प्रयोग गरेका छन् । वास्तविक भनाइहरू सहज रूपमा बोध नेपालीमा अनुवाद गरी अर्थ्याएका छन् ।

३.१.१४.४ भाव

उखानले व्यक्त गर्ने खास अर्थ, आशय नै भाव हो । थारु भाषामा मौलिक उखानको सिर्जना गर्ने शक्ति मात्र नभएर अरु भाषाका उखानहरूलाई पचाउने सामर्थ्य रहेको छ । यसले गर्दा अरु भाषाका उखान समक्ष उभिन सक्ने मौलिक उखानहरू अगि सारेर गर्व गर्न सक्ने अधिकार थारु भाषाले सुरक्षित राखेको छ र अरु भाषाबाट ग्रहण गरेर भएपनि उखानको ढुकुटी भनेतर्फ पनि थारु भाषा उत्तिकै सबल रहेको देखिन्छ । यसरी अन्य भाषाले भैं यस भाषाले आफ्नो सशक्तता, जीवन्तता र प्राचीनताका प्रभाव स्वरूप थुप्रै उखान टुक्का विकास गरेको छ । यसबाट प्रस्तुत उखानहरू भाषाशास्त्री, मानवशास्त्री, सामाजशास्त्री, मनोवैज्ञानिक, दार्शनिक, इतिहासकार, संस्कृतिविद् वा अध्येताका लागि थारु भाषामा प्रचलित उखानहरू निकै महत्वपूर्ण, उपयोगी र विशिष्ट रहेका छन् भन्ने सन्देश व्यक्त गर्नु नै उखानको भाव वा औचित्य रहेको देखिन्छ ।

३.१.१५ निष्कर्ष

जीवेन्द्र देव गिरीको पहिलो लोक साहित्य कृति **लोक साहित्यको अवलोकन** (२०५७) कृतिको सुरुमा चुणामणि बन्धुको मन्तव्यका साथै गोविन्द भट्टको “लोक साहित्य पढ्ने एक नयाँ दृष्टि” भन्ने शीर्षकका महत्वपूर्ण अभिव्यक्ति लेख राखिएको छ । यस कृतिमा अधिकतम मध्य पश्चिम र केही मात्रामा सुदूर पश्चिमका लोक गीतहरूको सङ्कलन गरी विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् । यस कृतिबाट भेरी र कर्णाली भेगको इतिहासका धेरै कुराहरू त्यहाँको सामन्ती शासन र शासकहरू माझका पारस्परिक द्वन्द्व, समाजका सती प्रथा र पुरुषहरूको दमनले गर्दा महिलाहरूको दयनीय अवस्था, बेराजगार मानिसहरूले पेट पाल्नका लागि मुग्लान पस्नु पर्ने बाध्यता, त्यहाँका बासिन्दाहरूको देशभक्ति जातीय स्वाभिमानको भावना, स्थानीय ठुला ठालुहरूको अत्याचार र भ्रष्टाचार, सर्वसाधारणको कष्टपूर्ण सङ्घर्षशील जीवन, त्यहाँ प्रचलित रहेका रीतिरिवाज र विश्वास बारे ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ । यसै गरी ‘परम्पराका निरन्तरतामा केही लोक नाट्य’ नामक शीर्षकको लोक नाट्यको परिचय, प्रकारको वर्णन गर्नुका साथै तिनको ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र जन-जीवनमा त्यसको प्रभावको समेत चर्चा गरिएको पाइन्छ । ‘कर्णाली प्रदेशका लोक गीतमा यथार्थको खोज’ नामक शीर्षकमा दुःख र पीडाको अभिव्यक्ति भागभोग र भगवान सम्बन्धी अवधारणा, थिचोमिचा र शोषणको पर्दाफास, नारी समस्या, मुग्लानको व्यथा, जाति भेद, वर्ग द्वन्द्व जस्ता कुराहरू रहेको पाइन्छ । हरेक विषयलाई सामाजिक, मानवीय, शिष्ट, प्रगति उन्मुख, जीवनवादी र जनवादी हिसाबले विश्लेषण गरेका छन् । लेखक गिरीको प्रगतिशील दृष्टिकोण, सचेत, सफा र उत्तम स्तरको रहेको देखिन्छ । ‘भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरू’ नामक लेखमा भेरी क्षेत्रका बाल गीतको सङ्कलन, वर्गीकरणका गरिएको छ । सैरेली र सैरेलो गीतमा यसका प्रकारको वर्णन गर्नुका साथै यसका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षको चित्रण गरेको पाइन्छ । गिरीले पहाडी भेगका जन

जातिको लोक संस्कृति मात्र नभई थारू जातिको जन जीवनसँग सम्बन्धित लोकगीत एवम् उखानको पनि अध्ययन गरेको पाइन्छ । थारू लोकगीतमा एक ऐतिहासिक सन्दर्भमा थारू लोकगीतमा इतिहाससँग सम्बन्धित विषयको उठान गरिएको पाइन्छ भने 'पश्चिमी तराइका थारू उखानमा एक अध्ययन' मा थारू उखान र तिनले बहन गर्ने अर्थहरूको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ ।

गिरीले यस कृतिमा मानवीय संवेदनालाई स्पर्श गर्ने करुण लोक जीवनका पीडाजन्य अनुभूतिहरूको मार्मिक वर्णन एवम् तिनको सामाजिक प्रभावको व्याख्या गरेको पाइन्छ । 'सिम्ताली लोक गीत दिदी नामै छन की ?' मा कृषिजन्य जन जीवन, परदेशी जीवन र कष्टमय नारी पीडाको अभिव्यक्ति पाइन्छ । 'सती कलकसाको धमारी' मा सानै उमेरमा सती जान बाध्य बालिकाको पीडाजन्य चीत्कारको प्रस्तुति छ । 'दल्लु माहत जाउँ' मा भेरी क्षेत्रको भौगोलिक, सांस्कृतिक अवस्था चित्रण गर्नुका साथै यात्राका क्रममा आइ पर्ने पीडाका साथै उच्च वर्गीय समाजमा हुने षड्यन्त्र हत्याका घृणित कार्य र अमानवीय क्रियाकलापको वर्णन पाइन्छ । 'नवलसिंह बानियाको कर्खाभिन्नको जन जिन्दगी' मा ऐतिहासिक घटना, सामन्ती समाज व्यवस्थाको चित्रण गर्नुका साथै सामाजिक एवम् राजनैतिक द्वन्द्व र त्यसले नेपाली समाजमा पारिएको प्रभावको विशद वर्णन पाइन्छ । 'हराउन लागेका डब लोक गीत' मा मान्छेको मनोविज्ञान मात्र नभई नेपालको संस्कृति, इतिहास र भूगोलको पनि फन्को मारेको भाव अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । 'भुर्जेली बाहुनको लोक गाथा'मा रूढि ग्रस्त चिन्तनका साथै सामाजिक अन्तर्विरोधका घटनाको वर्णन एवम् विश्लेषण पाइन्छ । 'नेपाली उखानमा प्रगतिशील स्वर' मा नेपाली उखान र तिनमा पाइने विभिन्न चिन्तनको व्याख्या गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीहरू उल्लेख गरिएका यो कृति लोक साहित्यका अध्येताहरूका लागि उपयोगी रहेको छ ।

३.२. "हाम्रा लोकगाथा" कृतिको विश्लेषण

हाम्रा लोकगाथा (२०५७) लोक साहित्यकार जीवेन्द्र देव गिरीको दोश्रो प्रकाशित कृति हो । नेपाली समाजमा श्रुति परम्पराको रूपमा चल्दै आएका लोक प्रसिद्ध आख्यानहरूलाई यस कृतिमा लिपिबद्ध संयोजन गरिएको छ । मूलतः लोक साहित्यको जगेर्ना र लोकगाथाहरूको पुनर्जीवन गर्ने उद्देश्यबाट प्रकाशन गरिएको उक्त कृतिभिन्न विभिन्न पाठ्यवस्तुहरूको समावेश गरिएको छ । खोज तथा अनुसन्धान पद्धतिको परिपालनमा संरचित यो कृति १५८ पृष्ठमा संरचित छ । यस कृतिमा नेपाली लोकगाथाको स्वरूप लोकगाथाका तत्व, लोकगाथाका विशेषता, लोकगाथाका प्रकार, सरुमै रानीको गाथा, हरि मल्लको साँगिनी, कलसाको धमारी, बालचन्द्रको गाथा, भक्ति थापाको कर्खा, जङ्गबहादुरको कर्खा, चन्द्रशमशेरको कर्खा, नवलसिंह बानियाँको कर्खा, डाँफे र मुरलीको गाथा, रिपु मल्लको चाँचरी, श्री नन्दको चाँचरी, भोटको लडाइँको सवाई, सीताको चैत, अमरसिंहको चैत, श्रीकृष्णको धमारी, रामायण, बाला काशीरामको भारत, उदाछापलाको भारत छन् ।

‘लोकगाथा’ शब्द ‘लोक’ र ‘गाथा’ का योगबाट बनेको छ । लोकको अर्थ जनता, संसार, प्राणी आदि हुन्छ भने गाथाको अर्थ गायन हुन्छ । ‘गाथा’ शब्दको प्रयोग वेद, ब्राह्मण ग्रन्थ, पुराण आदिमा हुँदै आएको छ । ऋग्वेदको ऋचा १।७।२ र ८।३।१ मा गाथा शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ भने अथर्ववेद र सामवेदमा पनि यो प्रयुक्त छ । वैदिक ऋचालाई दैवी र गाथालाई मानवीय मान्ने गरिएको सन्दर्भ पनि चर्चित छ । यसले गाथाको लोकसँगैको सम्बन्धतर्फ सङ्केत गर्दछ । लोकगाथालाई अङ्ग्रेजीमा ‘ब्यालेड’ भनिन्छ । यो शब्द ल्याटिन ‘ब्यालोरे’ बाट विकसित भएको हो । ‘ब्यालोरे’ को अर्थ नाच्नु हुन्छ । त्यसैले नृत्यसँगै गाड्ने गीतका निम्ति पश्चिममा ब्यालेड शब्द प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । हाल नृत्यको अंश गौण भएकाले नृत्यविनाका कथात्मक लोकगीतलाई पनि ब्यालेड भन्ने गरिएको छ । (पराजुली र गिरी, २०६८, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, पृ.१२३) । यसरी मौखिक परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आएका लोकप्रसिद्ध आख्यानात्मक गीत लोकगाथा हो ।

शोध सम्बद्ध प्रस्तुत कृतिमा गिरीद्वारा सङ्कलित गाथाका प्रकारहरू केही नमुना लिएर तिनलाई विषय वस्तु, भाषाशैली, संरचना र भाव(सन्देश) तत्वका आधारमा यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२.१ “सरुमै रानी गाथा” को विश्लेषण

३.२.१.१ विषय वस्तु

लोकगाथाको विषय वस्तुको चर्चा गर्ने क्रममा विविध लोक साहित्यकारले आ-आफना मत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस क्रममा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले नेपाली लोकगाथालाई विषय वस्तुका आधारमा भक्तिगाथा, वीरगाथा र करुण गाथाका रूपमा चर्चा गरेका छन् । (पराजुली उद्धृत, २०६८, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, पृ. १३७) । यसरी नै पूर्णप्रकाश नेपाल (यात्री) श्रौतस्मृति गाथा, कर्मगाथा र भावगाथाका रूपमा विवेचना गरेको पाइन्छ । (पूर्ववत, पृ.१३७) । यसैगरी मोतीलाल पराजुलीले विषय वस्तुका आधारमा ऐतिहासिक गाथा, पौराणिक गाथा र सामाजिक गाथाका रूपमा नेपाली लोकगाथाको वर्गीकरण गरेका छन् (पराजुली, २०६८, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, पृ. १३७) । यी विविध प्रकारगत विभाजनलाई साभा विचारका रूपमा पराजुलीले उठाएका ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक गरी मूलतः तिन भागमा बाँडेर अध्ययन गर्ने गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत शोध विश्लेषणमा पराजुलीकै मान्यतालाई अवलम्बन गरिएको छ।

यस अनुसार हेर्दा सरुमै रानी गाथाको मुख्य विषय वस्तु सामाजिक रहेको छ। उक्त गाथा लोक साहित्यकार मोतीलाल पराजुलीले हेमजानिवासी हीरासिंह गन्धर्वबाट सङ्कलन गरेका हुन् । यस लोकगाथामा आफ्नो माइती सम्भरेर अनेक कष्ट व्यहोर्दै आफ्ना पतिसहित माइतीमा पुगेको एक नारीप्रति भएको षड्यन्त्र र उनका पतिको हत्याको बयान गरिएको छ । आफ्ना पतिसँगै चितामा डढिरहेकी ती महिलाको सती गमनको कारुणिक अवस्थाप्रति

शोक विह्वल बनाउँदै गाथा टुङ्गिएको छ । यसरी नारी समाजले भोग्नुपरेका मानसिक पीडाको संवेदनालाई गाथामा विषय वस्तुको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अवरिया ! बाबाजीका पटाङ्गीमा
रिङ्गै लाउँला मैले गेरु नि
बाबाजीका पटाङ्गीमा हो
रिङ्गै लाउँला गेरु नि
कति बूढी भएँ सरुमा रानी
पानी छाया मैले हेरुँ नि
पानी छाया हेर्दा हेर्दै,
सिउँदो केश मेरो फुल्यो नि
अब जान्छु मेरा माइतीको देश सरुमै
न र जाऊ न माइती राजाको देश हो राम !
अवरिया ! अहिलेको चतुर्मास बखी
बस रानी सरुमै ! (गिरी, २०५७,पृ.२७)

३.२.१.२ संरचना

प्रस्तुत गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको कलात्मक संयोजन रहेको छ । जम्मा १२ गीति अनुच्छेद (पृ.२७-३१) को मभौला संरचना, सिङ्गो आख्यान संरचना गाथामा बाह्य संरचना रहेको छ भने आन्तरिक संरचनाको रूपमा हेर्दा पद-पदावलीगत विन्यास, अनुप्रास योजना, लय व्यवस्था, भावहरूको अन्तः संयोजन, बिम्ब, अलङ्कार, प्रतीक आदिको सुन्दर प्रयोग पाइन्छ । यसरी बाह्य संरचनाले आन्तरिक भाव संरचनालाई संरक्षण गरेको छ ।

३.२.१.३ भाषाशैली

यस गाथाको भाषाशैली सरल, आकर्षक प्रभावकारी रहेको छ । स्थानीय स्तरका कथ्य भाषिकागत शब्द चयन, व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषाको प्रयोग, बिम्ब अलङ्कार, प्रतीकजन्य भाषा, गीति लयात्मक शैली र आवृत्तिगत शैलीको विशेष प्रयोग भएको छ । स्थानीय भाषा (अवरिया-एक प्रकारको थैगो), व्याकरणिक(नि-निपात, हो-क्रियापद, हेरुँ-इच्छार्थ भाव, गेरु-विशेषण, रानी-नाम आदि) शब्दको भाषा, आलङ्कारिक भाषा र अन्त्यानुप्रास अलङ्कार-नि/नि) मध्यानुप्रास (लाउँला-लाउँला, केश-देश, बाबाजीका-बाबाजीका, आवृत्ति अनुप्रास रचना तथा व्यञ्जनका तहमा/अलङ्कार योजना जुन शब्द र अर्थका तहमा प्रयोग लगायत बिम्ब तथा प्रतीकको उपयोगपूर्ण भाषाशैलीको उचित विन्यास रहेको छ । यसरी गाथामा भाषाशैलीको सरस र प्रभावकारी संयोजन भएको छ ।

३.२.१.४ भाव

आफ्नो प्राणप्रिया श्रीमान्को षड्यन्त्रपूर्ण हत्या गरेपछि रानी शोक विह्वल बन्दै वियोगजन्य पीडाको भाव अभिव्यक्ति गर्नु यस गाथाको भाव वा मर्म हो । मानवले मानवप्रति गर्ने यस्ता छलकपटपूर्ण, स्वार्थ र षड्यन्त्रप्रति घोर विरोध जनाउँदै मानवले मानवलाई मानवतावादी भावले हेर्नुपर्छ । उनीहरूको बाँच्ने र स्वतन्त्रपूर्वक जीवन जिउने वातावरण सिर्जना राज्य र समाजबाट गरिनु पर्छ, भन्ने मूल विचार यस गाथाबाट अभिव्यक्त सन्देश हो ।

३.२.२ “मनकोइलाको गाथा” शीर्षकको विश्लेषण

३.२.२.१ विषय वस्तु

मनकोइलाको गाथा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको लोक साहित्यको विवेचना कृतिमा प्रकाशित छ । यो लोकगाथा गण्डकी-लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित छ (गिरी, २०५७,पृ.३२) । प्रस्तुत गाथाको विषय वस्तु मनकोइला रानीले राजाको मृत्युपछि आफूले पनि प्राण त्याग गरेको दुःखान्त घटनामा आधारित छ । यस लोकगाथामा बालविवाहपछि परस्पर विछोड भएका मनकोइला रानी र उदयचन्द्र राजाको विप्रलम्भ प्रेमको अभिव्यक्ति छ । पति परदेश लागेपछि उनकै सम्भनामा दिन गुजारिरहेको मनकोइलाले काली कागका माध्यमबाट चिठी पठाएर राजालाई आफ्ना बासस्थानमा फर्काएको तर एक-अर्काको परीक्षा लिने क्रममा राजाले विषपान गरी मृत्युवरण गरेको बयान पाइन्छ । सोही दुःखद अवस्थामा रानीले पनि अर्को जुनीमा फेरि उनकै पत्नी हुने इच्छाभाव व्यक्त गरी प्राण त्यागेको र त्यसको फलस्वरूप परेवा-परेवीको जुनी पाएको जानकारी दिँदै कथानक टुङ्गिएको छ ।

पापी मन धरकन लाग्यो राजैज्यू !
पानी मन धरकन लाग्यो ..
बाह्र बरिसका उदचन्द्र राजा
पाँचै बरिसकी रानी मनकोइला
जब राजा उठीकन विदेश चलिगए
क्यार देखी मन बुझाम है

पापी मन धरकनलाई
फूल फुल्यो स्वामी-बेलीचमेली
अब त फुले ता चम्पाडाली
सोही फूल टिपी गाँथी
मैले क्या गरौँ स्वामी ! (गिरी, २०५७,पृ.३२-३३)

३.२.२.२ संरचना

प्रस्तुत गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको प्रबलता रहेको छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावलीको उचित संयोजन, आवृत्ति, लय व्यवस्थामा अनुप्रास योजना, भावहरूको अन्तः संयोजन, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदिको काव्यात्मक संरचना पाइन्छ । बाह्य संरचनाका दृष्टिले मझौला आख्यान संरचना (पृ. ३२-३५) , वाक्य गठन र त्यसको उचित योजना, सकल भाव आख्यानात्मक संरचना रहेको छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाबाट गाथा सार्थक बन्न पुगेको छ ।

३.२.२.३ भाषाशैली

यस गाथामा व्याकरणिक, काव्यात्मक, भाषिकागत, गीति आख्यानात्मक भाषाशैलीको सुदृढ व्यवस्था रहेको छ । भाषा सरल र स्वाभाविक छ भने शैली वर्णनात्मक/आख्यानात्मक रहेको छ । गाथामा स्थानीय भाषिका स्तरका भाषा(राजै, धरकन, बरिस, चम्पाडाली, बुभाम) अनुप्रासयुक्त शब्द - गाथी-स्वामी), मध्यानुप्रास अलङ्कार(मन-मन), वर्ण आवृत्ति अनुप्रास(फूल-फुल्यो) साथै व्याकरणिक तथा कलात्मक भाषाको उचित प्रयोग भएको छ । बिम्ब, प्रतीकजन्य भाषाको समेत कलात्मक उपयोग गरिएको छ । यसरी भाषाशैली सरल, सहज र सम्प्रेष्य रहेको छ ।

३.२.२.४ भाव

यस गाथाको भाव निकै मार्मिक र गहन रहेको छ । लामो समय परदेशिएर आफ्नी प्राणप्यारी रानी मनकोइलालाई सम्भेर घर फर्केका राजाले रानीको सतीत्वको परीक्षा लिने क्रममा विषपान गरी मृत्यु वरण गर्नु नै भाव वा विचार पक्ष हो । प्रेमको विश्वासलाइ शङ्का उपशङ्का सिर्जना हुँदा राजारानीले समेत आफ्नो सुनौलो दाम्पत्य जीवन अकालमा पुऱ्याउन बाध्य हुनुपर्छ भन्ने भाव यहाँ गीत मार्फत् व्यक्त भएको छ । तसर्थ प्रेममा विश्वास, समर्पण, समझदारी, संयमता, निष्ठा, धैर्य र सहनशीलता हुन आवश्यक छ भन्ने सन्देश यस गाथामा व्यक्त भएको छ ।

३.२.३ “भरथरीको गाथा” को विश्लेषण

३.२.३.१ विषय वस्तु

प्रस्तुत लोकगाथा नेपाली लोक साहित्यको विवेचना मा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीद्वारा सङ्कलित छ । यसलाई चाँचरीका नामले पनि चिनिन्छ । भरथरी लोकगाथाको विभिन्न पाठहरू भारततिर पनि प्रचलित रहेको कुरा भोजपुरी लोकगाथाका लेखक सत्यव्रत सिन्हाले बताएका छन् । यस गाथाको विषय वस्तु भरथरी राजा र रानी विप्रलम्भ शृङ्गार अभिव्यक्ति र संवादमा आधारित छ । गाथाको आख्यानरूप त्रिपासा खेलै विलासमय गफमा दित गुञ्जिरहेका राजारानीका कुराकानीमा एक अर्काको मृत्यु हुँदा सती र जोगी को प्रसङ्ग

चल्ल । यस प्रसङ्गपछि सिकारतिर हिँडेका राजा भरथरीले आफूलाइ बधिनीले खाएको भनी रगतले भिँजेको रुमालसहित विश्वास पात्रहरूबाट पठाएको समाचारबाट रानीले प्राण त्याग गर्दछिन् । वृन्दावनबाट भरथरी आएर चितामा जल्न बाँकी रानीको चुल्ठो समातेर विलाप गरिरहेको बेला महादेव पार्वती प्रकट भई राजाको आधा उमेर रानीलाई मागेर जगाउँछन् र राजारानी दुवै तीर्थ गर्न जान्छन् र आख्यान टुङ्गिन्छ । यस गाथाको भावप्रधान एक अंश कृतिमा यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

ओच्छ्याऊ रानी गुँदरी ओच्छ्याऊ रानी कमली
 खेलौं राजारानी तिरिपासा, चलाऊ राजा गोटी
 गोटी चाल्दा शंखेचुरी फुट्यो
 शंखेचुरी फुटेर त रानी रुन लागिन्
 ए हो नरोऊ रानी ! सुनचुरी दिउँला, रूपचुरी दिउँला
 सुनचुरी, रूपचुरी जुगैभरी लाउँला, शंखेचुरी कहाँ पाउँला?
 ए हो मैयाँ रानी ! राजा मरे कसो होला?
 हामी सती जाउँला राजा! हामी सती जाउँला
 राजा मरे रानी सती, रानी मरे को पो जाला (गिरी, २०५७,पृ.३६)

३.२.३.२ संरचना

प्रस्तुत गाथाको संरचना आन्तरिक र बाह्य दुई प्रकारको रहेको छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली संयोजन, आवृत्ति (वर्ण र शब्दका तहमा), अनुप्राशिकमा, भावपूर्ण आख्यान, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कारजन्य पद विन्यास, लय र भावको संयोजन रहेको छ । त्यसै गरी बाह्य संरचनाका दृष्टिले हेर्दा लघु आयाम (६.१), वाक्य योजना, अनुच्छेद र आख्यानात्मक सिङ्गो संरचनाका साथै बाह्य लय व्यवस्था रहेको छ । बाह्य संरचनाले भित्री भाव संरचनालाई गहन र सार्थक रूपमा संरक्षण गरेको छ ।

३.२.३.३ भाषाशैली

यस गाथामा भाषाशैली सरल, सरस र सम्प्रेष्य रहेको छ । व्याकरणिक, काव्यात्मक, आगन्तुक, तत्सम आदि शब्दको कलात्मक प्रयोग यहाँ पाइन्छ । त्यसै गरी स्थानीय भाषिकागत भाषाका साथै अनुप्रास, लय, अलङ्कार, विम्ब, प्रतीक आदिका भाषाहरू गाथामा रहेको छ । माथिको गाथामा अन्त्यानुप्रास लयका आलङ्कारिक शब्दहरू कमली/गोरी, दिउँला/पाउँला/जाउँला, हामी/हामी, ओच्छ्याऊ /ओच्छ्याऊ, मरे/मरे, रानी/रानी, मध्यानुप्रास रानी/ रानी लगायत शब्द र वर्णका आवृत्ति (स्वर/ व्यञ्जनको तहमा) मूलक भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ । त्यसै गरी विम्ब र प्रतीकजन्य भाषाका शब्दहरू शंखेचुरी फुटनु, सुनचुरी, रूपचुरी, राजारानीको तिरिपासा आदि शब्द रहेका छन् । साथै वर्णनात्मक,

आख्यानात्मक शैलीको प्रयोग यहाँ पाइन्छ । यसरी गाथामा विविध भाषा र प्रस्तुति शैलीको कलात्मक भाषाशैली रहेको छ ।

३.२.३ ४ भाव

प्रस्तुत गाथामा पुरुषहरूले नारीप्रति गर्ने विविध शासकहरूको षड्यन्त्रपूर्ण व्यवहारलाई चित्रण गरिएको छ । नारीहरूको स्वतन्त्रता र जीजिविषालाई प्रकट गर्नु नै यस गाथाको भाव रहेको देखिन्छ । यस लोकगाथो पुरुष प्रधान समाजमा नारीप्रति गरिने ज्यादतिपूर्ण व्यवहारका साथै दैवी शक्ति मरेको मान्छे विउँभिने अधिभौतिकवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा भरथरी हौँला/भिखिया/ खाउला जस्तो मानव जीवनमा वैराग्य जगाउने चिन्तन पनि व्यक्त गरिएको छ । यसरी मनुष्य जीवनको मूल्य, महत्त्व, गरिमा लगायतका विविध स्थितिको चित्रण गर्नु तथा मानवतावादी विचार प्रस्तुत गर्नु नै यस गाथाको मूलभाव रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.२.४ “हरि मल्लको साँगिनी” को विश्लेषण

३.२.४.१ विषयवस्तु

हरि मल्लको गाथा पूर्वी नेपालको कोसी क्षेत्रको पहाडी भेकमा साँगिनीमा रूपमा नेपाली नारीहरूले गाउने लोकगाथा हो । यस लोक गाथाले प्राचीन नेपालका कतिपय सानै उमेरकी बालिकालाई उमेर पुगेको युवाले विवाह गर्ने, त्यसपछि युवा चाहिँ विद्याध्ययनका लागि ऋषि आश्रमतिर लाग्ने र उसले त्यहाँबाट फर्की आफ्नी पत्नीको अनेक परीक्षा लिँदा उनी आफ्नो सतित्वमा अडिग देखिने र सुख संयोग हुने कुराको अभिव्यक्तिमा यस गाथाको विषय वस्तुआधारित छ । जस्तै :

एक बीस पाँचैका हरि मल्ल राजै
चार पुगी पाँचैकी भवल्ली रानी
यी दुईको विवाह भयो
न आमै मैले हातैमा लिऊँ
न आमै मैले काखैमा लिऊँ
माइती देश पठाइदेऊ हे मेरी आमै ! (गिरी, २०५७: ३९)

३.२.४.२ संरचना

यस गीत अर्थात् गाथाको आन्तरिक र बाह्य दुई संरचना रहेका छन् । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली, अनुप्रास योजना, आकृति, अन्तः लय संयोजन, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार योजना, भावहरूको आख्यान योजना रहेको छ । त्यसै गरी बाह्य संरचनामा लघु

आयाम (पृ.३९-४२) । वाक्य र अनुच्छेद योजना, सिङ्गो आख्यान रहेको छ । यसरी बाह्य र आन्तरिक संरचनाको कलात्मक, सशक्त र प्रगाढ सम्बन्धयुक्त संरचना त्यहाँ पाइन्छ ।

३.२.४.३ भाषाशैली

भाषाशैलीका आधारमा हेर्दा यस गाथामा सरल, सहज र आकर्षक भाषाशैली पाइन्छ । आगन्तुक, तत्सम, तद्भव लगायत स्थानीय भाषिकागत भाषा, व्याकरणिक भाषा, काव्यात्मक (विम्ब, अलङ्कार, प्रतीकजन्य) भाषा, अनुप्रास-अन्त्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, आन्तरिक अनुप्रासयुक्त भाषाका साथै गीतिलयात्मक, काव्यात्मक, वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग यस गाथामा पाइन्छ । अन्त्यानुप्रास अलङ्कार-लिऊँ-लिऊँ, मध्यानुप्रास (पाँचैका-पाँचैका, आमै-आमै), स्थानीय भाषिका (भवल्ली), आदि विविध शब्द संयोजनको भाषाशैली यस गाथामा रहेको पाइन्छ ।

३.२.४.४ भाव

शृङ्गारिक भावको प्रधानता रहेको यस गाथाको मूलभाव नारी वा पत्नीको सतीत्वको परिक्षण गर्नु रहेको छ । परदेशिएका पतिका पत्नीहरू नैतिक-चरित्रवान् बन्न सक्नुपर्दछ । पत्नीका निमित्त सत्यनिष्ठ श्रमान् र पतिका निमित्त आदर्श र सत्यवती श्रीमती हुनु पर्दछ भन्ने धार्मिक, आध्यात्मिक चेतनाको सन्देश प्रदान गर्नु यस गाथाको भावभूमि रहेको पाइन्छ । यस लोक गाथाले हाम्रो समाजको वैवाहिक प्रथा, सन्त आश्रमको जीवन, प्राचीन शिक्षा पद्धति, रोपाईँ आदि विभिन्न वस्तुस्थितिको यथार्थ चित्रण गर्नु उक्त लोकगाथाको भाव रहेको देखिन्छ ।

३.२.५ “कलसाको धमारी” को विश्लेषण

३.२.५.१ विषयवस्तु

सुर्खेत जिल्लाको सिम्तादराबाट सङ्कति कलसाको लोकगाथालाई स्थानीय निवासीहरू धमारी भन्छन् । खास गरेर रोपाईँका अवसरमा महिलाहरूले गाउने श्रमिक गीत विशेष नै धमारी हो । कलसा कलिलै उमेरमा विवाह भएर सल्यानबाट सुर्खेतका काँरासिम्ता पुऱ्याएकी बालिका हुन् । उनलाई भेट्न चुरा, पोते, लुगा आदिको कोसेली बोकेर उनका दाजु काँरासिम्तातिर आउँदा मलामीहरूसँगै चितामा जलन जान लागेकी बहिनीलाई बाटामा भेट्छन् । त्यस मार्मिक क्षणमा भएको भेटवार्ता नै यस धमारीको विषय वस्तु हो । जस्तै :

दाजु : सिम्तालौ त सिम्तालौ !

काँरासिम्ती सिम्तालौ !

यति स्यानी सती कैकी हुन् ?

मलामी : सल्यान इदर साईकी

कलसा रौतेली हुन्
काँरा सिम्ती सिम्टालाई
वसुन्दराई बऊ । (गिरी, २०५७:४३)

३.२.५.२ संरचना

यस गाथाको आन्तरिक र बाह्य दुई संरचनामा छन् । आन्तरिक संरचनाका रूपमा अनुप्रास, आवृत्ति, पद-पदावली योजना, भाव संरचना विम्ब/प्रतीक र अलङ्कार, अन्तः लय आदि रहेका छन् । यसरी नै बाह्य संरचनाका रूपमा हेर्दा लघु आयामगत (पृ.४३) संरचना, वाक्य गठन, अनुच्छेद तथा सिङ्गो आख्यान संरचना रहेको छ ।

३.२.५.३ भाषाशैली

माथिको गाथामा सरल, सरस, साङ्गीतिक, गीतिलयात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । व्याकरणिक, स्थानीय भाषिकाको प्रयोग, काव्यात्मक शब्द संयोजन, विम्ब, प्रतीक र आलङ्कारिक भाषा तथा वर्णनात्मक, आख्यानात्मक, संवादात्मक गीति शैलीको प्रयोग गाथामा गरिएको छ । भाषिकाको स्थानीय प्रयोग (सिम्टालौ-सिम्टाल हो) काँरासिम्ती-काँरासिम्तीका, कैकी-कसकी, रौतेली-राजा वा ठकुरीकी छोरी, सिम्टालाई-सिम्टालकी, वसुन्दराई-वसुन्दराकी, बऊ (बुहारी), अन्यानुप्रामीय अलङ्कारयुक्त सिम्टालौ-सिम्टालौ, हुन्-हुन कै की-साईकी, सिम्टालाई-बऊ लगायत आवृत्तिमूलक (स्वर/व्यञ्जन) वर्णको भाषाशैली गाथामा रहेको छ ।

३.२.५.४ भाव

शृङ्गारिक भावको प्रधानता रहेको यस गाथाको मूलभाव नारी वा पत्नीको सतीत्व परीक्षण गर्नु रहेको छ । परदेशिएका पतिका पत्नीहरू नैतिक-चरित्रवान बन्न सक्नुपर्छ । पत्नीका निमित्त सत्यनिष्ठ श्रीमान् र पतिका निमित्त आदर्श र सत्यवती श्रीमती हुनुपर्छ भन्ने धार्मिक आध्यात्मिक चेतनाको सन्देश प्रदान गर्नु यस गाथाको भावभूमि रहेको पाइन्छ । यस लोकगाथाले हाम्रो समाजको वैवाहिक प्रथा, सन्त-आश्रमको जीवन, प्राचीन शिक्षापद्धति, रोपाईँ आदि विभिन्न वस्तुस्थितिको यथार्थ चित्रण गर्नु उक्त लोकगाथाको भाव रहेको देखिन्छ ।

३.२.६ “बालाचन्द्रको गाथा” को विश्लेषण

३.२.६.१ विषयवस्तु

बालाचन्द्राको गाथा पोखरा हेम्जा निवासी लक्ष्मीदेवी बाँस्तोलाबाट मोतीलाल पराजुलीद्वारा सङ्कलित लोक गाथा हो र पराजुलीकै ‘नेपाली लोकगाथा’ मा यो प्रकाशित छ

। यस लोकगाथाले बुहारीका रूपमा नेपाली नारीले भोग्नु परेका वेदना र व्यथाहरूलाई विषयवस्तुको रूपमा अवलम्बन गरेको छ । संवादात्मक शैलीमा गण्डकी क्षेत्रको नेपालीमा गाइने यो लोक गाथा मान्छेका खराब प्रवृत्तिप्रति घृणा जगाई अस्वस्थबाट स्वस्थ बाटोतिर लाग्ने प्रेरित गर्ने विशेषताले युक्त छ । जस्तै:

गोठै र नजाऊँ भने सातै र दिनका भोका छन् ।

गोठै र जाऊँ तो भने बालै पछेरा ।

खटियै बसनी ससुरा हाम्रा बाबा ।

यति हाम्रा बालाचन्द्र हेरि दिए है ।

खटिया बसदा अल्ल र बल्ल हुनेछ

तिमरा बालाको कुछु धन्दा नाई ।

भान्छैमा बसनी सासू मेरी आमा !

यति हाम्रा बालाचन्द्र हेरिदिए है । (गिरी, २०५७:४५)

३.२.६.२ संरचना

यस गाथाको संरचना दुई खण्डमा विभक्त छ । बाह्य संरचनामा लघु आयाम (पृ.४५-४७) अर्थात् जम्मा तिन पृष्ठ संरचना, वाक्य गठन र अनुच्छेद योजना, सिङ्गो आख्यान (गीति आख्यान) आदि रहेको छ । आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले हेर्दा पद-पदावली संयोजन, अक्षर, शब्दमा तहमा स्वर/व्यञ्जन वर्णको आवृत्ति, अनुप्रास योजना, लय व्यवस्था तथा भावहरूको आख्यानात्मक अन्तः संयोजन आदि रहेका छन् । यसैगरी विम्ब, अलङ्कार, प्रतीकजन्य भाषिक चयन र त्यसको उचित सङ्गठनात्मक विन्यास रहेको छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको प्रबलता यस गाथामा पाइन्छ ।

३.२.६.३ भाषाशैली

प्रस्तुत गाथाको भाषाशैली सरल, सहज र स्वभाविक रहेको छ । स्थानीय भाषिक स्तरका भाषा, व्याकरणिक र काव्यात्मक भाषा, आनुप्रासिक र लयात्मक भाषाका साथै आगन्तुक, तद्भव स्रोतका भाषाशैलीको सुमचित एवं कलात्मक प्रयोग भएको पाइन्छ । स्थानीय भाषिका (बसनी-बस्ने, कुछु-कुनै), शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारयुक्त भाषाशैली, अनुप्रास योजना, अन्त्यानुप्रासलय (बाबा-आमा), आन्तरिक अनुप्रास (गोठै-सातै, अल्ल-बल्ल) मध्यानुप्रास (नजाऊँ-जाऊँ) रहेका छन् । त्यसै गरी व्याकरणिक क्रियापद प्रयोग (छन्, हुनेछ), निपात (नाई, है), कारक सम्बोधनसुचक (बाबा ! आमा !) लगायतका अन्य तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूको भाषिक संयोजन पाइन्छ । शैलीका आधारमा वर्णनात्मक, गीति काव्यात्मक, लयात्मक श्रुतिमधुर शैलीको उपयोग पाइन्छ । यसरी भाषाशैलीको विशिष्ट योजनाले गीतको भाव संवेद्यता गहन तुल्याएको छ ।

३.२.६.४ भाव

माथिको गीतअनुसार बालाचन्द्रकी आमाले आफ्ना यस सात दिनसम्म गोठामा भोकै भएकाले भेट्न जानका निमित्त आफ्ना छोरालाई हेरचाह गरी दिन घरका सासु-ससुरा, जेठाजु-जेठानी, देवर, भाउजू-देउरानीलाई अनुयय-विनय गर्दा विभिन्न बहाना देखाई पन्छिन्छन् । अन्तमा पुतली खेलाउने नन्दले बाबुको गाली खाएर पनि बालाचन्द्रलाई संरक्षण दिने कुरा गरेपछि लेकतिर पुगेकी महिला पतिले प्राण त्याग गरी सकेको देखेर रुँदै फर्किन्छन् । यता पीडा र विरहले छटपटिँदै घर आईपुग्दा छोरो बालाचन्द्रलाई भोटे कुकुरलाई आक्रमण गरेर तलतिर लगेको सुनाउँछन् । तर कान्छी नन्दले बालकको हत्या गरिएको पोल खोली दिन्छन् । यसबाट प्रस्तुत गाथा पारिवारिक र बाल संरक्षणको सम्बन्धित बालकहरू निश्छल र सत्यावादी हुन्छन् भन्ने भाव/विचार र वा सन्देश यस गाथाले प्रस्तुत गरेको छ । यसरी सत्य लुक्दैन/डग्दैन र भुटो टिक्दैन भन्ने भाव यस गाथाबाट अभिव्यक्त भएको छ ।

३.२.७ “भक्ति थापाको कर्खा” को विश्लेषण

३.२.७.१ विषयवस्तु

नेपालका बहादुर वीर सपुत भक्ति थापाको साहसिक कार्य, वीरता, त्याग, बलिदान र योगदानको कथाकथन यस गाथाको विषय वस्तुरहेको छ । भक्ति थापाको कर्खा सल्यानबाट प्रदीप रिमालद्वारा सङ्कलित एक कर्खा हो । राष्ट्रका निमित्त आफ्नो बल र बुद्धि समर्पित गर्ने भक्ति थापाका पूर्खाको बखानसहित उनले गरेका बहादुरीपूर्ण कामको बयान यसमा गरिएको छ । यस कर्खामा भक्ति थापाका कुलमा नै अमरसिंह थापा जस्ताको जन्म भएको र अन्य बन्धु बान्धव पनि युद्ध कौशलमा निपूर्ण रहेको सूचना दिँदै कर्णालीका छालसम्म पुगेर भक्ति थापाले राष्ट्रका निमित्त उल्लेख्य साहसिक कार्य गरेको चर्चा यस गाथामा गरिएको छ । जस्तै :

भक्ति थापा रे कप्तान !
मन्तरी भै पौरख देखायौ
प्रभु धन्य हो तिम्रो काम !
धारा नगरमाथि पवंरको रजाइँ
जगजम्मूदेउको चारैवर दाई
पातल शाही जोधासित पच्यो मुलाकाज
दौतल दिए बडे त बढाईँ
सोही जगदेउलाई
ताहीँदेखि कटक बोलाई । (गिरी, २०५७:६२)

३.२.७.२ संरचना

यस आधारमा हेर्दा माथिको गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुई संरचनाको प्रयोग भएको पाइन्छ । आन्तरिक रूपमा पद-पदावली संयोजित, आवृत्ति, योजना, अनुप्रास, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, लय व्यवस्था तथा भावहरूको आख्यानात्मक संरचना रहेको छ । यसरी नै बाह्य संरचनाका दृष्टिले हेर्दा शब्द-वाक्य सङ्गठन, लघु आयाम (पृ. ४८-५१) को ३ पृष्ठ, गीत र आख्यानको समष्टि कथन, व्याकरणिक तथा काव्यिक/गीतिलयात्मक स्वरूप संरचना रहेको छ । गाथामा मूलतः बाह्य र आन्तरिक दुवै संरचनाको कलात्मक उपयोग भएको छ ।

३.२.७.३ भाषाशैली

भाषाशैलीका कामबाट यस गाथालाई नियाल्दा यहाँ भाषा र शैलीको रूप र कला दुवै पक्षको कलात्मक प्रयोग पाइन्छ । तत्सम, तद्भव, आगन्तुक स्रोतका भाषा, काव्यिक भाषा, व्याकरणिक भाषाका साथै तिनको समुचित प्रस्तुती शैलीका रूपमा वर्णनात्मक, गीति लयात्मक एवं चित्रात्मक शैलीको विशिष्ट प्रयोग भएको देखिन्छ । साथै भाषिका वा स्थानीय भाषाका शब्दहरूले पनि यस गाथालाई त्यतिकै आकर्षक र सरल तुल्याएको छ ।

भाषिका स्तरका शब्द (हाई-वरपर, हाइदुहाई-प्रशंसा), आलङ्कारिक-अनुप्रासयुक्त भाषा (कप्तान-काम, रजाई-हाई, बढाई, लाई-बोलाई), लगायत आन्तरिक तथा मध्यानुप्रासका साथै विम्ब-प्रतीकजन्य शब्द संयोजन यहाँ पाइन्छ । यसरी गाथामा मूलतः व्याकरणिक, काव्यात्मक तथा वर्णनात्मक, गीति लयात्मक भाषाशैलीको कलात्मक उपयोगले गाथा सरल, श्रुतिरम्य र प्रभावकारी बन्ने पुगेको छ ।

३.२.७.४ भाव

प्रस्तुत गाथाको मूल भाव वीर भक्ति थापाको योगदानको कदर गर्नु र आवश्यक परे राष्ट्रको खातिर आफ्नो सुनौलो जीवन नै बलिदान दिन सक्नुपर्छ भन्ने भावमा केन्द्रित छ । भक्ति थापाले कास्की, ढोट, घिसिङ, खिसिङ, धुरकोट, मुसीकोट, पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची आदि राज्यहरूको शिर निहुराउने र त्यहाँका सुन, चाँदी, हीरामोती, चमरी, कस्तुरी आदि राज्यका लागि जुटाउने महत्वपूर्ण कार्य सम्पन्न गरेको कुरा यस गाथामा वर्णित छ । आफूले जितेका ठाउँमा बाटाघाटा देउराली र अन्य ठाउँहरूमा पनि पाटीपौवा बनाउने काम समेत गरेर उनले कीर्ति राखेको र राजाको पनि प्रिय पात्र बन्न सक्षम भएको यथार्थको अभिव्यक्ति गर्नु नै यस गाथाको भावभूमि हो । यसरी देश र नागरिकको निम्ति आवश्यक परे जीवन नै समर्पण गर्ने सक्नुपर्छ । जीवनमा महान् र सेवामूलक कार्य गरेमा सदैव लोकप्रिय र अमर बन्न सकिन्छ भन्ने सन्देश माथिको गाथामार्फत् अभिव्यक्ति हुन पुगेको छ ।

३.२.८ “जङ्गबहादुरको कर्खा” को विश्लेषण

३.२.८.१ विषयवस्तु

यस गाथाको विषय वस्तुवि.सं.१९०३ मा नेपालमा कोतपर्व र भाडापखाला पर्व मच्चाई शासन हातमा लिने जङ्गबहादुर राणा नेपाली इतिहासका एक चर्चित व्यक्तिको योगदान र उनका महत्वपूर्ण कार्यको वर्णनमा आधारित छ । यस लोकगाथाले जङ्गबहादुरले गरेको तराईको शिकार यात्रा र उनको मृत्युको घटनाको बयान गरेको छ :

बाबा बल्दरसिंह कुँवरको वेटा वंश उदय
महतारी तिम्पो
गणेश कुमारीका कोखी पैदा भए
भक्तबहादुर, जंगबहादुर, बमबहादुर,
कटकबहादुर, शेरबहादुर, रणद्विप महाराज,
धीर शमशेर, आठभाइ मन्त्री उदय भयो
उत्तर दक्षिण पूर्व पश्चिम
हाई दुवै डङ्क फिँजाइ खाए (गिरी, २०५७ :५२)

३.२.८.२ संरचना

यस गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको कलात्मक रूप रहेको छ । पद-पदावली, अन्तर/शब्द संयोजन, विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारजन्य भाषाका संरचना, काव्यात्मक तथा लयात्मक एवं भाव आख्यानात्मक अन्तर्संरचना रहेको छ भने बाह्य संरचनाका रूपमा हेर्दा वाक्य गठन, अनुच्छेद योजना बृहत् संरचनात्मक आयाम (पृ.५२-६२) को १० पृष्ठगत आयाम, आख्यानको सिङ्गो संरचना यस गाथामा रहेको छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाले गाथालाई भावपूर्ण, लयात्मक र सङ्गठित तुल्याएको छ ।

३.२.८.३ भाषाशैली

यस गाथाको भाषाशैली आकर्षक र लयात्मक रहेको छ । भाषिका स्तरका शब्दहरू, अनुप्रासयुक्त शब्दहरू अन्त्यानुप्रास (वंशउदय-भए, महाराजा-पश्चिम), बल्दरसिंह (बालनरसिंह-भाषिकागत शब्द), त्यसै गरी भाषिका शब्दहरू कोखी, डङ्क रहेका छन् । साथै अनुप्रासीय शब्द, लयात्मक र आकृतिमूलक शब्दका भाषाशैली गाथामा पाइन्छ । यसरी व्याकरणिक, काव्यात्मक, आगन्तुक, तत्सम र स्थानीय भाषिकागत शब्दका भाषा लगायत तिनको प्रस्तुतीकरणका एकालापयुक्त कथन, काव्यात्मक, वर्णनात्मक तथा चित्रात्मक भाषाशैलीको विशेष प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

३.२.८.४ भाव

माथिको गाथाको मूलभाव जङ्गबहादुरको साहित्य कार्य र योगदानको कदर वर्णन गर्नु रहेको छ । यहाँ जङ्गबहादुरको कर्खामा पाँच रानी र सेनाहरूसहित तराईतिर लागेका जङ्गबहादुरले तराईका विभिन्न व्यक्तिद्वारा पाएको स्वागत तथा उनले गरेको बाघको सिकार, देवीदेवताको दर्शन, दानपुण्य आदिबारे प्रकाश पारिएको छ । हात्ती मारेर राँगाको चारो हाली जङ्गबहादुरले बाघ मारेको प्रसङ्ग रहेको छ । साथै विविध तराईका स्थलको वर्णन गर्नु, उनका मृत्युपछि उनका ५ रानी मध्ये तीन रानी सती गएको र दुई रानी काठमाडौँ फर्केको ऐतिहासिक यथार्थको सत्योद्घाटन गर्नु यस गाथाको भावभूमि रहेको पाइन्छ । साथै नेपालको इतिहासको एक कालखण्डमा जङ्गबहादुरले गरेको एकछत्र राज्य शासनको वर्णन, जनजीवन, संस्कृति र तत्कालीन सैनिक सङ्गठनको चित्रण गर्नु यस गाथाको मूल विचार रहेको देखिन्छ ।

३.२.९ “चन्द्रशमशेरको कर्खा” को विश्लेषण

३.२.९.१ विषयवस्तु

चन्द्र शमशेर प्रधानमन्त्री हुँदा उनको शक्ति, साहस, कुशलता आदिका कारण यश र योगदानको कदर तथा सम्मानको प्रशंसाजनक वीरस्तुति नै प्रस्तुत गाथाको विषय वस्तु हो । यस कर्खामा चन्द्र शमशेरले बेलायत सरकारका निम्तामा भारत हुँदै बेलायतसम्म गरेको यात्राको वर्णन पाइन्छ । यिनै विविध घटना प्रसङ्ग र जीवन यात्राका वर्णन गाथा नै यस गाथाको विषय वस्तु देखिन्छ । जस्तै :

आ हा र तनि राम !
सर्कारका प्रतापले मुलुक हात लिया
धन्य माराज परतापी थिया
सिरी प्रभु माराज चन्द्रशमशेर
हाले हुकुम महाराज गाउँका चारैतिर
आ हा र तनि राम !
अङ्ग्रेजबाट बडापत्र आयो दरबार
सामेल विगुल लायो जम्मा भारदार
वषैपिच्छे बिन्तीपत्र आउँछ बेलायतबाट
बिन्तीपत्र पर्न आयो माराजाका हात । (गिरी, २०५७ : ६३-६४)

३.२.९.२ संरचना

यस गाथामा बाह्य र आन्तरिक दुई संरचनाको सशक्त रूप रहेको छ । बाह्य संरचनामा पदहरूको तुलनात्मक विन्यास, आख्यान संरचना, पृष्ठगत आयाम (६३-७२)

बृहत् स्वरूपमा आवद्ध छ । वाक्यात्मक सङ्गठन र सिङ्गो आख्यानको रूप रहेको छ । त्यसै गरी आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली वाक्य/वर्ण/लय व्यवस्था, अनुप्रास, आवृत्ति, अलङ्कार योजना, भावहरूको अन्तः संरचना रहेको छ । यसरी प्रस्तुत गाथामा आन्तरिक र बाह्य संरचना प्रबल रहेको छ ।

३.२.९.३ भाषाशैली

यस गाथाको भाषाशैली सरल, श्रुतिमधुर, लयात्मक र आकर्षक रहेको छ । भाषिका भाषाको स्थानीय शब्द, अनुप्रासयुक्त शब्द, आवृत्तिमूलक शब्द, तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दका भाषा आदिको प्रयोग यहाँ पाइन्छ । त्यसै गरी काव्यात्मक शैली, वर्णनात्मक शैली, गीतिलय शैलीको उचित संयोजन थप गाथामा पाइन्छ । साथै व्याकरणका शब्द र नेपाली शब्दहरूको भाषिक संयोजनको कलात्मक रूप भेटिन्छ । भाषिकाको प्रयोगसिद्ध भाषा (माराज-महाराज, परतापी-प्रतापी), अन्त्यानुप्रासीय अलङ्कारयुक्त भाषा (लिया-थिया, राम-राम, आदि रहेको छ) साथै वृत्यानुप्रासीय र लाटानुप्रासीय आलङ्कारिक भाषा (प्रताप-परताप), मध्यानुप्रास (माराज-माराज-महाराज) युक्त भाषाशैलीले गीतको सौन्दर्य सिर्जना गरी भाव सम्प्रेषणमा सघनता ल्याएको छ ।

३.२.९.४ भाव

चन्द्रशमशेर प्रधानामन्त्रीलाई शासन गर्दा उनले गरेका साहसिक, वीरतापूर्ण कार्य र तिनका योगदानको सचित्र उतारी इतिहासको पुनः उद्घाटन गर्नु एवं ऐतिहासिक सत्यता, नेपाली राणा शाकहरूको कार्य मूल्याङ्कन, तिनका मूल्य, महत्व र गरिमामाथि प्रकाश पार्नु यस गाथाको उद्देश्य हो । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महान् चरित्रको चित्रण गर्नु, चन्द्र शमशेरले बेलायतमा रूस, चीन र अन्य विभिन्न देशका शासकहरू माझ विशिष्ट क्षमता प्रदर्शन गरेको र नेपाली सेनाहरूले कुस्ती खेलमा बेलायतका प्रतिद्वन्द्वीहरूलाई हराएको ऐतिहासिक प्रकट गर्दै नेपालीहरूको बहादुरीको कदर र विश्वमा नेपालीको साहसिकतापूर्ण योगदानको चित्रण गर्नु नै यस गाथाको मूल भाव रहेको छ ।

३.२.१०. “नवलसिंह बानियाँको कर्खा” को विश्लेषण

३.२.१०.१ विषय वस्तु

नेपाली लोकगाथाका रूपमा रहेको नवलसिंह बानियाँको कर्खा नेपाली इतिहाससँग गाँसिएको छ । भारत-अङ्ग्रेज युद्धमा अङ्ग्रेजहरूले गुहार मागेपछि जङ्गबहादुरले सर्वप्रथम पाल्पाको वरख कम्पनीका २१८ जवानलाई अङ्ग्रेजका सहयोगका निम्ति गोरखपुर खटाए । त्यसपछि २ जुलाई १८५७ मा ६ रेजिमेन्ट नेपाली सैनिक र २७ तोपको सहयोग फेरि पठायो भने अन्तिम जङ्गबहादुर आफैँ तीन रेजिमेन्ट फौज लिई १० मार्च १८५८ मा लखनऊ पुगे

र २३ मर्च भित्र सम्पूर्ण लखनउमाथि अङ्ग्रेजको नियन्त्रण गराए (आचार्य, २०४० : २१४-२१६) । यसरी यस लोकगाथाको विषय वस्तुऐतिसिक घटना रहेको स्पष्ट हुन्छ । अतः अङ्ग्रेजले भारतमा एकछत्र शासन गर्न चाहेको सामन्ती राज्यवस्थाका विविध पक्ष र वस्तुस्थितिहरू नेपाली लोकगाथाका विषय वस्तुरहेका छन् । नवलसिंहको कर्खा नामक लोकगाथामा उनको आमाले शासक वर्गको चालबाजी र परदेशको भक्तमानबारे नवलसिंहलाई सचेत तुल्याएको प्रसङ्गको एक अंश यसरी व्यक्त भएको छ । जस्तै:

तमी छोरा जानिखरिख कस्तो होला मेरो मन
 दुई चार वर्ष घर छेर्या होइन
 यस्ता अमेरका छोरा देशमा जान्या होइन
 मरनलाई जेठा कान्छो छैन । (गिरी, २०५७ : ७३)

३.२.१०.२ संरचना

प्रस्तुत लोकगाथाको संरचना आन्तरिक र बाह्य स्वरूपमा आवद्ध छ । पद-पदावली, अन्तर/शब्द संयोजन, विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारजन्य भाषाका संरचना, काव्यात्मक तथा लयात्मक एवं भाव आख्यानानात्मक अन्तर्संरचना रहेको छ । ७३ पृष्ठदेखि ७६ सम्म ५ पृष्ठमा संरचित र १४ पंक्ति पुञ्जमा संरचित गाथामा एक सिंगो आख्यानको भाव व्यक्त भएको छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाले गाथालाई भावपूर्ण, लयात्मक र सङ्गठित तुल्याएको छ ।

३.२.१०.३ भाषाशैली

लोकगाथाको भाषाशैली सरल, सुबोध्य, सम्प्रेष्य र स्वाभाविक हुन्छ । मूलतः स्थानीय स्तरका भाषिका, कथ्य शैलीको अभिव्यक्ति, सहज र स्वाभाविक अलंकार पुञ्ज भाषा, व्याकरणिक भाषा, तत्सम, तद्भव, र आगन्तुक स्रोतका शब्द आदि शब्द संयोजनका भाषाशैली यसमा पाइन्छ । स्थानीय भाषिकाको प्रयोग जस्तै, तमी (तिमी) जानिखर (जाने बेला) छोर्न्या (छोड्ने), जान्या (जाने), मरनलाई (मर्नलाई), अन्त्यानुप्रास शैली मन होइन, होइन-छैन । लगायत विविध स्रोतका शब्दहरूको सरल र स्वाभाविक प्रयोग भएको देखिन्छ । यसै गरी लोकगाथा बेलायती , पावर (आगन्तुक शब्द), काव्यिक वा अलङ्कारिक भाषा कालाको खानी, सिसा खायो गोली, रगतले जभेल्यो पोखरी, भाग्यो लखनउ जस्ता पदावलीको उचित र सुन्दर प्रयोग पाइन्छ । लोकगाथामा वीर करुण समावेशका आख्यानयुक्त भाषाशैलीको विशिष्ट प्रयोग भएको छ ।

३.२.१०.४ भाव

लोकगाथा प्राचीन इतिहास, शासकीय स्तुति र राज्यसत्ता जस्ता विविध विषयवस्तुमा आधारित गाथा हो । हाम्रा वीर पुर्खाहरूले विदेशीहरूको स्वार्थका लागि समेत

आफ्नो अर्पणु परेको बाध्यात्मक अवस्थाको हृदयविदारक वर्णन गर्दै जे जस्तो भएपनि नेपाल र नेपालीहरूको हितमा त्याग र बलिदानी भन्ने नै यस गाथाको सन्देश रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.२.११ “डाँफे र मुरलीको गाथा” को विश्लेषण

३.२.११.१ विषयवस्तु

प्रस्तुत लोकगाथाको विषय वस्तु मानवेतर पात्र चराचुरूङ्गी जगत्बाट लिइएको छ । डाँफे चरी र मुरली चरी बिचको प्रेमाख्यान नै यस गाथाको मूल विषयवस्तुका वर्ण्य विषय बनेर आएको छ ।

यो नेपाली लोकगाथाको एक उत्कृष्ट नमुना हो । यसमा मानवेतर प्राणीका मानवीय क्रियाकलापलाई रोचक ढङ्गले चित्रण गरिएको छ । राष्ट्रिय परिवेश र संस्कृतिका साथै प्रकृतिको मनमोहक वर्णन यसमा पाइन्छ । यो लोकगाथा हंसपुरे सुवेदी र धर्मराज थापाको ‘नेपाली लोक साहित्यको विवेचना’ मा सङ्कलित छ । यस गाथामा डाँफे चरो हुर्कदै गएपछि मुरलीसँग प्रीति गाँसेको सुन्दर सपना देख्छ, र यसमा साहुजीसँग विवाह सामग्री किनेर मुरलीको घरतिर लाग्छ । बारीमा भुल्दै गरेको कोदोले मन लोभ्याएपछि बारीमा पस्दा भिँजे बूढाले डाँफेलाई पासामा पारेर भुत्कुकु माछ । यसपछि आफ्ना इष्टमित्र जुटाई डाँफेको भोल खाँदै सोहरी तालमा नाच्न थाल्छ भने मुरली भोक्रिएर लाटोकोसेरोसँग पोइल जाने कुरा सोचछे र कथानक पनि अन्त्य हुन्छ । जस्तै :

नीर चरी हो मेरो डाँफ ! भर्खरको बैसको नि
हो ... तन रूपकी लाल वर्णे चरी
डाँफे चरीलाई जन्म त दिन्छु नि भनी ...
सिरूङ्गे डोको, फुरूके नाम्लो
जुरूक्क बोकी पात टुवोलाको
त्यो सिरानीमा थपक्कै बसिगै नि (गिरी, २०५७:७७)

३.२.११.२ संरचना

यस गाथाको संरचना निकै भावपूर्ण एवं कलात्मक रहेको छ । जसअनुरूप आन्तरिक र बाह्य दुई संरचना रहेका छन् । आन्तरिक संरचनामाभिन्न शब्द, पदपदावली, वर्ण/अक्षर (स्वर/व्यञ्जन), अनुप्रास अलङ्कार (अन्त्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, आन्तरिक अनुप्रास) युक्त लय संरचना भावहरूको अन्तः संयोजन वा विम्ब, प्रतीक आदि रहेका छन् । बाह्य संरचनाका रूपमा हेर्दा वाक्यात्मक सङ्गठन, अनुच्छेद/गीति भावगत आख्यान, बृहत् कथानक संरचना (पृ. ७७-८७), पृष्ठ सङ्ख्या १०, सकल गीति आख्यान संरचना रहेको छ । सिरि बाह्य संरचनाले गाथाको भावलाई संरक्षण गरेको छ भने आन्तरिक संरचना मूलतः प्रमे-प्रणय र वियोगजन्य भावसँग सम्बद्ध रहेको छ ।

३.२.११.३ भाषाशैली

डाँफे र मुरलीको गाथामा भाषाशैलीको कलात्मक, प्रेमालापिय संस्मरणात्मक कथोपकथनको भाषाशैली प्रयोग गरिएको छ । सरल, शिष्ट, प्राञ्जल भाषा र तिनको प्रस्तुतिगत शैली निकै रोचक र आकर्षक रहेको छ । यसरी हेर्दा यहाँ आत्मीय प्रेमभावमूलक संवेद्य भाषाशैली, तद्भव, तत्सम, आगन्तुक भाषा, व्याकरिणिका तथा काव्यात्मक भाव एवं संवाद, वर्णनात्मक, संस्मरणात्मक र लयात्मक भाषिक शैलीको सुन्दर प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यसरी गाथामा अन्त्यानुप्रामीय लयको भाषिक शैली (नि-नि, चरी-भवी, नाम्लो-खोलाको) लगायतका मध्यानुप्रास, आन्तरिक तहमा) यस माथिको गाथामा प्रयोग भएको छ । साथै विम्ब तथा प्रतीकजन्य भाषा (सिरूङ्गे डोको, फुरूके नाम्लो) को उपयोग भएको छ । यसैगरी स्थानीय भाषिकगत शब्दका रूपमा बसिगौ (बसिगो, सिरूङ्गे, डोको) आदि रहेका छन् । अतः भाषाशैलीका रूपवाट गाथामा विविध भाषाशैलीको कलात्मक विन्यास रहेको देखिन्छ ।

३.२.११.४ भाव

प्रस्तुत गाथाको भाव शीर्षकअनुरूप नै रहेको छ । मानव जातिको प्रेमको प्रतीकका रूपमा डाँफे र मुरली चरी आएका छन् । तिनका प्रेम-प्रणयरूपी मिलनविन्दुमा नपुग्दै, डाँफे चरीको दुःखद मृत्यु हुन र तिनवाट प्रेमको वियोगमा कल्पदै मुरलीले सुन्दर सपनादेखि लाटोकेसेरासँग विवाह गर्ने इच्छा भाव व्यक्त गरेकी छ । यसरी मूलतः बाध्यता र परिस्थितिको अगाडि मानिसले हार खानुपर्छ । नियति र षड्यन्त्ररूपी स्वार्थका निम्ति मानवले घुँडा टेक्नुपर्छ भन्दै जीवनोपयोगी, मानवतावादी सन्देश यस गाथामार्फत अभिव्यक्त भएको छ ।

३.२.१२ “रिपु मल्लको चाँचरी” को विश्लेषण

३.२.१२.१ विषयवस्तु

नेपालको प्राचीन मल्ल वंशका अछामे राजा रिपु मल्लको कथा वर्णन नै यस गाथाको विषय वस्तु हो । यो निकै पुरानो लोक गाथा हो । यसलाई देवकान्त पन्तले आफ्नो ‘डोटेली लोक साहित्य’ कृतिमा सङ्कलन गरेका छन् । डोटी प्रदेशमा प्रचलित यस लोकगाथाको विशिष्ट ऐतिहासिक मूल्य रहेको छ । चाडपर्व, रोपाइँ, भो पर्व आदिमा चाँचरी गाइन्छ । यसलाई गाउने क्रममा पुरूषले भट्याउने र नारीले छोप्ने गरिन्छ । जस्तै :

ए ! तमैरे जति है निरैपाल भौल्या तल्ली चाक आले

ए ! क्या वैहार हे पलापकी तल्ली चाक आलेलु

ए ! तमैरे जति निरैपालौ भैल्यानैकी निको बोल
 ए ! तसैहार निरैपाल भौल्या तल्ली चाक ओल
 ए ! तसैहार पलपैकी भौल्या, तल्ली चोक ओल
 ए ! हाँसु कगायत पत्याग जोइसी भीतर छ हाँसु बोलाई
 ए ! हमारा ठाकुर रिपुरे मल्ल तिमिलसैन थिया (गिरी, २०५७:८८)

३.२.१२.२ संरचना

गीतको बाह्य वा आन्तरिक संयोजन स्वरूप संरचना हो । 'रिपु मल्लको चाँचरी' नामक यस लोकगाथामा बाह्य रूपमा मभगौला आयाम (पृ.८८-९१) को जम्मा ३ पृष्ठगत संरचना रहेको छ भने वाक्यहरूको संयोजन वा वाक्यगठन, अनुच्छेद संरचना र सिङ्गी कथानक आख्यान संरचना रहेको छ । त्यसै गरी आन्तरिक संरचनाको कोणबाट हेर्दा पद-पदावली विन्यास, वार्णिक/शाब्दिक आवृत्ति योजना, अनुप्रास, लय व्यवस्था, विम्ब प्रतीक, अलङ्कार योजना लगायतका भाव आख्यान संरचना रहेको छ । यसरी प्रस्तुत गीत अर्थात् गाथा संरचनाका दृष्टिले सुदृढ रहेको छ ।

३.२.१२.३ भाषाशैली

यस गाथाको भाषाशैली सरल, स्वाभाविक, सरस र आकर्षक छ । गीति लयात्मक शैली, प्रश्नेत्तर शैली, वर्णनात्मक एवं चित्तात्मक शैली विन्यास योजनाको गाथामा थप शिल्प प्रदान गरेको छ । यसरी नै व्याकरणिक, काव्यात्मक, भाषिका स्तरका स्थानीय भाषा लगायत विविध स्रोतका भाषिक चयन निकै सुन्दर कलात्मक रहेको छ । विम्ब, प्रतीक तथा आलङ्कारिक भाषाशैलीको विशिष्ट उपयोग भएको छ । अन्त्यानुप्रास योजनाको भाषा (ओल-बोल, ओल-ओल), मध्यानुप्रास अलङ्कार (तल्ली-तल्ली, चाक-चाक, तसैहार-तसंहार), स्थानीय स्तरका क्षेत्रीय भाषिका (चाक-बैक), ओल-ओर्ल, पलापकी पापले गर्दा, ओलु-ओर्लु, भीतर-भित्र) शब्द संयोजनका भाषा योजनाले यस 'रिपु मल्लको चाँचरी' लोक गाथालाई सरस, सरल र सम्प्रेष्य एवं बोधगम्य तुल्याएको छ ।

३.२.१२.४ भाव

डोटीको अजैरमेरकोटका निवासीहरूले त्यहाँको राजा निरै पालसँग हाँसु कठायतको विरोध गर्छन् । उनीहरू राजाले पाप गरेका हुनाले आँगनमा ओर्लेर जनताका कुरा सुन्न र जनतासँग राम्ररी कुरा गर्न माग गर्छन् । जनताको आवाजको अधिल्लिर राजा भुक्न बाध्य हुन्छ र एउटा सहमतिमा पुगी अछामको मिलसैनमा पुगेर अभिभावकले मागे जति दस्तुर तिरी रिपु मल्ललाई ल्याएर अजैमेरकोटको राजा बनाउँछन् । यसरी नेपालका सुदूरपश्चिम भू-भागमा आजभन्दा करिब ६०० वर्ष अघि जनताले दोषी र राजामाथि गरेका दण्ड,

सजायको यथार्थ प्रस्तुत गर्नु र गल्ती गर्ने जो कोहीलाई पनि कारवाही र दण्डित गराउनु पर्छ भन्ने भाव माथिको गाथा मार्फत् अभिव्यक्ति भएको छ ।

३.२.१३ “श्रीनन्दको चाँचरी” को विश्लेषण

३.२.१३.१ विषयवस्तु

प्रस्तुत चाँचरीको विषय वस्तुश्रीनन्दको पारिवारिक संरचना भित्रका दाजु श्रीनन्दइस्लामी, प्युठानी र जुम्लीका आक्रमणमा परी मारिन्छन् । उनको वियोग व्यथामा बहिनीले सांसारिक लोक जीवन त्यागी काशी गई जोगिनी भई बस्ने सोचबाट हिँडेपछि गोरखालीहरूले अपहरण गरी राजा रणबहादुर शाहलाई हस्तान्तरण वा विवाह गराई राजा-रानीको सुन्दर प्रेम सम्बन्धको रोचक र आकर्षक वर्णन चित्रण नै यस गाथाको विषय वस्तुहो । जस्तै :

दिनमा र सुदी हेरिदेऊ न कुलानन्द जैसी
हो हामी जान्छौँ राजैको सङ्ग्राम
उँधो हेरौँ धुलौटो राजै उँभो हेरौँ पोस्तक
मङ्गसिरका पन्ध्र जाँद त श्रीनन्दको गमन
दिन दियौ नि आइतरबार-बुधवार
सिली धान चामलुमा त राजै माली गाईको दही (गिरी, २०५७:९२-९३)

३.२.१३.२ संरचना

यस गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको सशक्त प्रयोग भएको छ । पद-पदावली विन्यास, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, अनुप्रास योजना, आवृत्ति र लय संयोजनको कलात्मकता, अन्तः भाव संरचना जस्ता पक्षहरू आन्तरिक संरचना बनेर आएका छन् । त्यसरी नै बाह्य संरचनाअन्तर्गत वाक्यगठन, वाक्य संयोजना अनुच्छेद योजना, आख्यानको सिङ्गो रूप तथा आख्यानात्मक आयाम मभौला प्रकृतिको (पृष्ठ ९२-९६) पृ.४ मा फैलिएको छ । साथै व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषिक प्रयोगत संरचनाको उचित प्रबन्ध रहेको छ । यसरी संरचनाका आधारमा गाथा सफल रहेको छ ।

३.२.१३.३ भाषाशैली

प्रस्तुत गाथामा भाषाशैलीको सशक्त उपयोग पाइन्छ । विविध स्रोतका भाषिक चयन, व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषाका साथै स्थानीय भाषिकाको प्रयोग यहाँ रहेको छ । यसरी नै गाथा प्रस्तुतीकरणको शैली वर्णनात्मक, आख्यानात्मक, गीतिलयात्मक तथा आलङ्कारिक शैलीको विशिष्ट उपयोग गरिएको छ । अन्त्यानुप्रासीय भाषिक शैली (जैस-दही, सङ्ग्राम-गमन), आन्तरिक अनुप्रास उँधो-उँभो लगायत शाब्दिक तथा वार्षिक

आवृत्तिमूलक शब्दशैलीको प्रयोग गाथामा रहेको छ । यसरी नै क्षेत्रीय भाषिका स्तरका भाषाहरू (धुलौटो-ज्योतिषले हिसा गर्ने धूलोले अक्षर लेख्ने पाटी, चामलु-चामल) को रोचक र कलात्मक प्रयोग भएको छ । साथै व्याकरणिक भाषा तथा तद्भव तत्सम र आगन्तुक शब्द स्रोत थुप्रै भाषाहरूको विशिष्ट संयोजन पाइन्छ ।

३.२.१३.४ भाव

गुल्मीका राजा श्रीनन्दले बाइसे र चौबीसे राज्यहरूलाई सिङ्गो नेपालको रूपमा एकीकरण गर्ने लक्ष्य बमोजिम युद्ध सञ्चालन गरेको र युद्धमा परी राजाको मृत्यु भएको घटनाको मार्मिक दृश्य वर्णनको चित्रण यस गाथामा गरिएको छ । उक्त दृश्य/घटनाका कारण श्रीनन्दकी बहिनी शोक विव्हवल बनी दाजुको सतगत गरी अस्तु लिएर जोगिनी बन्ने ध्येय अनुरूप काशी (बनारस) प्रवेश गरेको सत्योद्घाटन यस गाथामा पाइन्छ । यसरी सैनिकहरूले गेरू (पहेँलो) वस्त्रधारी ती नारीलाई श्री ५ रणबहादुर शाहसँग विवाह गरी दिएको जो स्वयं राजराजेश्वरी भएको रहस्यको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै नेपालको ऐतिहासिक सचित्र उतारिएको छ । यसरी प्रस्तुत 'श्रीनन्दको चाँचरी' लोकगाथाको नेपालको सन्धिघ्न प्राचीन इतिहासको खोज गर्नु, नेपाल एकीकरणका प्रयास, घटना र त्यसको सचित्र उतार्नु, रानी राजराजेश्वरीको जीवनका विरह गाथा र त्यसले पारेको मार्मिक पीडाको स्वर अभिव्यक्त गर्नु जस्ता कुराहरू भाव वा सन्देश हुन् । यसरी युद्धले नारीहरूको कोमल संवेदनामा पुऱ्याएको चोटले नारीहरू विक्षिप्त र विरहयुक्त बन्न पुग्दछन् भन्ने मूल विचार यस गाथाबाट अभिव्यक्त हुन पुगेको छ ।

३.२.१४ “भोटको लडाइँको सवाई” को विश्लेषण

३.२.१४.१ विषयवस्तु

यस सवाई गाथाको मूल विषय वस्तु नेपाल र भोट (चीनको तिब्बत) बिच भएको लडाइँमा आधारित छ । यो एक नेपालको ऐतिहासिक लोकगाथा हो । यसलाई लालबीर आउँमासीले रचना/कथन गरेको पाइन्छ । वि.सं.१९११ तिर नेपाल र भोट बिच लडाइँ भएको कुरा इतिहासमा चर्चित छ । यसअनुसार हेर्दा वीर शमशेरको नेतृत्वमा गएको सेनाले उक्त युद्ध कुतीमा गरेको इतिहास प्रसिद्ध आख्यान, लोकप्रिय सवार्य-लयको गीत्यात्मकता तथा लोक जीवनका विभिन्न प्रसङ्ग, गाँसिएको यो लोकगाथा साहित्यिक दृष्टिले समेत महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । यस लोक गाथामा भोटे र नेपाली सैनिकको क्षमताको (शक्ति क्षमताको) साहसिक एवं वीरतापूर्ण वर्णन पाइन्छ । जस्तै :

आन्द्रा लागे छुत्ती खेलन तिग्रा लागे काम्न ।

सक्तिनँ महाराज पत्थरकला थाम्न ॥

सुनसुन पाँच हो म केही भन्छु ।

अगम सङ्ग्रामको सवाई कहन्छु ॥
सबै कुरा छोडी एक कुरो भन्छु ।
भोटमा भएको लडाइँ कहन्छ ॥ (गिरी, २०५७:९७) ।

३.२.१४.२ संरचना

प्रस्तुत गाथारूपी सवाईमा आन्तरिक र बाह्य संरचना कलात्मक एवं प्रबल रहको छ । वीरभावको अन्तः संरचना तथा तिनलाई बचाउने बाह्य संरचना वा शिल्प पक्ष सशक्त रहेको देखिन्छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली, काव्यात्मक भाषिक संरचना, व्याकरण आदिको मिश्रित संयोजन पाइन्छ । यसअनुसार हेर्दा व्याकरणमा पद, वाक्य, सङ्गति र काव्यअन्तर्गत विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारयुक्त भाषिक संरचना रहेको छ । त्यसरी नै बाह्य संरचनाका दृष्टिले हेर्दा वाक्य, अनुच्छेद, आख्यान संरचना र तिनको कला संयोजनको विशिष्टता पाइन्छ । यसको आकारगत आयामलाई हेर्दा बृहत् संरचना (पृ.९७-१०१) पृष्ठ सङ्ख्या ५ सम्म फैलिएको छ ।

३.२.१४.३ भाषाशैली

यस सवाईको भाषाशैली सरल, सङ्क्षिप्त र चोटिलो रहेको छ । नेपालीहरूको वीरता र साहसिकताको भाव संवेद्य भाषाशैली आख्यानमा पाइन्छ । यसरी हेर्दा यहाँ कवितात्मक भाषा, लयात्मक शैली, अनुप्रासिक, आवृत्तिमूलक लय संयोजन, (वर्ण र शब्दका तहमा), तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दको प्रयोग रहेको देखिन्छ । श्लोकको अन्त्यमा प्रयुक्त शब्दले अन्त्यानुप्रास अलङ्कार सिर्जना गरेका छन् (काम्म-थाम्म, भन्छु-कहन्छु) लगात अन्तः आवृत्ति र अनुप्रास योजनाको कलात्मक एवं विशिष्ट योजना रहेको पाइन्छ । यसरी गाथामा भाषा र शैलीको आकर्षक सरस र शिष्ट प्रयोग भएको छ ।

३.२.१४.४ भाव

प्रस्तुत सवाई नेपाल र भोट विचको युद्ध घटनाको वर्णनमा आधारित छ । युद्धमा प्रयुक्त कमसल हातहतियार, खाना बस्नको अनुचित व्यवस्था, विविध व्यवस्थापनको कमीका कारण साहसिक नेपाली सेना बुद्धिबल राना जस्ता कप्तान सैनिकले प्राण गुमाउन विवश हुनु परेको कारुणिक याथर्थता प्रकट गर्नु यस सवाईको मूलभाव हो । सिपाहीहरू भोकभोकै परेपछि युद्धबाट पछि हट्न बाध्य बनेको र यस सैनिक तथा उचित व्यवस्थापन र नेतृत्व क्षमताका कारण नेपालले भोटमाथि विजय गरी कुती सहर बसाउन सफल भएको र कालीबहादुर पल्टन पुरस्कृत भएको शाश्वत सत्यता उद्घाटन गर्दै नेपालीहरूको वीरता, बलिदान, त्याग, समर्पण, धैर्य, बहादुरी र कुशलताको प्रशंसा गर्न तथा वैयक्तिक स्वार्थभन्दा राष्ट्र र राष्ट्रियतारूपी स्वार्थ महान् हुन्छ भन्ने विचार वा भाव सम्प्रेषण गर्नु नै यस सवाईको मूल सन्देश रहेको छ ।

३.२.१५ “सीताको चैत” को विश्लेषण

३.२.१५.१ विषयवस्तु

प्रस्तुत चैतको विषय वस्तुअयोध्याका राजा जनककी आदर्श सुपुत्री सीताको रूप लावण्य भरतको राज्य प्रसङ्ग, राम, लक्ष्मण र सीता वनवास गएको र वनमा रावणले सीतालाई हरण गरेको अनि हनुमानका सहायताले सीतालाई लङ्काबाट फर्काइएको वीर कौशलपूर्ण कार्यव्यवहार र घटना प्रसङ्गको कथानक वर्णनमा केन्द्रित रहेको छ । यो चैत डोटी भेकका एक प्रसिद्ध लोकगाथा हो । यसमा ठाडो खेल, धमारी, दुस्को आदिका विशेषता पाइन्छन् । यो लोकगाथा कृष्णप्रसाद पराजुलीको ‘नेपाली लोकगीतको अवलोकन’ लोकगाथामा सङ्कलित छ । जस्तै :

जसी निका प्यौली फूल
जसो भउरीको केशर
जसो सिंदुरीको साडो
सीताको पियलो बरन छ
सीता पालुङ्गी सुतिगैन
सीता रानी सवन भैछ
वेनी सवन कसो भैछ ? (गिरी, २०५७:१०२)

३.२.१५.२ संरचना

यस गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको सशक्त चित्रण पाइन्छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार योजना, अनुप्रास, आवृत्ति र लय व्यवस्थाको उचित संयोजन तथा भावको अन्तः संयोजन रहेको छ । त्यसरी नै बाह्य संरचनाको दृष्टिले हेर्दा वाक्यगठन, अनुच्छेद योजना, आख्यान संस्था, मझौला आयाम (पृ.१०२-१०५) को जम्मा ४ पृष्ठ सङ्ख्या रहेको छ । साथै भाषिकजन्य स्थानीय शब्दको प्रयोग र व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषा संरचनाको कुराले संयोजनले गाथाको भाव र शिल्प पक्ष दुवैमा सघनता प्रदान गरेको छ ।

३.२.१५.३ भाषाशैली

प्रस्तुत लोकगाथाको भाषा सङ्क्षिप्त, सरल, सरल र प्रभावकारी रहेको छ । व्याकरणिक भाषा, काव्यात्मक भाषाका विविध अलङ्कारजन्य भाषिक संयोजन, आवृत्ति, अनुप्रास, लयव्यवस्था, भाषिका स्तरका शब्दहरूको उचित प्रयोग गाथामा पाइन्छ । अन्त्यानुप्रसिय लय योजन (भैछ-भैछ), आन्तरिक अनुप्रास (जसी-प्यौली), मध्यानुप्रास अलङ्कार (सीता-सीता) लगायतका विविध विम्ब, प्रतीक र उपमाजन्य काव्यिक भाषा र तिनको काव्यात्मक शैली, वर्णनात्मक शैली तथा चित्रात्मक प्रकृतिको भाषाशैली रहेको छ ।

३.२.१५.४ भाव

प्रस्तुत चैतहरूले ऐतिहासिक वा पौराणिक पात्रहरूको सिङ्गो जीवनका साथै तिनका साहसिक तथा अनुकरणीय कार्यहरू वर्णन गर्दछन् । एक साहसिक पतिले आफ्नी पत्नीलाई जस्तोसुकै अवस्थामा बचाउनु पर्ने र पत्नी पनि पतिव्रता हुनुपर्ने कुरा नै यसको मूल भाव रहेको देखिन्छ ।

३.२.१६ “अमरसिंहको चैत” को विश्लेषण

३.२.१६.१ विषयवस्तु

प्रस्तुत ‘अमरसिंहको चैत’ लोक गाथामा नेपाली इतिहासमा राष्ट्रप्रेम र वीरताका निमित्त प्रसिद्ध अमरसिंह थापाको राष्ट्रिय योगदान तथा वैयक्तिक पुरूषार्थको प्रशंसारूपी कथावर्णनलाई विषयवस्तुको रूपमा चयन गरिएको छ । अमरसिंह थापाको गौरव गाथामा यस चैत केन्द्रित छ । अमरसिंह थापाले नेपालको भोटसँग लडाइँ गरेको र वि.सं.१९१४ तिर अङ्ग्रेजको पक्षमा लागेर लडाइँ गर्दा उनका वीरता साहसिक कार्यका बावजुद अङ्ग्रेजले भारतमाथिको युद्धमा विजय हासिल गरेको र उनलाई राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै ख्याति प्राप्त वीर पुरूषको रूपमा उपास्थापन गर्दै वीररस प्रदान उत्साह भावमा यो गाथा संरचित छ । जस्तै :

स्वामी प्रभु महारजाका मन्त्री भारदार
अमरसिंह थापाको डडक चारैवर
भीमसिंह, नैनासिंह, बहुतार अमृत
रण भीम, रण बम, कान्छा भोट थापा
सात भाइ जन्मे मर्द बाँका (गिरी, २०५७:१०६) ।

३.२.१६.२ संरचना

यस गाथाको संरचना आन्तरिक र बाह्य दुई रूपमा संरचित छ । आन्तरिक रूपमा पदपदावली संयोजन, वर्ण/शब्दगत आकृति, अनुप्रास र लय व्यवस्था, विम्ब, अलङ्कार, प्रतीकजन्य भाषा चयन तथा भावहरूको अन्तः आख्यान योजना रहेको छ । बाह्य संरचना दृष्टिले हेर्दा वाक्यगठन, व्याकरणिक सङ्गठन, अनुच्छेद योजना, सिङ्गो कथानक आख्यान संरचना, आख्यानगत आयाम/विस्तार पृ.४ को मझौला स्वरूप (पृ.१०६-१०९) रहेको छ । आन्तरिक भाव संरचनालाई बाह्य आख्यान संरचनाले सुदृढ र सशक्त तुल्याएको छ ।

३.२.१६.३ भाषाशैली

उक्त लोकगाथाको भाषाशैली सरस, शिष्ट, सहज र काव्यात्मक रहेको छ । तत्सम, आगन्तुक, तद्भव स्रोतका शब्द प्रयोग, व्याकरणिक पद-पदावली, सङ्गति, क्रियापद (योजन) कवितात्मक शैलीका आवृत्ति, अनुप्रास, लयात्मक भाषिक शैली र त्यसमा प्रयुक्त विम्ब, अलाङ्कार, प्रतीक व्यवस्था भाषिका स्तरका स्थानीय भाषाशैलीको कलात्मक संयोजन रहेको छ । अन्त्यानुप्रासीय भाषाशैली योजना (भारादार-चारैवर थापा, बाँका) लगायत आन्तरिक र मध्यानुप्रासीय आलाङ्कारिक भाषाशैलीको कलात्मक प्रयोग गाथामा गरिएको छ । भाषिका स्तरका भाषा (बाँका-बलिया) आदि रहेको छ । यसरी गाथामा भाषाशैलीको कलात्मक एवं विशिष्ट प्रयोग भएको छ । जसले गर्दा काव्या रोचक र प्रभावकारी बन्न पुगेको छ ।

३.२.१६.४ भाव

प्रस्तुत लोकगाथा मूलतः नेपालका राणाकालीन साहसिक, राष्ट्रप्रेमी, राष्ट्रसेवक तथा राष्ट्रका कुशल नायक अमरसिंह थापाको वीरता साहस र त्यागको सचित्र उद्घाटन गर्दै उनको महान् योगदानको कदर गर्नु यस गाथाको मूलभाव हो । व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा राष्ट्रिय स्वार्थ सदैव ठूलो हुन्छ । आफ्नो देश र जनताको निम्ति शत्रुसँग पनि भुकेर आफ्नो राष्ट्रिय स्वाभिमानलाई विश्व सामु उँचो बनाई राख्नु पर्छ भन्ने सन्देश वा विचार यस गाथामार्फत् अभिव्यक्ति भएको छ ।

३.२.१७ “श्रीकृष्णको धमारी” को विश्लेषण

३.२.१७.१ विषयवस्तु

‘श्री कृष्णको धमारी’ लोकगाथा भगवान् श्रीकृष्णको दैविक लीला, चामत्कारिक कार्य, न्याय, सहल्य, अहिंसा, धर्म, मानव कल्याण र लोक हित संरक्षण जस्ता क्रियाकलाप तथा सम्बद्ध घटना वर्णनमा आधारित विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेको छ । यो गाथा नेपालको सुदूर पश्चिम क्षेत्रका डोटी भेगमा प्रचलित छ । यसलाई कृष्णप्रसाद पराजुलीले ‘नेपाली लोकगीतको आलोक’ मा सङ्कलन गरेका छन् । पौराणिक पात्र श्रीकृष्णको महिमागान गाइएको छ । कंशको अत्याचारले पीडित सम्पूर्ण मानवका निम्ति कृष्णको जन्मले ल्याएको खुसीयाली र महाभारतमा कृष्णले पाण्डवका पक्षमा लागेर कौरवका विरुद्ध पूरा गरेको मानवतावादी न्यायिक कार्य भूमिकाको वर्णन चित्रण रहेको छ । जस्तै :

भदओ रोहिणी पन्यो बुधवार

अष्टमी लिया अवतार

रहमङ्गल घर धौँधौँ बज्या

प्रकट भयो सनिसार
मुआड अगाडि हेरिन् जसुघाले
दन्त मोतियाका हार
काँदै जमुना उदरी भइन् पार
सुमतीका दरबार (गिरी, २०५७:११०) ।

३.२.१७.२ संरचना

यस गाथाको संरचना भाव र आख्यानको सन्तुलित संयोजनमा केन्द्रित छ । बाह्य र आन्तरिक संरचनाको उचित व्यवस्था गाथामा गरिएको छ । आन्तरिक संरचनाभित्र पद-पदावली विन्यास, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार जनित भाषिक संरचना, आवृत्ति, अनुप्रास र त्यसबाट उत्पन्न लयव्यवस्था, भावको अन्तः संरचना रहेका छन् । साथै बाह्य संरचनामा पृष्ठगत आयाम, वाक्यगठन र वाक्यात्मक योजना, गीति आख्यानात्मक अनुच्छेद व्यवस्था, आख्यानात्मक संरचनाको विस्तारित क्षेत्र (पृ.११०-११२) पृ.३ रहेको छ । अतः बाह्य संरचनाले काव्यको रूप, शिल्प र कला पक्षलाई उजिल्याउँदै आन्तरिक संरचनाले अलङ्कार, अर्थ, भाव संरचनालाई बचाएको छ ।

३.२.१७.३ भाषाशैली

यस गाथाको भाषाशैली सरल, सरस र आकर्षक रहेको छ । कथ्य स्तरका स्थानीय भाषिका शब्द संयोजन, नेपालका मौलिक, तद्भव, तत्सम र आगन्तुक शब्दका भाषा, व्याकरणिक भाषा, काव्यात्मक भाग लगायत, वर्णनात्मक शैली, आख्यानात्मक शैली, काव्यात्मक र चित्रात्मक वा दृश्यशैलीका साथै अन्तर्दृष्टि शैलीको संवेद्य भाषिक संयोजन प्रस्तुत गाथामा पाइन्छ । स्थानीय भाषिकागत भाषाशैली (मुआड-मुहार, जसुघाले-जशोदाले), अन्त्यानुप्रासीय भाषाशैली (बुधवार-अवतार, सनिसार-हास्पर, दरबार) लगायत व्याकरणिक सङ्गतिमूलक भाषा (भइन्-क्रियापद, अवतार-नाम, अगाडि-अव्यय/नामयोगी) आदिको विशिष्ट प्रयोग गरिएको छ । यसरी भाषाशैलीको दृष्टिले सफल, सार्थक र आकर्षक बन्न पुगेको छ ।

३.२.१७.४ भाव

श्रीकृष्ण भगवानको अपार शक्ति, लीला र मानव कल्याणको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भबाट यस गाथाको भावोभिव्यक्ति गरिएको छ । श्रीकृष्णको जन्मले वासुदेव-देवकीको जेलको ढोका खुलेको र देवता-अप्सराहरू खुसी भएर नाच्दा नाच्दै जेल वरिपरि परिक्रममा गरेको सत्याद्घाटन गर्नु लगायत अत्याचार, दमन, शोषण, हिंसाको विरोध, मानव हित र भलाई जन्मभूमिप्रतिको माया र बफादारिता, न्यायको पक्षधरता, सत्य, लोक कल्याण र मानव मुहार तथा राक्षस रूपी मानवको संहार गर्नु नै यस गाथाको मूल सन्देश रहेको छ ।

३.२.१८ 'रामायण' को विश्लेषण

३.२.१८.१ विषयवस्तु

प्रस्तुत गाथाको विषय वस्तु भगवान् जनक र रावणका विविध घटना प्रसङ्गको वर्णन चित्रणमा आधारित छ । पूर्णप्रकाश नेपालले यसलाई 'नेपाली लोक रामायण' शीर्षकका रूपमा 'भेरी लोक साहित्य' कृतिमा समावेश गरेका छन् । यस रामायणमा नेपाली जन जीवनमा प्रचलित विभिन्न प्रचलनलाई गाँसेर मौलिकता प्रदान गरिएको छ । बृहत् आयाममा संरचित उक्त रामायण मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा नचरीका रूपमा प्रसिद्ध रहेको छ । जस्तै :

लङ्काका राजा राउन्नेय जनक पुन्यायो
सुन सित्तो घिउले जानकी नवायो
सुनसित्तो हात समाई घिउय लगायो ।
चिचिडी चाँचरि पोक बनाउँदो
चल्ला जो लैगयो राउन्ने सो । (गिरी, २०५७:११४)

३.२.१८.२ संरचना

'रामायण' गाथाको संरचना भाव र आख्यानको आन्तरिक र बाह्य दुवै रूपले सुदृढ रहेको छ । आन्तरिक रूपमा पद-पदावलीगत विन्यास, शब्द-वर्णगत आवृत्ति, अनुप्रासयोजना, लय व्यवस्था एवं काव्यात्मक शब्द संयोजनमा आधारित छ । साथै गाथामा अन्तः भाव संरचना र त्यसको गहन अभिव्यक्ति रहेको छ । बाह्य संरचनाका आधारमा हेर्दा वृहत्तम आख्यान योजना, वाक्य, अनुच्छेद, श्लोक संरचनाको उचित प्रबन्ध आयामगत विस्तार दस पृष्ठ सङ्ख्यामा (पृ.११४-१२२) फैलिएको छ । साथै आख्यानको सन्तुलित योजना गाथामा रहेको छ । अतः प्रस्तुत गाथामा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको कलात्मक एवं विशिष्ट संयोजन रहेको छ ।

३.२.१८.३ भाषाशैली

यस गाथाको भाषाशैली सरल, सरस र कलात्मक रहेको छ । व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषा र विविध प्रस्तुतीकरण शैलीले गाथालाई थप आकर्षक र सम्प्रेष्य एवं बोधगम्य तुल्याएको छ । आख्यान संरचनामा विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार मिश्रित भाषा र आवृत्ति, अनुप्रास र लययुक्त भाषाशैलीको उत्कृष्टता देखिन्छ । अन्त्यानुप्रास लय योजनाका भाषा (पुन्यायो-नवायो-लगायो, बनाउँदो-सो), मध्यानुप्रास अलङ्कायुक्त भाषा (सित्तो-सुनसित्तो), आन्तरिक अनुप्रासीय शब्द संयोजन (जो-सो) जस्ता शब्द तथा वर्णका स्तरमा रहेका अनुप्रास योजनाले गाथाको भाषा चमत्कारिक बनेको छ । यसरी नै स्थानीय भाषिका शब्द (राउन्नेय-रावण, सुन- सुनको भारी, नवायो-प्रभावित पाच्यो, चिचिडी-चिचिरी, पोक-

गुंड, चल्ला-बचरा) आदि भाषाशैलीले गाथालाई सरस, आकर्षक र भाव सम्प्रेष्य तुल्याएको छ ।

३.२.१८.४ भाव

देशको विकासलाई अग्रगतिर लैजान कृषिमा आमूल परिवर्तन गर्नु पर्ने, पशुपक्षीको सुरक्षा गरी वातावरणलाई स्वच्छ राख्न सक्नु पर्दछ । सामान्य जन जीवनमा वा देशमा कुनै सङ्कट आइपरेमा सो व्यक्ति वा शासक वर्गले विद्वान्हरूको राय सुन्नु लिन सक्नुपर्दछ । कुनै पनि हालतमा हामीले बाह्य हस्तक्षेपको विरोध गर्न सक्नुपर्छ भन्ने नै यस गाथाको भाव रहेको छ ।

३.२.१९ “बालाराजा काशीरामको भारत” लोकगाथाको विश्लेषण

३.२.१९.१ विषय वस्तु

बालाराजा काशीरामको भारत पूर्णप्रकाश नेपाल ‘यात्री’द्वारा दैलेख जिल्लाबाट सङ्कलन गरिएको हो । यसको आख्यानअनुसार काशीरामका पुर्खाका पालादेखि मोरङका राजासँग दुस्मनी रहेको र मोरङका राजाको हाँक आएपछि आफ्नो पुर्ख्यौली सान र मान राख्न आमाले रोक्न खोज्दाखोज्दै उनी मोरङतिर लागे । त्यहाँ पुगेपछि मोरङका राजा हिन्दपतिले लागू पदार्थ खुवाएर जेलमा हालेको र देवीदेवताको आराधना गरी बन्दी अवस्थाबाट मुक्त भई हिन्दपतिलाई परास्त गरेको घटना नै यस गाथाको विषय वस्तु रहेको छ । पद्य र गद्यका रूपमा रहेको यस गाथाको केही गीति अंशः

ए सुनसुन बाबु ! मेरा काशीराम हो, मेरो बोली सुन
दैव हो, सुनसुन बाला काशीराम हो, मेरो बोली सुन !
ए ! तिमी अहिले बालकै छौ क्याउ र बल मान्दछौ ?
हो, सानो मान्छे आजै तिमी क्याउ र बल मान्दछौ ?(गिरी, २०५७:१२३)

३.२.१९.२ संरचना

प्रस्तुत लोकगाथा अर्थात् भारतमा आन्तरिक र बाह्य दुई संरचनाको कलात्मक एवं भावपूर्ण संरचना रहेको छ । गद्य र पद्य दुवै भाषिक संरचना यसमा पाइन्छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली संयोजन, आवृत्ति (वर्ण-स्वर/व्यञ्जन र शब्दका तहमा), अनुप्रास र त्यसबाट अभिव्यक्त साङ्गीतिक वा लयात्मक रूप र त्यसले बाँधेको भाव आख्यानको अन्तः योजना रहेको छ । यसै गरी बाह्य संरचनामा आख्यानको आयामगत संरचना पृ.१७ (पृ.१२३-१३९) को बृहत् संरचना रहेको छ । वाक्यगठन, अनुच्छेद योजना, भाषिक सङ्गठन र आख्यानको सिङ्गो संरचनात्मक स्वरूप र भाषिक शिल्प विधानको सुन्दर र विशिष्ट प्रयोग रहेको छ ।

३.२.१९.३ भाषाशैली

यस भारतमा रहेको भाषाशैली बोधगम्य छ । व्याकरणिक भाषाका पद-पदवाली विन्यास र सङ्गतिमूलक भाषा, तद्भव, तत्सम र आगन्तुक स्रोतको भाषा, काव्यात्मक शैलीका विम्ब, प्रतीक एवं अलङ्कारायुक्त भाषा, स्थानीय स्तरका क्षेत्रीय भाषिकायुक्त भावको उपयुक्त प्रयोग यस गाथामा रहेको देखिन्छ । शैलीका दृष्टिले हेर्दा वर्णनात्मक वा आख्यानात्मक शैली प्रयोग भएको छ । स्थानीय भाषिका स्तरका भाषिक शब्द क्याउ-केका, क्यान-किन, सोध्या-सोधे आदि प्रयोग भएका छन् । भाषाशैलीको शिष्ट र सरल प्रयोग पाइन्छ ।

३.२.१९.४ भाव

बालाराजा काशीरामको भारतको आख्यानअनुसार यसमा तत्कालीन शासन व्यवस्थामा पनि सञ्चालन गर्ने शासकहरू धूर्त भएको र दैवी शक्तिले त्यस्ता धूर्तहरूमाथि अपशकुन आइलागेको कुरा भएकोले त्यो कुरालाई मध्यनजर गर्दै हामीले पनि आपसी रिस, वैर भाव र शत्रुताले अन्ततः दुवैको दुःखदायी मृत्यु हुन पुग्दछ भन्ने बुझ्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ शान्ति, मेलमिलाप, सद्भाव, समर्पण, धैर्य र सहनशीलताले सबैको हित र भलाई गर्दछ भन्ने सन्देश प्रादन गर्नु नै यस 'बालाराजा काशीरामको भारत' लोकगाथाको सन्देश रहेको छ ।

३.२.२० "उदाछापलाको भारत" लोकगाथाको विश्लेषण

३.२.२०.१ विषयवस्तु

उदाछापलाको भारत जयराज पन्तद्वारा डोटी जिल्लाको जिजोडामाडौँबाट सङ्कलन गरिएको हो । 'प्रज्ञा' पत्रिकामा प्रकाशित यस गाथाको विषय वस्तुवा वर्ण्य विषय छापला प्युला र उदा कठायतको वीरतापूर्ण सङ्घर्षको वर्णनमा आधारित छ । यो भारत मूलतः छापलाको जीवनीमा केन्द्रित रहेको छ र यसले नेपाली लोकगाथाको समृद्ध परम्पराको द्योतन गर्दछ । गद्य र पद्य दुवै शैलीमा रचित उक्त भारत गाउने क्रममा हुड्को बाजाको प्रयोग गरिन्छ र हुड्को बजाउनेलाई हुड्के तथा तिनीहरूले गाउने भारतलाई हुड्केली भन्ने गरिन्छ । जस्तै :

या हो पूर्व फेच्या मैले पच्छिम फेच्या हो पूर्व फेच्या मैले

या हो उत्तर फेच्या मैले दारिन्न फेच्या हो उत्तर फेच्या मैले

या हो आलुलहान फेच्या मैले गोवर्दान फेच्या आलु लहान् फेच्या मैले

या हो बाइस पखेरीको जमल फेच्या हो बाइस पखेरीको

या हो ठीक फेच्या मैले पुरस्युँणो फेच्या हो ठीक फेच्या मैले

या हो बाइस लाख की कुमाउँ फेऱ्या हो बाइस लाखकी
या हो सोल लाखकी गढ फेऱ्या मैले हो सोल लाखकी
या हो चौद्द सयकी डोटी लकै फेऱ्या हो चौद्द सयकी ॥ (गिरी, २०५७:११)

३.२.२०.२ संरचना

प्रस्तुत लोकगाथा अर्थात् भारतमा आन्तरिक र बाह्य दुई संरचनाको कलात्मक एवं भावपूर्ण संरचना रहेको छ । गद्य र पद्य दुवै भाषिक संरचना यसमा पाइन्छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली संयोजन, आवृत्ति (वर्ण-स्वर/व्यञ्जन र शब्दका तहमा), अनुप्रास र त्यसबाट अभिव्यक्त साङ्गीतिक वा लयात्मक रूप र त्यसले बाँधेको भाव आख्यानको अन्तः योजना रहेको छ । यसैगरी बाह्य संरचनामा आख्यानको आयामगत संरचना पृ.१८ (पृ.१४०-१५७) को बृहत् संरचना रहेको छ । वाक्यगठन, अनुच्छेद योजना, भाषिक सङ्गठन र आख्यानको सिङ्गो संरचनात्मक स्वरूप र भाषिक शिल्प विधानको सुन्दर र विशिष्ट प्रयोग रहेको छ । यसरी भाव र आख्यानको अन्तः सम्बन्धमूलक बाह्य र आन्तरिक संरचनाको कलात्मकता रहेको छ ।

३.२.२०.३ भाषाशैली

यस भारतमा सरल, सहज, आकर्षक एवं कलात्मक भाषाशैलीको प्रयोग पाइन्छ । व्याकरणिक भाषाका पद-पदवाली विन्यास र सङ्गतिमूलक भाषा, तद्भव, तत्सम र आगन्तुक स्रोतको भाषा, काव्यात्मक शैलीका विम्ब, प्रतीक एवं अलङ्कारायुक्त भाषा, स्थानीय स्तरका क्षेत्रीय भाषिकायुक्त भावको उपयुक्त प्रयोग यस गाथामा रहेको देखिन्छ । शैलीका दृष्टिले हेर्दा वर्णनात्मक वा आख्यानात्मक शैली काव्यात्मक शैली, चित्रात्मक वा दृश्य शैलीको रागात्मक एवं कलात्मक उपयोग यसमा गरिएको छ । स्थानीय भाषिका स्तरका भाषिक शब्द संयोजन (या-गीत गाउँदा सर्वप्रथम गाउने शब्द, फेऱ्या-घुमैँ, आलुलहान-पाखा पखेरा, कुना कन्दरा, भञ्याड, गोवर्दान-गोवर्द्धन पर्वत, पखेरी-२२ वटा गाउँ भएको, जमल-जमल भन्ने गोर्खा, ढीक-बैडी जिल्लामा पर्ने एउटा गर्खा, पुरस्युँणो-बैतडीकै एउटा गर्खा, लाख-बाइस लाख जनसङ्ख्या भएको, गढ-डडेलधुरा जिल्लाको एउटा गर्खा, डोटी-डडेलधुरा जिल्लाको एउटा गर्खा, लकै पनि), अन्त्यानुप्रासीय अलङ्कार योजना (मैले-मैले, मैलै-मैले, लाखकी-लाखकी-सयकी), आन्तरिक अनुप्रास अलङ्कार (हो-हो, मैले-मैले, पूर्व-पूर्व, फेऱ्या-फेऱ्या), मध्यानुप्रासा (मैले-मैले, फेऱ्या-फेऱ्या, बाइस-बाइस) को कलात्मक भाषाशैलीको शिष्ट र सरल प्रयोग पाइन्छ । यसरी भाषाशैली दृष्टिले हेर्दा उदात्तापलाको भारत विशिष्ट, बोधगम्य, सफल र सार्थक रहेको देखिन्छ ।

३.२.२०.४ भाव

उदाछापलाको भारतको आख्यानअनुसार डडेलधुरा जिल्लाको डोटी गर्खामा टुहुरो अवस्थामा रहेको छापलाले दुःखद बाल्यकाल भोग्दै आफ्नी फुपू भागशिलाकहाँ पुग्छ । त्यहाँ गाउँले केटाकेटीसँग खेल्ने क्रममा ऊ हुर्कँदै बढ्दै बलवान हुँदै जान्छ । यस्तैमा एक रात सपनामा देखेअनुसार उहाँ कठायतसँग लड्न कुमाउ पुगी वीरपुरूषार्थ गनिएका केलसिंह कठायत र उसका छोराहरूलाई समेत हराई कुमाएको राजपाठ, बन्दव्यापार र ओहोरदोहोर ठप्प पारिदिन्छ । त्यहाँका राजा विरामदेवले मूलमा जन्मिएको भनी गोठमा पठाएको छोरो उदा कठायतलाई प्युला छापलासँग लड्न बोलाउँछ । बाटैमा पल्टेर निहुँ भिकेको छापलाले स्थानीयबासीको रोहबरमै युद्ध गर्ने घोषणा गरे पश्चात् कुस्ताकुस्तीको अन्त्यमा छापलाले तरवारले हानेर उदाकठायतको खुट्टा काटिदिन्छ र बदलामा उदाले छापलाको गर्धन छिनालिदिन्छ । यसरी दुवै युवकहरूका साहसिक र वीरतापूर्ण पराक्रमको सत्योद्घाटन गर्दै आपसी रिस, वैर भाव र शत्रुताले अन्ततः दुवैको दुःखदायी मृत्यु हुन पुग्दछ । तसर्थ शान्ति, मेलमिलाप, सद्भाव, समर्पण, धैर्य र सहनशीलताले सबैको हित र भलाई गर्दछ भन्ने सन्देश प्रादन गर्नु नै यस 'उदाछापलाको भारत' लोकगाथाको भाव वा विचार रहेको छ ।

३.२.२१ निष्कर्ष

लोकगाथा प्राचीन इतिहास, घटना, शासकीय स्तुति र राज्यसत्ता जस्ता विविध विषय वस्तुमा आधारित गाथा हो । यसमा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय, महत्वपूर्ण विषय सन्दर्भ, घटना प्रसङ्ग, महत्वपूर्ण व्यक्तिका वीरता, साहसिकता, बलिदान, त्याग र समर्पण जस्ता कुराहरूलाई कलापूर्ण संयोजन गरिएको पाइन्छ ।

संरचनाका रूपमा आन्तरिक र बाह्य अर्थात् भाव संरचना र आख्यान संरचनाको सम्बन्ध छ । विविध भाषाशैलीको बुनोट र बनोटले लोकगाथाको संस्कारलाई आख्यानको मूर्त स्वरूप प्रदान गरेका छन् । भाषाशैलीका दृष्टिले हेर्दा सरल, स्वाभाविक, सरस, कथ्य र स्थानीय भाषिकाका शब्द चयन, व्याकरणिक तथा काव्यिक भाषाको प्रायेग, संस्करणात्मक, संवाद, प्रश्नोत्तर आदि शैलीको उपयोग, तत्सम, तद्भव, र आगन्तुक शब्दको प्रयोगले लोकगाथाको भाव र उद्देश्यलाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछ । यसरी एउटा सफल र सार्थक लोक गाथाको विश्लेषणमा विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र निष्कर्ष वा उद्देश्य, सन्देशको अपरिहार्य र घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ ।

'हाम्रो लोकगाथा' (२०५७) लोक साहित्य भित्र सङ्कलित जम्मा २० ओटा विविध लोकगाथालाई लोक साहित्यिक तत्वहरू विषयवस्तु, संरचना (आन्तरिक र बाह्य), भाषाशैली (क्षेत्रीय भाषिका, व्याकरणिक भाषा, काव्यात्मक भाषा, तद्भव, तत्सम, आगन्तुक स्रोतजन्य आदि भाषा र त्यसको वर्णनात्मक वा आख्यानात्मक र चित्रात्मक वा दृश्यात्मक शैलीको भाषिक संयोजन तथा भावभूमि/विचार वा सन्देश आदिका कोणबाट हेर्दा प्रस्तुत

लोक साहित्यिक कृति सरल, सरस, आकर्षक, कलात्मक, प्रभावकारी एवम् सम्प्रेष्यका साथै सफल, सार्थक र विशिष्ट रहेको छ भन्ने निष्कर्ष रहेको छ ।

३.३ 'नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन' कृतिको विश्लेषण

नेपाली लोक साहित्यका अध्येता जीवन्द्र देव गिरीको तेस्रो लोक साहित्यिक कृतिको रूपमा प्रकाशित "नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन" (२०६७) नामक यो लोक साहित्य लोक साहित्यिक विधा तत्वका प्रतिनिधिमूलक सैद्धान्तिक पाठ्य सामग्री हो । साहित्यका विविध विधा र विधागत तत्वहरूको दस्तावेजको रूपमा यो कृति संरचित छ । विशेषतः मध्यपश्चिम र नेपालको सुदूरपश्चिम भूगोलको कर्णाली प्रदेशमा प्रचलित विभिन्न लोक आख्यान, लोक गीत, लोकनाटक र लोकोक्तिलाई यस पुस्तकमा समावेश गरिएको छ । जसमध्ये गिरीले लोक साहित्यलाई प्रस्तुत गर्न लोक साहित्यको स्वरूप, लोक कथा, लोक गीत, लोक गाथा, लोक नाटक र लोकोक्ति गरी जम्मा ६ वटा मुख्य शीर्षकमा छुट्याएका छन् ।

प्रस्तुत शोध अध्ययन विश्लेषणका क्रममा यो कृतिभन्दा अगाडि प्रकाशित कृति नेपाली लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७) र हाम्रा लोक गाथा (२०५७) मा लोक साहित्यको स्वरूप, लोक कथा, लोक गीत अन्तर्गतका काव्यमय शोक गीत (सिम्ताली शोक गीत दिदी नाम्रै छन् कि?), कर्णाली प्रदेशका बाह्रमासे गीतमा जन जीवन (कर्णाली प्रदेशका लोक गीतमा यथार्थको खोज) बाल बालिकाका गीतका दृष्टिले भेरी क्षेत्र (भेरी क्षेत्रमा प्रचलित बालगीतहरू), अस्ताउँदो सैरेली प्रथा र सैरेलो (सैरेली र सैरेलो), डब बाजासित गाइने डब गीत (हराउन लागेको डब गीत), ऐतिहासिक कर्खा नवलसिङ बानियाँ (नवलसिङ बानियाँको कर्खा), सिम्तामा प्रचलित दुई धमारी (सती कलसाको धमारी, दुल्लु माइत जाऊँ धमारी), लोक गाथामा प्रजातान्त्रिक अभ्यास (नेपाली लोकगाथामा शासन व्यवस्थाका केही दृष्य) लोकोक्ति अन्तर्गतको पहेली वा गाउँ खाने कथाका रूपमा घाउटा (भेरी लोक साहित्यमा घाउटा) अनि लोकोक्ति अन्तर्गतको उखान र प्रगतिशीलता (नेपाली उखानमा प्रगतिशील स्वर) आदिको शीर्षक उपशीर्षकहरूको चर्चा लोक साहित्यको अवलोकन कृतिमा भइ सकेकोले यहाँ लोक कथा शीर्षक अन्तर्गतको नारीका कोणबाट नेपाली लोक कथा, लोक गीत अन्तर्गतका चण्डी नाचमा गाइने लोक गीत, लोक गीतमा दशैं, नेपाली लोक गीतमा नारी वह, लोक कविताका रूपमा उल्टी सवाई, लोक गाथा शीर्षक अन्तर्गतको लोक गाथामा प्रजातान्त्रिक अभ्यास र लोकोक्ति शीर्षक अन्तर्गत भेरी क्षेत्रीय नेपालीमा प्रचलित उखानहरू तथा टुक्का र भेरी क्षेत्रमा त्यसको प्रचलन शीर्षकहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । ती विविध विषयहरूलाई लोक साहित्यिकका तत्वहरू-विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भाव आदिका कोणबाट क्रमिक रूपमा यसप्रकार सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

३.३.१ “नारीका कोणबाट नेपाली लोक कथा” को विश्लेषण

नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन कृतिमा गिरीले नारीका कोणबाट नेपाली लोक कथा भन्ने शीर्षकको एक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसका साथै लोक कथा सम्बन्धी लोक साहित्यका विभिन्न विद्वान्हरूको भनाइहरूलाई सन्दर्भका रूपमा लिँदै यहाँ उनले नारी केन्द्रित भएर यस सम्बन्धी विवेचना गरेका छन् ।

३.३.१.१ विषय वस्तु

“नारीका कोणबाट नेपाली लोक कथा” मा गिरीले नारीका विभिन्न भूमिकामा रहेको कुरा चर्चा गरेका छन् । नेपाली लोक कथामा नारीको विहङ्गम चर्चा गर्ने क्रममा नारी केन्द्रित भएर नारीलाई विभिन्न भूमिकामा राखेर हेरेका छन् । जस्तै : दैवी र अतिमानवीय प्राणीका रूपमा नारी, सामान्य मान्छेका रूपमा नारी, परिवार र सरसम्बन्धभिन्न नारी, आमाका रूपमा नारी, सासूका रूपमा नारी, पत्नीका रूपमा नारी, प्रेमिकाका रूपमा नारी, बुहारीका रूपमा नारी, छोरीका रूपमा नारी, दिदी-बहिनीका रूपमा नारी, अन्य विविध भूमिकामा नारी भन्ने जस्ता उपशीर्षकहरू दिएका छन् । यसै गरी माथि उल्लेखित उपशीर्षकहरूलाई पुष्टि गर्न गिरीले विभिन्न कथाका प्रसङ्गलाई लिएका छन् । दैवी र अतिमानवीय प्राणीको रूपमा हेर्दा “दीन, दुःखी र असहायहरूको सहयोगी बनेर नेपाली लोक कथामा पार्वती आउँछिन् ”(दिवस, २०३२: ४१) र आफ्ना महादेवलाई उद्धार कार्य गर्न लगाउँछिन् । ‘राजकुमार दिक्पाल’ मा एउटी बूढी राक्षसीले युवतीलाई संरक्षण दिएकी छिन् र उनी मर्ने तरिका विशिष्ट प्रकारको छ । सामान्य मान्छेको रूपमा नारीका सम्बन्धमा भाग्यमानी गरिब केटाकी आमा लगायत अन्य थुप्रै कथाका शीर्षकहरू राखिएका छन् । परिवार र सरसम्बन्धभिन्न नारी शीर्षकमा आमा, सासू, पत्नी, प्रेमिका लगायत विविध अवस्था र भूमिका त्यहाँ देखिन्छन् । मानवीयका साथै अतिमानवीय, दैवी र राक्षसी नारीहरूका विविध गतिविधि त्यहाँ देखिन्छन् । आमाका रूपमा नारीलाई हेर्न ‘आमा र छोरीका बीच प्रेम’, ‘लाटोबुङ्गोको कथा’का शीर्षकहरू उल्लेखित छन् । लोक कथामा वर्गीय दृष्टिले हेर्न तिनीहरूका काम, व्यवसाय आदितर ध्यानाकृष्ट गर्दै नारीलाई उच्च, मध्यम र निम्न गरी तिन तह देखाउनुका साथै पेशा व्यवसायमा नारीका विविध रूप, नारीमाथिका उत्पीडनका विविध रूप आदिको चर्चा गरेका छन् ।

३.३.१.२ संरचना

“नारीका कोणबाट नेपाली लोक कथा” लेख विविध भूमिका नारी, वर्गीय दृष्टिले नारी, पेसा-व्यवसायमा नारी, नारीमाथिका उत्पीडनका विविध रूप र निष्कर्ष उपशीर्षकमा विभाजित छ । नेपाली लोक कथामा नारीका विभिन्न भूमिकाहरूको चर्चा गर्दै उदाहरणका रूपमा नेपाली जनमानसमा प्रचलित लोक कथाका उदाहरणहरू दिइएका छन् । १७ पृष्ठमा

संरचित यस लेखलाई विभिन्न सन्दर्भ र दशमलव पद्धतिको शीर्षकीकरणबाट व्यवस्थित तुल्याउने काम गिरीले गरेका छन् ।

३.३.१.३ भाषाशैली

यस लेखको भाषा शैली अत्यन्तै सहज, सरल र सरस छ । गिरी स्वयम् भाषा वैज्ञानिक भएकाले यहाँ प्रयुक्त भाषा बोधगम्य छ । विभिन्न स्रोतबाट आएका नेपाली भाषाका शब्दहरूलाई गिरीबाट व्याकरण सम्मत शैलीले व्यवस्थित तुल्याउने काम भएको छ ।

३.३.१.४ भाव

नेपाली लोक कथाहरूमा नारीका विभिन्न रूपहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसबाट नेपाली समाजमा कतै उनै नारीलाई देवीको रूपमा पूजा गरिएको पाइन्छ, त कतै बोक्सीको रूपमा नारीलाई अपहेलना गरिन्छ । कतिपय नारीहरू राजकाजका मामलामा राजाबाट अधिकार प्रयोग गराउन सक्षम छन् भने कतै निरीह बनेर दुःखदायी जीवन विवश भएको कुरा लोक कथामा पाउन सकिन्छ । तसर्थ यहाँ विद्यमान कतिपय कथाका पक्षलाई सामाजिक चेतना अभिवृद्धिमा उपयोग गर्न तत्परता देखाउनु आवश्यक रहेको कुरा नै यस लेखको भाव हो ।

३.३.२ “चण्डी नाचमा गाइने लोक गीत”को विश्लेषण

चण्डी नाच नेपाली समाजमा प्रचलित प्रसिद्ध नाचहरूमध्ये एक हो । किशोर-किशोरी, युवा-युवती र बूढा-पाकासमेतले गोलो घेरा बनाएर नाच्ने यो नाच भेरी र राप्ती अञ्चलका पहाडी जिल्लाहरूमा नाचिने लय्या (लहरे) नाचसँग तुलनीय छ ।

३.३.२.१ विषय वस्तु

चण्डी नाचका परम्परागत गीतहरू ‘मुन्धुम’ सँग सम्बन्धित छ । ‘मुन्धुम’लाई किराँत समाजको वेद पनि भनिन्छ र विभिन्न विधि-विधान एवम् घतलाग्दा विषयहरूको उल्लेख यसमा भएको पाइन्छ । खास गरी चण्डी पूर्णमामा अनिष्ट, रोगव्याध आदिको अन्त्य, बालीनालीको शुभकाल आदिको पुकारासहित गाइने मुन्धुमले जीवनमा शक्ति जगाउछ भन्ने विश्वास गरिन्छ । चण्डी नाचमा गाइने मुन्धुम गीतहरूमा सृष्टिका कथादेखि लिएर प्रकृतिको सुन्दर बयान गरिएको पाइन्छ । विभिन्न प्रकृतिका चण्डी नाचमा गाइने लोक गीतहरूमध्ये स्वस्थ प्रेमका भावना अगि सादैँ युवा-युवतीहरू एक-अर्कासित नजिक हुन प्रयत्न गरिरहेको भेटिने गीतको एक अंश यस प्रकार रहेको छ :

कोसीको पानी नाउमुनि

ओछ्याएँ विन्ति पाउमुनि
ऐयाबारी लैलै कुर्र हाहा
धान रोप्नु असार पन्द्रमा
नानीको मुहार चन्द्रमा सैसैला हो सैसैला
धान, कोदो, मकै धनसारमा
पिरती लगाऊँ संसारमा सैसैला हो सैसैला । (गिरी, २०६७ :५०)

३.३.२.२ संरचना

माथिको गीतका पङ्क्तिहरू छोटो, मीठा र प्रभाकारी छन् । तिनमा छन्द, लय र गेय गुण अन्तर्निहित छन् । आठ अक्षरमा संरचित गीतको अन्त्यमा चरण वा थेगो रहेको छ । पाँचौँ अक्षरमा विशेष विश्राम र अन्त्यमा अन्त्यानुप्रास रहने यस गीतलाई छरितो र प्रवाहमय भाकामा गाउन मिल्ने छन् । प्रेमको आह्वान गरिएको यस गीतमा सैसैला र स्यामुना जस्ता थेगा र 'ऐया बारी लैलै कुर्र हाहा' जस्ता चरणका आवृतिले गीतको गेयात्मकता र लयात्मकताको अभिवृद्धिमा विशेष बल पुऱ्याएका छन् । समग्रमा यो लेख ढ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा गिरीले उठान, गीत र विषय वस्तु, गेयात्मकता र लयात्मकता, बिम्ब र प्रतीक तथा भाषाशैलीलाई उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी व्यवस्थित तुल्याउने काम गरेका छन् ।

३.३.२.३ भाषाशैली

भाषाशैलीका दृष्टिले हेर्दा उक्त गीतको भाषा जटिल छ । जातिय भाषाको प्रयोगले क्लिष्ट बन्न पुगेको छ । तैपनि सम्पूर्ण लेखको भाषा हेर्दा नेपाली जनजिब्रोमा रहेका शब्दहरूको प्रयोग बोधगम्य छ । लेखमा गिरीले व्याकरण सम्मत भाषाको प्रयोग गरेका छन् सरल, मिश्र र संयुक्त गरी तिनै प्रकारका वाक्यको गठन गरेका छन् । शब्द चयनमा पनि उनी अत्यन्तै सचेत देखिन्छ ।

३.३.२.४ भाव

भाव वा सन्देशका आधारमा हेर्दा यस गीत मार्फत् सृष्टिको उत्पत्तिदेखि मानव जातिको विकास अर्थात् आदिम युगदेखि आधुनिक युगसम्मका विविध परिवर्तन, शिक्षा, सभ्यता, कृषि आदिको चित्रण गर्नुको साथै विविध मौलिक र ऋतुहरूको सौन्दर्यपूर्ण वर्णन गर्नु तथा मानिसलाई मनोरञ्जन दिनु, अतीतको स्मृति गराउनु जस्ता कुराको सन्देश यो लेखको मूलभाव बनेर आएको छ ।

३.३.३ “लोक गीतमा दशैं गीत” को विश्लेषण

दशैं नेपालीहरूको महान् चाड हो । मातृप्रधान समाज रहेका बेला गणनायिकाहरूका अगुवा दुर्गाले दुई असिरियाली लुटाहा शुम्भ र निशुम्भका विरुद्ध गरेको सङ्घर्षसँग यो सम्बन्धित छ । त्यस अनुसार हिमाली मुलुक स-साना जनपदहरूमा ती दुई असुर दाजुभाइको नेतृत्वमा हुने लुटपाटबाट बचाउन काली, गौरी आदि नायिकाको सहयोग दुर्गाले वीरतापूर्ण लडाइँ लडेकी थिइन् । तिब्बतमा मानिसलाई कठोर यातना दिने, हत्या गर्ने, नारीहरूलाई दास बनाउने र सूर्यका नाममा नर बलि दिने ती असुरहरूलाई संहार गरी किराँत, खस, गन्धर्व र भोक्तक गणहरूको सहयोग दुर्गाले तिनमाथि विजय गरेपछि उक्त पर्व मनाउन थालिएको किंवदन्ती पाइन्छ । (गिरी, उद्धृत, दाहाल, २०५६:८७९) यहाँ यस गीतको केही अंश नमुनाका रूपमा लिँदै विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.३.१ विषय वस्तु

लोक गीतमा दशैंको विषय वस्तु सत्य र असत्य बिचको युद्ध तथा त्यसका विविध पक्षहरूको वर्णनमा आधारित छन् । दुर्गा देवी र शुम्भ निशुम्भका लडाइँ, दुर्गाको विजय तथा असुरको पराजय वा संहारका कुराहरू उक्त गीतको विषय वस्तु हो । जस्तै :

राक्षस मारी बाक्खै नाचे द्यौता बाक्खै
त्यही दिनमा बाक्खै नाचौं भाइ हो बाक्खै
आयो दशै बाक्खै खेल भाइ हो बाक्खै
वर्ष दिनमा बाक्खै, आएको दशैं बाक्खै (गिरी, २०६७: ५४)

३.३.३.२ संरचना

माथिको गीतमा जम्मा ४ पङ्क्तिको संरचना रहेको छ । जम्मा १ गीति श्लोकलाई लघुआयाम १ पृष्ठ तथा अन्त्यानुप्रास (बाक्खै-बाक्खै) योजनाको उचित प्रबन्ध रहेको छ । साथै भाव र आख्यानको सन्तुलन, स्वर-व्यञ्जन वर्णको आवृत्ति अनुप्रास योजना, लय तथा साङ्गीतिक संरचना रहेको छ । संरचनाका दृष्टिले उक्त गीत प्रबल रहेको छ ।

३.३.३.३ भाषाशैली

प्रस्तुत गीतको भाषाशैली सरल र सामान्य प्रकृतिको रहेको छ । यसले गर्दा भाषिक सम्प्रेषण र बोधगम्यतामा सहजता भएको छ । थेगो (बाक्खै) का रूपमा आएको शब्दले केही दुर्बोधता पैदा गरेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक भाषाका पदावलीयुक्त भाषा तथा चेतनाप्रवाहमय शैली, वर्णनात्मक शैलीले गीतको भाषाशैली सम्प्रेष्यमुलक बन्न पुगेको छ । भाव र आख्यान सन्तुलनको भाषाशैली रहेको छ ।

३.३.३.४ भाव

भावका दृष्टिले हेर्दा असत्यको हार र सत्यको जित हुन्छ भन्नु रहेको छ । नारीहरूमाथि अन्याय गर्ने असुरलाई काली देवी दुर्गा स्वरूप भइ तिनको बलिदान गर्नु, राज्यमा शान्ति, सुरक्षा स्थापना गर्नु, नारीलाई मुक्ति, साहस र धैर्यता प्रदान गर्नु, सत्यको पक्ष लिनु र असत्यलाई त्याग्नुपर्छ भन्ने विचार नै यस गीतको भाव रहेको छ ।

३.३.४ “नेपाली लोक गीतमा नारी बह” को विश्लेषण

नेपाली लोक गीतमा नारी वेदना छताछुल्ल पोखिएको पाइन्छ । परम्परागत अन्धो रुढिवादमा विश्वास गर्नेहरू छोरीबाट स्वर्गको ढोका नउघर्ने र उनले आफूलाई मृत्युपछि भवसागर तार्न नसक्ने ठान्छन् । त्यसैले छोरो जन्मँदा हर्षोत्सव मनाउनेहरू छोरी जन्मँदा नाक खुम्च्याउँछन् । यस्तो स्थिति भोगेका छोरीको मन कुँडिनु स्वभाविक छ । यस लेखबाट केही गीति अंश लिएर त्यसलाई विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावका आधारमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.४.१ विषय वस्तु

नेपाली ग्रामीण समाजका नारी, छोरी, बुहारीहरूले घरपरिवार, समाज र आफन्तजनबाट हुने गरेका भेदभाव, अपमान, दमन, शोषण र त्यसका कारण नारीहरूमा उत्पन्न दुःख पीडाका कारुणिक व्यथा प्रकट भएको एक गीत यहाँ प्रस्तुत छ :

लेक फुल्यो गुराँस त बेसी फुल्यो टुनी
जन्मै दिनमा हेपिएको यो छोरीको जुनी । (गिरी, २०६७:५९)

३.३.४.२ संरचना

प्रस्तुत गीतमा १४ अक्षर भएका जम्मा २ पङ्क्ति पुञ्जको लघु संरचना रहेको छ । गीति श्लोक अन्यानुप्रासीय (टुनी-जुनी) लय योजना, भाव र आख्यानको सन्तुलन, अन्तः अनुप्रास, आवृत्ति र लय गुञ्जनको खिरिलो र कसिलो संरचना यस गीतमा रहेको छ ।

३.३.४.३ भाषाशैली

यस गीतको भाषाशैली सरल, स्वाभाविक तथा आकर्षक छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक भाषा, सङ्क्षिप्त र चोटिलो शैली, गेयात्मकता र लयात्मक शैली, करुणामय भावपरक तथा व्याख्यानात्मक शैलीको प्रयोग यहाँ पाइन्छ ।

३.३.४.४ भाव

उक्त लोक गीतको भाव हाम्रो समाजका नारीहरू विविध रूपबाट शोषित, दमित, अपहेलित र अधिकारबाट वञ्चित छन् । जसका कारण उनीहरूको जीवन निराश, कठोर, दयनीय र दर्दनाक बन्न पुगेको छ । यिनै दुःख पीडाका स्वरहरू लोक गीतको भाकामा कारुणिक रूपमा गुञ्जिएको छ । नारी र पुरुषमा गरिने यस्ता भेदभाव र अधिकारबाट वञ्चित गराइने सामाजिक संस्कारको अन्त्य हुनुपर्ने विचार व्यक्त गर्नु यस गीति अंशको भाव रहेको छ ।

३.३.४ “लोक कविताका रूपमा उल्टी सवाई” को विश्लेषण

उल्टी सवाई हास्यव्यङ्ग्यले भरिएको लामो कविता हो । यसका विभिन्न पाठहरू लोक गीतमा प्रचलित छन् । रत्यौराका मन्त्रका रूपमा पनि यसका पाठहरू लोकप्रिय छन् । यसको अभिव्यक्ति अनौठो किसिमको हुन्छ । यसका दुई वटा पाठहरू उपलब्ध छन् । पहिलो पाठ डाँडाली गा.वि.स. वडा नं.९ माछालोटका ८७ वर्षीय वृद्ध कर्णबहादुर बस्न्यातबाट प्राप्त भएको हो भने अर्को पाठ बजेडीचौर गा.वि.स. को आली निवासी वयोवृद्ध महावीर महताराबाट उपलब्ध भएको हो भनी लोक साहित्यका अनुसन्धान कर्ता तथा सङ्कलक जीवेन्द्र देव गिरीले नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन (गिरी, २०६७ : १००) कृतिमा उल्लेख गरेका छन् । उक्त सवाईको सानो अंश लिएर विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावका आधारमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.४.१ विषय वस्तु

असम्भव, अमिल्दा र उटपट्याड कुरा भिकेर मनोरञ्जन प्रदान गर्ने विषय वस्तुलाई उल्टी सवाईले आत्मसात् गरेका हुन्छन् । उल्टा किसिमका कुरा गरिने भएकाले नै सवाईलाई उल्टी सवाई भनिएको हुन सक्छ । जस्तै :

दुई आरी तो चल्त्या चल्त्या एक आरी तो चल्त्या नाइँ
जो आरी तो चल्त्या नाइँ ह्वाइँमा पाक्या तीन चाँवल
दुई चाँवल तो पाक्या पाक्या एक चाँवल तो पाक्या नाइँ
त्याइँमा बस्या तिन जुवान (गिरी, २०६७: १००)

माथि प्रस्तुत सवाईको विषय वस्तु आरी र चामल पकाउने भाँडोको कुराबाट उठान गरिएको छ । त्यसमा २ वटा आरी चल्तीमा आउने खालका र एउटा आरी चल्तीमा नआउने कुरा उल्लेख भएको छ । त्यही चल्तीमा नआउने आरीमा तिन चामल पकाइएको र तिनमा पनि दुइटा पाकेको र एउटा नपाकेको चर्चा छ । त्यसैमा तिन जवान खान जुटेका छन् । खान बसेका मध्ये २ जना खवैया छन् भने १ जना नखाने खालको छ । यिनै विविध

पात्र, वस्तु र तिनका उल्टापाल्टा कुराहरूको वर्णन चित्रण नै उल्टी सवाईको विषय वस्तु रहेको छ ।

३.३.४.२ संरचना

यस सवाईको संरचना प्रबल छ । आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना सशक्त छन् । जम्मा ५ पङ्क्तिको एक श्लोक योजना, दश अक्षरदेखि २३ अक्षरसम्मको संरचना, प्रत्येक पाउको अन्त्यमा अन्त्यानुप्रास (नाइँ-नाइँ) लय योजना, अन्तःआवृत्ति अनुप्रास र लय अवस्था तथा लयात्मक संरचना रहेको छ ।

३.३.४.३ भाषाशैली

यस सवाईको भाषाशैली सरल एवम् सरस खालको छ । अन्त्यानुप्रासीय लयात्मक र श्रुतिमधुर भाषाशैली यहाँ पाइन्छ । भाषिका स्तरको भाषा तथा सवाई वा सिलोक शैली, वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग सवाईमा भएको छ ।

३.३.४.४ भाव

प्रस्तुत सवाईको मूल ध्येय श्रोताहरूलाई असम्भव, अमिल्दा कुरा सुनाएर मनोरञ्जन प्रदान गर्नु रहेको छ । काम नलाग्ने / चुहिने आरीमा चामल पकाएको र खाएको कुरा अपत्यारिला छन् । मानिसको दिमाग भुट्ने र तिनलाई अलमल्याउने काम गर्नु तथा अर्थहीन जस्ता लाग्ने कुराबाट हास्यात्मक रूपमा आनन्द प्रदान गर्नु यस उल्टी सवाईको भाव रहेको छ ।

३.३.५ 'नेपाली लोकनाटक: एक चर्चा' को विश्लेषण

नेपाली लोकनाटक संसारका लोक नाट्यहरूकै एक अभिन्न अङ्ग हो । मान्छेले जीवन जगतको अनुकरण धर्तीमा प्रवेश गर्दादेखि नै गर्दै आएको हो । यसक्रममा उसले चराचुरुङ्गीका स्वर, पशुका हाउभाउ, खोलाका कलकल, भरीका भरभर, आँधीका वेग, घाम जूनका चहक आदिलाई पछ्याउँदै कैयौं कुराहरूको नक्कल र सिको गर्दै आएको पाइन्छ । विभिन्न सामूहिक समारोह र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा उसले गीत, सङ्गीत, नाच, संवाद, अभिनय आदिका माध्यमबाट जीवनजगत्का घाम छायाँ र अनुभवलाई प्रस्तुत गर्दै आएको देखिन्छ । यही परम्पराको उत्तराधिकारी लोक नाट्य हो र यसैसँग नेपाली लोकनाट्यको पनि सम्बन्ध गाँसिएको छ (गिरी, २०५७:१५३) । यसरी लोकनाटक एउटा अनुकरणीय विषयगत साहित्यिक विधा हो जसमा नाट्य, नृत्य, अभिनय, सङ्गीत र गीतको समिश्रण पाइन्छ (पूर्ववत्) ।

लोक साहित्यहरूमा केही नाट्य तत्वहरू पाइए तापनि ती सबैलाई लोकनाट्यको संज्ञा दिन सकिँदैन । लोक नाट्यका निम्ति कथानक, पात्र, संवाद, उपयुक्त प्रदर्शन स्थल, सरल भाषा आदिको खाँचो पर्दछ । यस्ता तत्वहरू सोरठी, घाटु, बालन जस्ता नाट्य गाथाहरूमा मात्र विद्यमान हुन सक्दछन् । त्यसैले तिनलाई लोक नाट्यको संज्ञा दिन सकिन्छ । लोकनाथ र लोकनाट्यका बीच स्पष्ट विभाजन रेखा नकोर्ने हो भने हाउभाउ सहित नाचिने सिँगारू, गरा, भयाउरे, लहरे आदि अनेक नाच लोक नाट्य कहलिन सक्दछन् । हाम्रा समाजमा प्रचलित लोकनाट्यहरू सोरठी, घाटु, नचरी, बालुन र भारत हुन् (गिरी, २०५७ : १५५) । तिनलाई लोक साहित्यिक तत्व विषयवस्तु, संरचना, भाषाशैली र उद्देश्यका आधारमा क्रमशः यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.५.१ 'सोरठी' को विश्लेषण

क) विषयवस्तु

'सोरठी' लोकनाट्य मूलतः गण्डकी प्रदेशको गुरुङ मगर समाजमा प्रचलित लोक नाट्य हो । सोरठीका विभिन्न पाठहरू उपलब्ध छन् । भारततिर पनि सोरठीको प्रचलन छ (सिन्हा, २०१४, पृ.१३९) । यसलाई 'सोरठ' र 'सोरठा' पनि भन्ने गरिन्छ । यसले अहिले निकै लोकप्रियता प्राप्त गरेको छ । नेपालका मेचीदेखि महाकालीसम्मका गाउँघर र शिविरहरूमा यसले आफ्नो पहुँच विस्तार गरेको छ । नेपालमा प्रचलित एक लोकनाट्यमा जैसिङ राजा र हैमती रानी तथा उनीहरूकी छोरी सुनरूपा र मन्त्री सुमन्त मुख्य पात्रका रूपमा रहेका छन् । सौतेनी आमाहरूका जालमा परेर नदीमा बगाइएकी बालिकालाई हुर्काउने कुमालेको पनि यसमा विशिष्ट भूमिका रहेको छ । आफ्नै छोरी सुनरूपालाई नचिनी विवाह गर्न खोज्ने राजाले सुनरूपाका मुखबाट व्यक्त प्रस्तुत अभिव्यक्ति अत्यन्त मर्मस्पर्शी छ :

बाबाको गहना सबै चेली लाउँछन्
हामी पनि लाबेला
बाबाको लुगा सबै चेली लाउँछन्
हामी पनि लाबेला
बाबाको हातको सिँदुर
कौनै चेली लाउँदैन
हमु चेली पनि लाउँदैन (गिरी, २०५७:१५५) ।

ख) संरचना

यस सोरठीको संरचनात्मक स्वरूप आन्तरिक र बाह्य दुवै रूपले सङ्गठित छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली संयोजन, अनुप्रास, आवृत्तिगत वर्ण/शब्दविन्यास, आलङ्कार, विम्ब, प्रतीक योजना, भावहरूको गहनतापूर्ण अन्तः संरचना रहेका छन् । त्यसै गरी बाह्य संरचनाभिन्न वाक्यगठन, गीति अनुच्छेद, आख्यान योजना, आख्यानात्मक आयाम पृ.१ (पृ.१५५) को लघु संरचना तथा कथानक शिल्पको उचित प्रबन्ध रहेको छ । बाह्य संरचनाले अन्तः भावलाई सघन तुल्याएको छ ।

ग) भाषाशैली

प्रस्तुत 'सोरठी' नाचको भाषाशैली सरस, आकर्षक, सरल र बोधगम्य रहेको छ । व्याकरणिक, काव्यात्मक तथा विविध स्रोतगत शब्द संयोजनका साथै क्षेत्रीय भाविकास्तरका भाषाशैलीको कलात्मक विन्यास यसमा रहेको छ । अन्त्यानुप्रासयुक्त शब्दका रूपमा लाउँछन्-लाउँछन्, लावेला-लावेला, लाउँदैन-लाउँदैन जस्ता शब्दको पुनरावृत्तिबाट अन्त्यानुप्रास अलङ्कार योजना समेत स्पष्ट देखिएको छ । यसरी नै मध्यानुप्रास अलङ्कारका रूपमा हामी-हामी, चेली-चेली, पनि-पनि आएका छन् भने आवृत्ति अनुप्रासका दृष्टिले हेर्दा सबै-कौने, आदि शब्द संयोजन रहेका छन् । त्यसरी नै भाषिका शब्द-लावेला, कौने, हमु रहेका छन् । शैलीका कोणबाट नियाल्दा वर्णनात्मक, आख्यानात्मक, गेयात्मक, विम्बात्मक एवं चित्रात्मक शैलीको विशिष्ट प्रयोग रहेको छ । यसरी यस नाटकमा गीति र नृत्य दुवै भावको उचित संयोजन र विम्ब, प्रतीक अलङ्कारयुक्त भाषाशैलीको कलापूर्ण, भाव संवेद्य प्रयोग भएको छ ।

घ) भाव

यस सोरठी नृत्यमा नारीको कोमल सौन्दर्य र आकर्षणबाट पुरुषहरू सहजै प्रभावित हुन पुग्दछन् । आफ्नी प्राणप्रिय सुन्दर रानी हुँदाहुँदै रूप र यौवनले भरिएकी फक्रँदो यौवना कुमारीलाई प्रेमको नजरले हेरी आफ्नो कामवासना पूरा गर्ने धृष्टता बोकेका अदुरदृष्टि, असंयमी, भोगविलासी दरबारिया राजाको आन्तरिक चरित्रको नाङ्गो तस्वीर प्रस्तुत गर्नु यसै सोरठीको भाव वा मर्म हो । मानिस विचार, बुद्धि र विवेकको अधि बढनुपर्छ अन्यथा त्यसले ठूलो दुर्घटना निम्त्याउन सक्छ भन्ने विचार प्रकट गर्नु नै उक्त नृत्यको भाव वा सन्देश रहेको पाइन्छ । यसरी छोरीले बाबुलाई आदर्श र सचेत मार्गमा हिँडाउन गरेको उच्च एवं महान प्रयत्न र विचारको कदर गर्नुपर्ने सन्देश यस नाटकले दिएको देखिन्छ ।

३.३.५.२ 'घाटु' को विश्लेषण

क) विषयवस्तु

नेपाली समाजमा परम्परागत रूपमा चल्दै आएको एक प्रसिद्ध लोकनाटक घाटु हो । यो लोकनाटक श्री पञ्चमीमा प्रारम्भ भई वैशाख पूर्णिमामा साङ्गे गर्ने नियम छ । यद्यपि

अन्य अवसरमा पनि यसलाई प्रदर्शन गरिन्छ । घाटुको मूलस्रोत गण्डकी प्रदेशको गुरूड समाजलाई भनिन्छ । यस लोक नाटकले राष्ट्रिय लोक संस्कृतिको अभिन्न अङ्कका रूपमा नेपालका विभिन्न गाउँ सहरमा मात्र नभएर प्रवासका नेपाली बस्तीहरूसम्म आफ्नो पहुँच र प्रभाव विस्तार गरेको छ ।

थारू समाजमा पनि 'घाटो' नाच प्रचलित छ र यो पनि घाटुसँग सम्बन्धित हुन सक्ने सम्भावना छ । 'घाटु' लोक नाटक मूलतः रानी अम्बावती र राजा पराक्ष परशुराजाको कथानकसँग सम्बन्धित छ । यसमा रानी अम्बावतीको जन्म, विवाह, पुत्र प्राप्ति, युद्धमा पतिको मृत्यु र सतीगमनको मार्मिक कथानक छ (गिरी, २०५७:१५६) । यसमा रानी अम्बावतीको जन्म, विवाह, पुत्र प्राप्ति, युद्धमा पतिको मृत्यु र सतिगमनको मार्मिक कथानक छ । यसैरी सृष्टि, जन्म संस्कार सिँगारपटार, खेतीपाती, युद्ध, मृत्यु संस्कार आदिको वर्णन पाइन्छ । यसका साथै कुसुन्डा डाँडी र सिकार डाँडीका प्रसङ्ग पनि घाटु लोक नाटकसँग गाँसिएका छन् । तिनमा राजारानीले जङ्गली जीवन बिताएका र खेलेका प्रसङ्गहरू भेटिन्छन् । घाटु लोकनाटक विशेष संस्कारका साथ प्रस्तुत गरिन्छ । लिपपोत गरेर तयार पारेका मण्डपमा दुई कन्यालाई चोखा वस्त्र पहिराएर घाटुलीका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । तिनलाई कँपाउन हिमालचुली, देवचुली र वरचुलीको आह्वान गरिन्छ । जस्तै :

हिमाल चुलीको देवता आवैला
हामरा रए बालिकाका शिरैमा बैसेला
तीनै र फेरो घुमीमा घुमी
अम्बावती रानी सोलामा चढिन्
उठउठ पाँचै लोक, उठउठ नरैलोक
घोकाइ मारिदे ... । (गिरी, २०५७:१५६-१५७) ।

ख) संरचना

यस घाटु नाचको संरचना आन्तरिक र बाह्य रूपमा संरचित छ । बाह्य संरचनामा आख्यान सङ्गठन, वाक्यात्मक स्वरूप, अनुच्छेद योजना, आख्यानात्मक आयाम अर्थात् आख्यानको विस्तार पृष्ठ सङ्ख्या २ (पृ.१५६-१५७) सम्म फैलिएको छ । आन्तरिक संरचनामा भावसंरचना पद-पदावलीगत संरचना, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार योजना, अनुप्रास, आवृत्ति र लय संयोजनको उचित प्रबन्ध रहेको छ । यसरी बाह्य संरचनाले कलात्मक शिल्पस्वरूप प्रदान गर्दै भाव संरचनालाई बचाएको छ भने आन्तरिक संरचनाले भावको प्रबलता, लय, सङ्गीत, अनुप्रास र अलङ्कारयुक्त काव्यात्मकतालाई अँगालेको छ । यी दुवैका दृष्टिले प्रस्तुत गीति श्लोक सुदृढ रहेको छ ।

ग) भाषाशैली

प्रस्तुत नाटकको भाषाशैली सरल, शिष्ट, प्राञ्जल र लयात्मक रहेको छ । तद्भव, आगन्तुक र तत्सम स्रोतका भाषिक शब्द संयोजन, व्याकरणिक कोटीका शब्द चयन, विम्ब, प्रतीक अलङ्कारयुक्त भाषा, अनुप्रास, आकृति र लयव्यवस्था अनुकूल भाषाको साथै वर्णनात्मक वा आख्यानात्मक, गीति लयात्मक, दृश्यात्मक अभिनेयात्मक शैलीको विशिष्ट प्रयोग रहेको छ ।

शब्द र अर्थका तहमा देखिने अनुप्रासयुक्त अलङ्कार योजना यहाँ रहेको छ । अन्त्यानुप्रासीय शब्द संयोजन (आवैला-वैसेला) स्थानीय भाषिकाको प्रयोग (आवैला, हामरा, वैसेला, घोकाइ) लगायतका आवृत्तिमूलक (स्वर/व्यञ्जन वर्णका तहमा) अनुप्रासयुक्त भाषिक शब्द संयोजनको विशिष्ट प्रयोग यस घाटु नृत्यमा पाइन्छ । यसरी भाषाशैलीको दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत नृत्य सफल, सार्थक, आकर्षक र प्रभावकारी सिद्ध हुन्छ ।

घ) भाव

प्रस्तुत घाटु नृत्यको भाव मूलतः लोक समाजलाई आनन्द दिनु, मनोरञ्जन प्रदान गर्नु रहे तापनि जीवन जगत्का सत्य र यथार्थपरक वस्तुस्थितिको उद्घाटन गर्नु रहेको पाइन्छ । साथै परम्परागत दरवारिया संस्कारानुरूप राजाको मृत्युपछि जिउँदै रानीलाई चितामा राखेर मृत राजाको अडिनमा जलाउनु जस्ता अमानवीय, कुप्रथाको चित्रण गर्नु र त्यसको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने विचार यसबाट अभिव्यक्त भएको छ । मानिस स्वतन्त्र जिउन पाउनुपर्छ, बाँच्नु मानिसको जन्मसिद्ध अधिकार हो । यसलाई सामजले पुरुषवादी स्वार्थको रूपमा नारीहरूमाथि जीवित र मृत्युपछि पनि दुःख, पीडा र सास्ती दिने गरेको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी मान्छेले मान्छेलाई मानवतावादी भावले हेर्नुपर्छ भन्ने सन्देश पनि यस घाटु नृत्य मार्फत् अभिव्यक्त भएको देखिन्छ ।

३.३.५.३ 'नचरी' लोक नाटकको विश्लेषण

क) विषय वस्तु

नचरी लोक नाट्य गण्डकी - लुम्बिनी क्षेत्रका साथै पश्चिममा भेरी-कर्णाली अञ्चलतिर प्रचलित छ । यस लोक नाट्यमा रामायणको कथानकाइ आधार बनाएर गीतहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । तिनमा स्थानीय रङ्गारोगन चढाएर गाउने नाच्ने गरिन्छ । अतः नचरीका कथानकको साथै लय विधान र भाषामा पाइने विविधता पनि यसका विशेषताको रूपमा रहेका रहेका छन् ।

होमनाथ सापकोटा (२०६१) ले गुल्मीतिर प्रचलित नचरीका बारेमा चर्चा गरेका छन् । त्यसमा रामायणकै राम, सीता, दशरथ, कैकेयी, लक्ष्मण, रावण, हनुमान आदि पात्रका

रूपमा रहेका छन् । रामायणको मूल कथानकसँग मेल नखाने विभिन्न प्रसङ्ग त्यसमा समाहित छन् । सामाजिक परिवर्तनको अपेक्षानुरूप यसमा रामले चामरकी छोरीको हातको पानी खान आफूलाई चामरको रूपमा प्रस्तुत गरेको कुरा व्यक्त गरिएको छ :

अगिको अगेर्नी पछिको पदेर्नी
माजैको गरियाले पानी देऊ मलाई
वनबासे अगेरीलाई पानी खान देऊ ।
हामु त हुय नि चामरैकी छोरी
कैसे पियैला पानी ? (गिरी, २०५७: १५७)

ख) संरचना

यस नचरी लोक नाटकका संरचना बाह्य र आन्तरिक दुई रूप छन् । बाह्य अन्तर्गत वाक्यगठन, अनुच्छेद योजना, आख्यान संरचनाको आयाम पृष्ठ २ (पृ.१५७-१५८), सिङ्गो आख्यान स्वरूप रहेको छ । आन्तरिक संरचनामा पद-पदावली योजना, आवृत्ति, अनुप्रास, लय व्यवस्था, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार योजना, विविध स्रोतका शब्द चयन, व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषिक सङ्गठनको उपयोग, स्थानीय भाषिक स्तरका शब्द प्रयोगगत संरचना आदि रहेको छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाको सशक्त, सार्थक र कलात्मक स्थिति रहेको छ ।

ग) भाषाशैली

प्रस्तुत नचरीमा भाषाशैलीको विशिष्ट उपयोग गरिएको छ । अनुप्रास, आवृत्ति र लयबाट उत्पन्न विभिन्न अङ्कारयुक्त भाषा यसमा पाइन्छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक स्रोतका शब्द, स्थानीयस्तरका भाषिगत शब्द, व्याकरणिक शब्द संयोजन तथा वर्णनात्मक, गीतिलयात्मक, आख्यानात्मक एवम् काव्यात्मक शैलीको विशेष उपयोग यस गीतमा प्रयोग भएको छ । अन्त्यानुप्रास भाषाशैली (पदेर्नी- मलाई, देऊ-देऊ, पानी-पानी), आद्योनुप्रास (हामु- हामुले, पानी-पानी), मध्यानुप्रास(खान-खान) तथा आन्तरिक अनुप्रास (अगिको अगेर्नी, पछिको पदेर्नी) रहेका छन् । भाषिका दृष्टिले हेर्दा अगेर्नी, पदेर्नी, गरिया, हामु, हुय, कैसे, पियैला जस्ता शब्द संयोजनको विशिष्ट प्रयोग पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत गीत भाषाशैलीका रूपमा आकर्षक तथा सरल एवम् बोधगम्य तथा भाव सम्प्रेषणमूलक रहेको छ ।

घ) भाव

प्रस्तुत गीत गहन भाव वा विचारले युक्त छ । मूलतः सामाजिक विषयलाई मनोरञ्जन र आनन्द प्रदान गर्दै जातीय भेदभाव र छुवाछुत प्रथाको अन्त्य गराउनु यस गीतको उद्देश्य रहेको पाइन्छ । समाजमा विद्यमान जातीय विभेदलाई हटाउन मानिसले नसकेको हुँदा त्यसलाई देवी पात्रकै रूपमा भगवान् रामको उपाख्यान गरी सामाजिक

समानता, जातिभेदको समाप्ति, एकता, हार्दिकता, मेलमिलाप, सहयोग र सद्भावको मूल सन्देश प्रवाह गर्नु प्रस्तुत नचरी गीतको भाव रहेको देखिन्छ ।

३.३.५.४ 'बालुन' को विश्लेषण

क) विषय वस्तु

'बालुन' नाम हिन्दीको 'प्रेमी' वा 'पति' बुझाउने 'बालन' शब्दबाट बनेको हो भन्ने मत पाइन्छ । नेपाली लोक साहित्यका मर्मज्ञ कृष्णप्रसाद पराजुलीले भने बा/बाला+अयन=बालायन = बालन/बालुन भएको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । यो नेपालको विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलित छ । खास गरेर गण्डकी प्रदेश र त्यसभन्दा पूर्वतिरको बाहुन-क्षेत्री समाजमा यसको विशेष प्रभाव जे होस् बालुन नेपाली समाजमा प्रचलित महत्वपूर्ण लोकनाट्यका रूपमा सुपरिचित छ । रामायण, महाभारत, भागवत र दशावतारका कथानक छरिता र लयबद्ध चुड्का बनेर बालुनमा अभिव्यक्त हुन्छन् । यसमा सेतासेता दौरा सुरुवाल लगाएर कम्मरमा पटुका बाँधेका र शिरमा फेटा गुथेका नर्तक-नर्तकीका चार-चार जनाका दुई हार हुन्छन् । तिनमै जसे, पाले, हाँसे, रुन्चे र लहसे भनिने हाँस्यकार पनि समाविष्ट हुन्छन् । (गिरी,पृ.२०५७ : १५८) खास गरेर राम र कृष्णको लीलामा आधारित बालुनका केही गेयात्मक एवम् सम्वादात्मक पङ्क्तिहरू यस प्रकार छन् :

हो हो तिम्रै सरनमा खेलन आऔं
आज्ञा देऊ धरतीमाता !
हो हो सत्यको कीर्ति गणपति
हाम्कोदर विधाता
घर को छ ? घर को छ ?
घरकी घरबेटी !
बाहिर के कीर्तन लायौ राम !
निस्कँदा त निस्कँदै हो
बालुन भाइ हो !
हाम्रो हात दिनु खानु कुछ नाहि । (गिरी, २०५७: १५९)

ख) संरचना

यस बालुन गीतमा आन्तरिक र बाह्य संरचनात्मक स्वरूपको सार्थक संरचना रहेको छ । आन्तरिक रूपमा पद-पदावली संयोजित बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कारयुक्त भाषिक संरचना, व्याकरण र काव्यात्मक शब्दशैलीको प्रयोग, अनुप्रास, आवृत्ति र लय प्रवाह तथा भावहरूको अन्तः संरचना रहेको छ । त्यसै गरी बाह्य संरचनाका रूपमा वाक्य गठन, अनुच्छेद, पृष्ठगत आयाम २ पृष्ठ - पृष्ठ १५८- १५९) तथा सिङ्गो गीति आख्यान योजना

रहेको छ । यसरी बाह्य र आन्तरिक दुवै दृष्टिले उक्त गीतको संरचना पक्ष प्रबल, कलात्मक र भावपूर्ण रहेको छ ।

ग) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतको भाषाशैली सरल, सरस र श्रुतिमधुर छ । आवृत्तिमुलक, अनुप्रासयुक्त, लयात्मक शब्द संयोजन, बिम्ब, प्रतीक र आलङ्कारिक शैली संयोजन, तद्भव, तत्सम र आगन्तुक स्रोतका शब्द चयन, व्याकरणिक तथा काव्यात्मक भाषाको प्रयोग, भाषिका स्तरका शब्द प्रयोग, वर्णनात्मक, गेयात्मक, लयात्मक, आलङ्कारिक शैलीको विशिष्ट प्रयोग यस गीतमा पाइन्छ । साथै प्रश्नोत्तरशैली र लयका विशिष्ट प्रस्तुतिले गीतको भावमा गहनता प्रदान गरेको छ । अन्त्यानुप्रास योजना(धरतीमा -विधाता) आद्योनुप्रास(होहो-हो हो, घर-घरकी), स्थानीय भाषिका(होहो, लम्बोदर , लायौ, कुछ, नाहि) रहेका छन् । यसरी भाषाशैलीको विविध प्रयोगले गीतको भाव गहन, विशिष्ट एवम् कलात्मक र सम्प्रेष्य समेत बन्न पुगेको देखिन्छ ।

घ) भाव

प्रस्तुत गीत मूलतः भक्ति, प्रेम, आनन्द, मनोरञ्जन, शान्ति र सुखका भावले युक्त रहेको छ । ईश्वरीय प्रतिनिधि पात्रका रूपमा भगवान् राम र कृष्णलाई साक्षात् बोध गर्नु, उनका शरणमा गई सुखको आनन्द लिनु र दुःखबाट मुक्तिको कामना गर्नु, मानिसलाई भगवान्कै स्थानमा उपस्थापन गर्नु र कृष्णका चमत्कारहरूलाई जीवन्त रूप दिनु र भगवान्प्रति सदैव निश्चल प्रेम भावले समर्पित गराउनु जस्ता सन्देश प्रदान गर्नु नै बालुन गीतको मूल मर्म वा भाव रहेको देखिन्छ ।

३.३.५.५ 'भारत' को विश्लेषण

क) विषय वस्तु

प्रस्तुत भारतको विषय वस्तु महाभारतको आख्यानात्मक वर्णनमा आधारित छ । अर्थात् 'महाभारत' को सङ्क्षिप्त रूप नै 'भारत' मानिएको छ । हुड्को बजाउँदै गाइने भएकोले यसलाई 'हुड्केली' पनि भनिन्छ । भारतको प्रचलन डोटी-कर्णाली प्रदेशमा पाइन्छ । भारत लोक नाट्यका प्रस्तोताहरूले सेता जामा, फुर्का छोडेको, सेतो पटुका र सेतै पगरी, इस्टकोट तथा त्यसमै रातो कम्मरी वा उपनी लगाएका हुन्छन् । विभिन्न पर्व र विवाहका अवसरमा भारत गाउँदै नृत्य प्रदर्शन गरिन्छ । प्राचीन समयका लडाइँका वर्णनहरू नै भारतमा पाइन्छन् । यी भारतका संवाद र अभिनयात्मक प्रस्तुति अत्यन्त आकर्षक हुन्छन् । भारतको गायनको प्रारम्भ एक जनाबाट हुन्छ र अरुले त्यसैलाई गाउँछन् । (गिरी, २०५७:१५९) भारतको रोचक संवादमूलक अभिव्यक्तिको एक अंश यस्तो रहेको छ :

बाला काशीराम ! मेरो बोली सुन हो मेरो बोली सुन !

मारेडमा जान हामी दिन्नौं बाला काशीराम !
बापवैरीको पैँचो भन्या तिनैपछि जिया हो !
बापवैरीको पैँचो भन्या तिनैपछि
छोरो कि त बन हुन्छु कि त रन हुन्छु जिया !
काम फत्ते गरी आउँला कि त भन्छ्यौ मेरी जिया ! (गिरी, २०५७:१५९)

ख) संरचना

यस गीति अंशमा आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना प्रबल रहेको छ । पद पदावली संयोजन, शब्द, वर्णगत आवृत्ति, अनुप्रास र तिनको श्रुतिमधुर लय व्यवस्था, बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारयुक्त भाषिक संरचना, आन्तरिक संरचना रहेका छन् । त्यसरी नै वाक्य गठन व्याकरणको प्रयोग, आख्यान योजना, अनुच्छेद व्यवस्था, आख्यानको आधारित आयाम पृष्ठ सङ्ख्या २(पृ. १५९-१६०), सिङ्गो आख्यानात्मक स्वरूप रहेको छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनाका कोणबाट हेर्दा प्रस्तुत गीतको संरचना सशक्त, सार्थक र प्रबल रहेको देखिन्छ ।

ग) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतमा सरल, शिष्ट, आकर्षक एवम् गीति लयात्मक संवादात्मक शैलीको भाषिक उपयोग गरिएको छ । तद्भव, तत्सम, आगन्तुक स्रोतका भाषा, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार मिश्रित काव्यात्मक भाषा, अनुप्रास, आवृत्ति र लयात्मक भाषाशैली, स्थानीय स्तरका भाषिकाका शब्दको प्रयोग, व्याकरणिक शब्द संयोजन, वर्णनात्मक, गेयात्मक, संवादात्मक, लयात्मक र दृष्यात्मक शैलीका भाषाशैलीगत उपयोग यस गीतमा भएको छ । गीतमा प्रयुक्त अन्त्यानुप्रास अलङ्कारयुक्त भाषाशैली (जिया-जिया), (सुन-काशीराम), आन्तरिक अनुप्रास योजना (मेरो-मेरो, सुन -सुन), मध्यानुप्रास (पैँचो- पैँचो, भन्या-भन्या), भाषिकामूलक स्थानीय शब्द (बाला, बापवैरी, भन्या, जिया, गरिआउँला) को लयात्मक प्रयोग भएको छ । साथै अन्य थुप्रै भाषिक उपयोग गीतमा पाइन्छ । यसरी 'भारत'को भाषाशैली सरल, स्वभाविक, आकर्षक, सम्प्रेष्यमूलक र बोधगम्य रहेको छ ।

घ) भाव

प्रस्तुत 'भारत ' नाट्यको भाव दर्शक वा लोक समाजलाई मनोरञ्जन र आनन्द प्रदान गर्नु नै हो । मूलतः महाभारतको ऐतिहासिक घटनाक्रमको जीवन्त चित्रण गर्नु, सत्य र अहिंसाको मार्गमा लाग्नु, सत्ले विजय र असत्ले विनाश हुन्छ भन्ने सन्देश दिनु यस नाटकको मूलभाव रहेको छ । यसरी लोक समाजलाई मनोरञ्जनात्मक तवरले नीति, चेतना, धर्म, दर्शन, इतिहास, ईश्वरीय भावना, मानवता र सत् मार्गमा हिँड्न सबैलाई मार्ग निर्देश गर्नु नै यस भारतको मूल विचार रहेको छ ।

३.३.६ “भेरी क्षेत्रीय नेपालीमा प्रचलित उखानहरूको परिचय

नेपालको पश्चिम भेरी क्षेत्र उखानले समृद्ध मानिन्छ । यिनको व्यापक प्रयोग समाजमा गरिएको पाइन्छ । सुर्खेत जिल्लाको सिमता र सल्यान जिल्लाको बनगारबाट यिनको सङ्कलन गरिएको भए तापनि यिनले सम्पूर्ण भेरी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा जीवेन्द्र देव गिरीले चर्चा गरेका छन् । अभिधार्थ र लक्ष्यार्थ रूपमा अभिव्यक्त यी उखानले सोभ्रो र घुमाउरो दुवै खाले अर्थ व्यक्त गर्दछन् । उखान सङ्कलक गिरीले “नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन” कृतिमा भेरी क्षेत्रमा प्रचलित जम्मा ५४ वटा उखान समावेश गरेका छन् । मान्छेका पुस्तौँदेखिका ज्ञान, अनुभव, शिक्षा, उपदेश, सार आदिका रूपमा व्यक्त ती उखानहरूले लोक संस्कृतिको जगेर्ना, पछिल्ला पुस्तामा हस्तान्तरण, ज्ञान, बुद्धि र चेतना प्रदान गर्ने उद्देश्य बोकेका पाइन्छन् । ती मध्ये केही उखानका केही नमुना यस्तो देखिन्छ :

१) उखान- अत्ति गर्लाइ काल ए, ज्यानै लेलाइ !

अभिधार्थ - कत्ति गर्लास् काल, ज्यानै लेलास् ।

लक्ष्यार्थ - मृत्यु वा मृत्यु भैँ नराम्रो कुनै कुराले ज्यानै लिने दुःख दिए पनि त्यसको सामना गर्ने

आँट आफूसँग विद्यमान छ ।

२) उखान- अभागी चाँदो कटकटी खाँदो ।

अभिधार्थ - अभागी निधार कटकटी दुखिरहन्छ ।

लक्ष्यार्थ - अभागी मान्छेलाई अवसर पाउँदा पनि उसको भाग्यले साथ दिँदैन ।

यस प्रकार भेरी क्षेत्रीय प्रयुक्त उखानहरू विषय वस्तु, संरचना र भावले सशक्त रहेका पाइन्छन् ।

भेरी क्षेत्रीय नेपाली उखानहरूलाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा लोक कथाका सङ्कलक एवम् लोक साहित्यकार मोतीलाल पराजुली (२०५४:४२-४६) ले विषय वस्तु, संरचनाका दृष्टिले उखानलाई दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरेको कुरा समालोचक जीवेन्द्र देव गिरीले चर्चा गरेका छन् । तदनुरूप उखानहरूलाई विषय वस्तुका आधारमा जम्मा छ प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । ती निम्न लिखित छन् :

१.१. सामाजिक विषय सम्बन्धी उखान : सिमताको स्थानी समाज र संस्कृति झल्काउने ।
जस्तै

: हरो नपाउनुलाई जाइफल, एक त जात फाल्नु, गता भोलनु ।

१.२. प्रकृति सम्बन्धी उखान : प्रकृतिका विविध वस्तुस्थिति, दृश्यचित्र, ऋतु, महिना, पशुपक्षीलाई प्रतिनिधित्व गर्ने । जस्तै: गारा माछा लेखौ कोदो, पुस फुस,

- १.३. पेसा व्यवसाय सम्बन्धी उखान : ग्रामीण किसानहरूका कृषि लगायत अन्य जीविकोपार्जनका पेसा व्यवसाय सम्बन्धित उखानहरू । जस्तै : सुनारौ सय चोट, ल्वारौ एकै चोट, दुद दिन्या गाईको लात्या सनुपर्छ ।
- १.४. लोकविश्वास सम्बन्धी उखान : लोक समाजमा प्रचलित परम्परागत वा भाग्यवादी विचार तथा आधुनिक यथार्थपरक अभिव्यक्तिमा आधारित उखान । जस्तै: अभागी चाँदो कटकटी खाँदो, नाङ्आ कुरा बाङ्डा ।
- १.५. नारी समस्या : नारीप्रति कुदृष्टि भावले हेरिएको सन्दर्भबाट व्यक्त उखान । जस्तै आफू भागी गइगई, कुटी आगो लाइगई ।
- १.६. विविध विषय सम्बन्धी : माथिका विषय बाहेक खानपान, वर्गीय द्वन्द्व, मानवीय स्वभाव आदि भेरी क्षेत्रीय नेपाली उखानका विषय रहेका पाइन्छन् । जस्तै: विग्न्या पेट्नु दइको कुपथ, भनूँ भन्या गाउँका मुख्या नभनूँ त चल्ला सक्या ।

२. संरचनाका आधारमा वर्गीकरण

संरचनाका दृष्टिले भेरी क्षेत्रीय नेपाली उखानलाई ३ प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

- २.१ आकृतिका आधारमा वर्गीकरण: उखानको संरचनागत आयाम वा लमाइका आधारमा गरिने वर्गीकरण । जस्तै: पुस फुस, खाया पनि बाँदरौ मुख रातै, नखाँदा पनि रातै ।
- २.२ लयात्मक आधारमा वर्गीकरण : अनुप्रास मिलेका, गेयात्मकता भएका र तुकबन्दीयुक्त उखानहरू । जस्तै : जइका छनछनी उइका फनफनी, नाङ्आ कुरा बाङ्डा ।
- २.३ प्रश्नात्मकताका आधारमा वर्गीकरण : प्रश्न र उत्तरका रूपमा प्रयोग हुने उखान यस अन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै:

सामान्य : खाया खा, नखाया घिच्

प्रश्नात्मक: जडार पस्न्या तिग्री कमाउन्त्या ?

प्रश्नोत्तरात्मक : काँ गई चिन्ना ? हाट, क्या ल्याई चिन्ना? साइँ न सुइँ ।

३.३.७ “टुक्का र भेरी क्षेत्रमा त्यसको प्रचलन” को विश्लेषण

‘टुक्का’ लोक साहित्यको एक स्वतन्त्र विधा हो । यसको आफ्नै प्रकारको संरचना र प्रयोग रहेको छ । चूणमणि रेग्मी (गिरी, २०६७:१९१) ले टुक्का कुनै पद, पद समूह, वाक्यांश हो, जो वाच्यार्थ प्रधान नभएर विशेष अर्थ-लाक्षणिक अर्थमा रुढ भएको हुन्छ, जसलाई वाक्यमा प्रयोग गर्नु आवश्यक छ भनेका छन् । टुक्कामा प्रयुक्त शब्दको सट्टा अर्को शब्द राख्न सकिँदैन । यसको आफ्नै मौलिक अस्तित्व रहेको हुन्छ ।

भेरी क्षेत्रमा प्रचलित नेपालीमा पनि थुप्रै टुक्काहरू प्रयोग गरिएका पाइन्छन् । तीमध्ये स्तरीय नेपालीसँग मिल्दाजुल्दा छन् भने कुनै मौलिक विशेषताले युक्त छन् । मौलिक स्थानीय विशेषता बोकेका टुक्काहरू मध्ये प्रचलित टुक्काहरू जम्मा १५ वटा (पृष्ठ १९२-१९४) को सङ्कलित विवरण जीवेन्द्र देव गिरी (गिरी, २०६७:१९२-१९४) मा उल्लेख गरेका छन् । ती मध्ये एक नमुना अंश यस्तो छ :

१. क) टुक्का : काँचा आँदा खानु (काँचा आन्द्रा खानु)

ख) अर्थ : बेस्वाद अनुभव हुनु ।

ग) वाक्य : तेरा कुराले मङ्गुन काँचा आँदा खाया जस्तो भयो । (तेरा कुराले मलाई काँचा आन्द्रा खाएजस्तो भयो)।

भेरी क्षेत्रमा प्रचलित टुक्कालाई यहाँ विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावका आधारमा यस प्रकार विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.७.१ विषय वस्तु

मूलतः भेरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ग्रामीण समाजका मानिसका लोकव्यवहार, चालचलन, परम्परा, धर्म -संस्कृति, रीतिरिवाज, पेशा-व्यवसाय, मनोवृत्ति, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक आदि पक्षहरू त्यस क्षेत्रमा प्रयुक्त टुक्काको विषय वस्तु रहेको पाइन्छ । सामाजिक जीन पद्धतिसँग सम्बन्धित वस्तु चित्रण नै विशेषतः टुक्काको विषय देखिन्छ ।

३.३.७.२ संरचना

भेरी क्षेत्रमा प्रयुक्त टुक्काको संरचना लघु, सङ्क्षिप्त प्रकृतिको पाइन्छ । छोटो पद, पदावली र वाक्यांशबाट निर्मित वाह्य संरचना, कहीं अनुप्रास र आवृत्ति योजनाको अन्त्यानुप्रास योजना पाइन्छ । आन्तरिक संरचनामा भाव र आख्यानको सन्तुलन, अन्तःअनुप्रास तथा सय संयोजन, कसिलो तथा तिख्खर भावयुक्त संरचना यी टुक्कामा पाइन्छन् ।

३.३.७.३ भाषाशैली

टुक्काको भाषाशैली सङ्क्षिप्त, छरितो, सरल र स्वाभाविक रहेको पाइन्छ । बोधगम्य भाषा, स्थानीय भाषिका स्तरको भाषा, व्याकरणविहीन भाषा, स्तरीय मानक भाषाको कमी, तद्भव शब्दको बढी प्रयोग, बोलचाल तथा कथ्य भाषाको स्वाभाविक प्रयोग टुक्कामा पाइन्छ ।

३.३.७.४ भाव

भाव वा सन्देशका कोणबाट हेर्दा भेरी क्षेत्रका टुक्काहरूमा सामान्यार्थ र विशिष्ट अर्थध्वनित भाव व्यञ्जित भएको पाइन्छ । अभिधा र लक्ष्यार्थ दुवै किसिमबाट अर्थ प्रतीत हुन्छ । सामाजिक लोक जीवनसँगै सम्बन्धित धारणा, यथार्थ परिकल्पना, ऐतिहासिक तथा परम्परागत ज्ञान, उपदेश, शिक्षा, चेतना प्रवाहमूलक भाव ती टुक्काहरूमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

३.३.८ निष्कर्ष

जीवेन्द्र देव गिरीको नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन कृतिमा लोक साहित्यका विभिन्न विधामा जन जीवनका विभिन्न पक्षको गहन विश्लेषण गरिएको छ । प्रारम्भमा लोकवार्ता र लोक साहित्यको परिचय दिइएको यस कृतिमा लोक कथा, लोक गीत, लोकगाथा, लोक नाटक, लोकोक्तिमा पाइने जन जीवनको वर्णन गरिएको छ । लोक कथा शीर्षक अन्तर्गत लोक कथाको सैद्धान्तिक पक्ष र नारीको कोणबाट नेपाली लोक कथा रहेको छ । लोककथाको सैद्धान्तिक पक्षमा लोककथाको परिभाषा, महत्व, प्रकार, विशेषता आदिको बारेमा प्रकाश पारिएको छ । नारीको कोणबाट नेपाली लोक कथामा नारीका भूमिकामा साथै नेपाली लोक जन जीवनमा नारीका अवस्थामा अनेक पक्षको वर्णन पाइन्छ । 'लोक गीत' शीर्षक अन्तर्गत चण्डी नाचमा गाइने लोक गीत, लोक गीतमा दसै, काव्यमय शोक गीत, नेपाली लोक गीतमा नारीका वह, कर्णाली प्रदेशका बाह्रमासे लोक गीतमा जन जीवन, बालबालिका दृष्टिले भेरी क्षेत्र, अस्ताउँदो सैरेली पुजा र सैरेलो, डब बाजा सित, गाइने डब गीत प्रथा लोक कविताका रूपमा उल्टी सवाई रहेका छन् । यी लेखमा विभिन्न कोणहरूबाट नेपाली लोक गीतको अध्ययन गरिएको छ । लोकगाथा अन्तर्गत लोकगाथामा सत्ता र शासनका विविध अवस्था ऐतिहासिक कर्खा, नवल सिंह बानिया, सत्ताको दमनमा, भुर्जेली बाहुन, सिम्तामा प्रचलित दुई धमारी, लोक गाथामा प्रजातान्त्रिक अभ्यास रहेका छन् । यी लेखहरूमा सत्ता र शक्तिका विभिन्न अवस्था, ऐतिहासिक पात्रको जीवनी र उसको दुःखद अन्त्य, सम्पन्ता र विपन्नताको अवस्था, तत्कालीन सामाजिक अवस्था, सती प्रथाको कारुणिकता सामन्ती र शोषणको चित्रणका साथै लोकगाथामा पाइने प्रजातान्त्रिक चिन्तनका बारेमा चर्चा गरिएको छ । 'लोक नाटक' शीर्षक अन्तर्गत नेपाली लोक नाटकका विभिन्न प्रकारको वर्णन गर्नुका साथै तिनका विशेषताका बारेमा चर्चा गरिएको छ । 'लोकाक्ति' नामक शीर्षक अन्तर्गत पहेली वा गाउँखाने कथाका रूपमा घाउटा, उखान र प्रगतिशीलता, भेरी क्षेत्रीय नेपालीमा प्रचलित उखानहरू, टुक्का र भेरी क्षेत्रमा त्यसको प्रचलन रहेका छन् । यी लेखहरूमा जुहारी, भेरी क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न लोकोक्तिहरूका साथै विभिन्न उखान टुक्काहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसरी यस कृतिमा नेपाली जन जीवनसँग लोक साहित्यको अभिन्न सम्बन्ध देखाउनुका साथै नेपाली माटोको सुवास अन्तर्घुलन भएर आएको छ ।

यसरी नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन (२०६७) नामक लोक साहित्यिक कृतिभिन्न लोककथा, लोक गीत, लोकगाथा, लोक नाटक र लोकोक्ति जस्ता विधा क्षेत्रलाई लोक साहित्यिक विश्लेषणका आधार तत्वहरू विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली, भावआदिका कोणबाट शोधनिष्ठ विश्लेषण गरिएको छ । यस अनुरूप हेर्दा प्रस्तुत कृति सफल, सार्थक र प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष रहेको छ ।

३.४ “नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा” कृतिको विश्लेषण

नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (सहलेखन, २०६९) जीवेन्द्र देव गिरीको चौथो लोक साहित्यिक कृतिको रूपमा आएको छ । यो कृति नेपाली लोक साहित्य सम्बन्धी सङ्कलनात्मक र शैक्षिक पाठ्य पुस्तकको रूपमा रहेको छ । यस कृतिमा जीवेन्द्र देव गिरी सहलेखकका रूपमा रहेका छन् । अर्का लेखक मोतीलाल पराजुली रहेका छन् । साभा प्रकाशन, ललिपुरद्वारा २०६८ सालमा प्रकाशित यस कृतिमा लोक साहित्यको सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक तथा प्रवृत्तिगत आधारहरूको विश्लेषण गर्दै नवीनतम परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न पुस्तक तथा पत्र पत्रिकामा छरिएका र विभिन्न सङ्कलन तथा अन्वेषकका सङ्कलित ग्रन्थहरूमा रहेका कृति यहाँ समावेश भएका छन् । यस कृतिका ६ वटा शीर्षकमा लोक साहित्यका विविध विधाहरू समावेश गरिएका छन् जसमा लोक साहित्य सिद्धान्त, लोक गीत र लोकपद्य, लोककाव्य र लोकगाथा, लोककथा, नेपाली लोक नाटक, उखान, टुक्का र गाउँखाने कथा रहेका छन् । यो कृति सहलेखन भएकोले यसभित्र रहेका ६ वटा शीर्षकहरूमध्ये ३ वटा शीर्षक जीवेन्द्र देव गिरीद्वारा लिखित र सङ्कलित छन् जसमध्ये लोक गीत र लोकपद्य, लोककाव्य र लोकगाथा, उखान, टुक्का रहेका छन् । यस कृतिभित्रका कतिपय लेखहरू लोक साहित्यको अवलोकन (२०५७), हाम्रा लोकगाथा (२०५७), नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन (२०६७) मा आएका र तिनको विश्लेषण गरि सकिएको हुनाले उक्त लेखहरूको विश्लेषण गरिएको छैन ।

३.४.१. लोक गीत र लोकपद्य

प्राचीन एवम् श्रुति परम्परामा बाँचिरहेका लोक गीत र लोकपद्य लोक साहित्यका महत्वपूर्ण विधा हुन् । यिनका जन्मदाता लोक भएकाले यी विधा कहिल्यै सुक्दैनन् । लोक गीत र लोकपद्यको सन्दर्भमा गिरीले यी दुई विधालाई यस कृतिमा बेग्लाबेग्लै रूपले अर्थ्याएका छन् ।

३.४.१.१ लोक गीत

लोक गीत र लोकपद्य शीर्षकमा सबैभन्दा पहिले लोक गीतको परिचय दिइएको छ । यो संसारका सबै भाग र भेगमा व्याप्त छ । लोक गीतविहीन समाज हुनै सक्दैन । लोक गीतको परिचय दिने क्रममा वेद स्वयम् पनि श्रुति मानिने र वेदमा स्थान नपाएका वैदिकेतर श्रुतिहरू त भन् सोभै लोक गीतका रूपमा रहेको कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

यसै गरी लोक गीतमा मान्छेका सुख-दुःख, घात-प्रतिघात, जित-हार, उतार-चढाव र आस्था-विश्वाससँग सम्बन्धित अनुभूति तथा अनुभव सरल एवम् लयबद्ध रूपमा प्रकट भएका हुन्छन् र समाजको रुचि र संस्कार अनुसार संशोधन, परिवर्तन र परिवर्द्धन हुँदै लोक गीतले आफूलाई समयको गति सापेक्ष बनाउँदै आफ्नो प्रभाव कायम राख्न सक्षम हुन्छन् भन्ने कुरा पनि उल्लेख छ ।

लोक गीतलाई चिनाउन जीवेन्द्र देव गिरीले पेरिस, राल्फ भी. विलियम्स, सत्येन्द्र, कुञ्जबिहारी दास, धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, चूणामणि बन्धु, कृष्ण प्रसाद पराजुली आदि विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका परिभाषाहरू पनि समावेश गर्दै लोक गीतको परिचयलाई बुँदागत रूपमा समेत सूत्रबद्ध गरेका छन् ।

यसमा जीवेन्द्र देव गिरीले लोक गीतका केही प्रमुख भेदहरूको चर्चा गरेका छन् । ती भेदहरूमध्ये प्रार्थना गीत, संस्कार गीत, पर्व गीत, श्रम गीत र बाह्रमासे गीत रहेका छन् ।

प्रार्थना गीतमा देवी देउतासँग मनको कुरा पुऱ्याई दिन, अनिष्ट नाश गरि दिन र समस्याबाट मुक्त तुल्याइ दिन आह्वान गरी पुकारा गरिएको हुन्छ भनी तिनका उदाहरणहरू प्रस्तुत छन् । जसमध्ये गन्यापको भोलाउलो, धमारी, भजन, आरती, पडेलोवा खेती र सैरेलो आदि गीतका केही अंश समेत राखिएको छ ।

त्यसै गरी संस्कार गीतहरू जीवन चक्रीय गीत हुन् जसमा सगुन, मागल, फाग, रत्यौली, आशिका र कराँत गीत हुन् । यी गीतहरू जन्म, छैटी, न्वारन, अन्न प्राशन, क्षौर कर्म, ब्रतवन्ध, विवाह, मृत्यु, पूजा, व्रत र यात्राको अवसरमा गाइन्छन् भनी केही नमुना समेत पेश गरेका छन् ।

पर्व गीतका सम्बन्धमा नेपाली समाजमा विभिन्न चाडपर्वहरू मनाइने र यिनै पर्वहरूसँग सम्बन्धित गीतहरू मालसिरी, भैलो, देउसी, सैरेलो, भुओ, तिजे, होरी, गौरा, वसन्त आदि गीतहरू प्रचलनमा रहेको कुरा औँल्याएका छन् । यी गीतहरूमा नेपाली समाजको धार्मिक भावनाका साथै जन जीवनका अनेक पक्षहरू अन्तर्निहित छन् भन्दै यिनका बारेमा बेग्लाबेग्लै शीर्षकमा उदाहरण सहित विवेचना गरेका छन् ।

श्रम गीत खेतीपातीसँग सम्बन्धित वा अन्य कुनै काम गर्दा गाइने गीत हो । यसकारण रोपाइँ, गोडाइ र दाइँका अवसरका साथै साना नानीहरूलाई खेलाउन र सुताउनका लागि पनि श्रम गीत गाउने कुरा व्यक्त गरेका छन् । जसमा लल्लोरी वा निदरी, गोडमेलो, असार, घाँसे/गोठाले गीत, दाइँ गीत, चिया वारीका गीत आदि पर्दछन् भन्दै तिनका उदाहरण समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

बाह्रमासे गीत गाउनका लागि कुनै पर्व, ऋतु, वा संस्कार तथा कुनै अनुष्ठानको खाँचो पर्दैन । गाउँघर, वनपाखा, लेकवेसी जताततै गाइने बाह्रमासे गीत एकल, दोहोरी र

सामूहिक तिनै प्रकारका गायनसंग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । बाह्रमासे गीतमा भ्याउरे, रोइला, सिडारु, कौरा, सेलो, साँगिनी, टुडना र हाँकपारे, थैगो गाँसिएका सालै जो आदि पर्दछन् । यसका अतिरिक्त डेउडा, चुड्का र दोहोरी पनि यसैमा पर्दछन् जसको चर्चा अलग अलग शीर्षक राखेर गरेका छन् ।

साहित्यका हरेक विधाहरूका आ-आफ्नै विशेषताहरू भएजस्तै लोक गीत पनि विभिन्न विशेषताहरूले युक्त हुन्छन् र तिनका विषय, भाव, भाषा, प्रस्तुति, सिर्जना आदिका आधारमा ठम्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट्याउन गिरीले लोक गीतका विशेषताहरू विषयगत विविधता, भावगत तीक्ष्णता, गेयता, अज्ञात रचयिता, स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति, परिवर्तनशीलता, मौखिक परम्परा, सरलता, सङ्क्षिप्तता, स्थानीयता, सङ्गीतको सहचर्य, साहित्यिक विशेषता, मङ्गल पुकार हुन्छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । (गिरी, २०६८: २७-२९)

जसरी एउटा घर बनाउन ढुङ्गा, माटो, काठ, खर आदि तत्वहरूको खाँचो पर्दछ त्यसरी नै लोक गीत पनि संरचना भएकोले यसको संरचना खडा गर्न विभिन्न तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ । लोक गीतको संरचनामा कथ्य, भाषा, चरन वा पद, स्थायी र अन्तरा, रहनी र कथन, लय र भाका तथा नृत्य र वाद्य पाइने कुरा बन्धु (२०५८:११५-११९) ले उल्लेख गरेको तर वाद्य र नृत्य लोक गीतमा अनिवार्य नहुने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । यस कुरालाई समेत दृष्टिगत गर्दै लोक गीतमा विषय वस्तु, भाषा, भाव/सन्देश, लय वा भाका, स्थायी र अन्तरा, लोकतत्व मुख्य रहने कुरा उक्त लेखमा उल्लेख गर्नुका साथै उपर्युक्त तत्वका अतिरिक्त वैकल्पिक तत्व पनि लोक गीतमा रहने कुरालाई अघि सारेका छन् ।

लोक गीतको वैकल्पिक तत्वका रूपमा रहने रहनी वा थैगोलाई बथन पनि भनिन्छ र यसले मुख्यतः भाका र लयको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ भन्दै यसका विभिन्न भेदहरू (सम्बोधनात्मक, अनुकरणात्मक, अवधारणात्मक) का उदाहरण र लोक गीतका नमुना समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

जीवेन्द्र देव गिरीले लोक गीतको वर्गीकरण सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएका वर्गीकरणहरूलाई सङ्कलन गरी आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् । जसमा थापा र सुवेदी (२०४१:१२३) को वर्गीकरण, पराजुली (२०४५७: १४९) को वर्गीकरण, बन्धु (२०५८:१२१-१२४)को वर्गीकरण लाई सन्दर्भका रूपमा लिँदै विषय, सहभागी, प्रकार्यका साथै सङ्गीत साहचर्यलाई आधार बनाएर वर्गीकरण गर्न सकिने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । यसका अतिरिक्त विषय, प्रकार्य र प्रयोजनलाई समेटेर बढी वैज्ञानिक र व्यावहारिक रूपमा लोक गीतको तालिकीकरण गरी वर्गीकृत समेत गरेका छन् ।

३.४.१.१.२ “लोक गीत विश्लेषणको नमुनाका रूपमा सुर्खेतमा प्रचलित रोपाईं गीत” को विश्लेषण

यसरी जीवेन्द्र देव गिरीले लोक गीत विश्लेषणको नमुनाका रूपमा सुर्खेतमा प्रचलित रोपाईं गीतको विश्लेषण पनि गरेका छन् । विश्लेषण गर्ने क्रममा उक्त रोपाईं गीतका विषय वस्तु, भाषा, भाव र विचार, लय वा भाका, स्थायी र अन्तरा, चरन वा पद, रहनी वा थैगो, नृत्य, बाजा, लोकतन्त्र आदि उपशीर्षक दिएर प्रष्ट्याएका छन् । तथापि यहाँ उक्त रोपाईं गीतको विषय वस्तु, संरचना, भाषा र भाव/सन्देशलाई मुख्य मानी छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ ।

क) विषय वस्तु

सुर्खेतमा प्रचलित रोपाईं गीतमा किसानका समस्या, कृषि कर्म, असार महिनाको प्रकृति, मायाप्रेम, लोक विश्वास आदि विषय वस्तुका रूपमा रहेको पाइन्छ । रोपाईं मुख्य विषय भएकोले रोपाईंको चटारो रहेको छ । तापनि त्यही चटारोमा पनि ठट्ट्यौलीका कुरा पनि समावेस छन् । जस्तै :

रोपाईंको चटारो रोपाईंको चटारो
असार मासको दश र पन्ध्र रोपाईंको चटारो
गौँथली पेटारो गौँथली पेटारो
राखेका लुगा भिकि देऊ आमै गौँथली पेटारो । (गिरी: २०६८: ८०)

त्यसै गरी,

घण्ट घनन घण्ट घनन
सिरी र थान नाभि र थान घण्ट घनन
हाहा भनन हा हा भनन
हलीको टाउको चिलले लग्यो हाहा भनन । (गिरी: २०६८: ८१)

माथिको रोपाईं गीतले मानो खाई मुरी उब्जाउने असार महिनाको दश, पन्ध्रलाई किसानहरूका लागि काम गर्ने चटारोको रूपमा लिनै हिलामा लगाउने लुगाको खोजीको त्यहाँ चर्चा छ । लुगा राखिने पेटारो पनि त्यसैसँग टाँसिएको छ । टन्टलापुर घाममा हलीले बडो कठिनसाथ खेत जोतिरहेको हुन्छ । त्यसैले उसको थकाइ बिसाउन उसको पिरमर्कालाई ठट्ट्यौलीलाई गीतमार्फत व्यक्त गरिएको छ । यति मात्र नभई त्यस क्षेत्रका नाभितान र सिरितान जस्ता धार्मिक स्थल पनि रोपाईं गीतको प्रसङ्गसँग गाँसिएका छन् । यसरी यी गीतमा खेतीपाती, प्रकृति, समाज र धर्मका विविध विषय वस्तु आएका छन् ।

ख) संरचना

प्रस्तुत गीतमा बाह्य र आन्तरिक दुवै संरचनाको प्रयोग भएको छ । बाह्य संरचनाका आधारमा हेर्दा पृष्ठगत आयाम (८०-८१) जम्मा बाह्र पङ्क्तिपुञ्जमा संरचित छ ।

आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले हेर्दा अनुप्रासयुक्त योजना (घनन-भनन, चटारो-पेटारो) ले गर्दा उक्त रोपाइँ गीतलाई लय प्रदान गरेका छन् ।

ग) भाषाशैली

सुर्खेत उपत्यकामा स्तरीय निकट नेपाली भाषा बोलिने भएकोले त्यहाँ प्रचलित रोपाइँ गीतको भाषा स्तरीय छ । गीतमा लय मिलाउनका लागि एउटै नामका बीचमा पनि 'र' को आगमन हुनु यहाँको विशेषता हो । जस्तै 'सिरिथान', 'नाभितान' नभई 'सिरि र थान' 'नाभि र थान' । यसै गरी 'घण्टा' को सट्टा 'घण्ट', कपडा राख्ने चोयाको एक भाँडाका निम्ति 'पेटारो' आदि स्थानीय भाषाको प्रयोग भएको छ । हाहा, घनन जस्ता अनुकरणात्मक शब्दका साथै तद्भव र तत्सम (मास, दश) शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । समष्टिगत रूपमा हेर्दा गीतको भाषा सरल र बोधगम्य छ ।

घ) भाव

भाव मुटुसँग र विचार मस्तिष्कसँग सम्बन्धित हुन्छ । सुर्खेतमा प्रचलित रोपाइँ गीतसँग मुटु र मस्तिष्क दुवै गाँसिएका छन् । त्यहाँ चिलले टाउको खाइरहेको हली र गर्मीले हायलकायल भइरहेका श्रमिकहरूसँग हाम्रो मन गाँसिन पुग्छ । विचारका दृष्टिले पनि प्रकृति र श्रमको महिमा गाउनु, अनि अप्रत्यक्ष रूपले उत्पीडन र शोषणको विरोध गर्नु यस गीतको विशेषता हो । 'हाहा हलीको टाउको चिलले लग्यो हाहा भनन' को मर्म खेतालेमा यसको सन्देशले सामाजिक रूपान्तरणतिर सङ्केत गरेको छ । यसरी जन मनसँग गहिरोसँग गाँसिनुले पनि यसको भावगत र विचारगत रूपमा रोपाइँ गीत उत्कृष्ट छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

३.४.१.२ लोकपद्य

नेपाली जन जीवनमा लोकपद्यहरू पहिलेदेखि नै प्रचलित रहेका र तिनलाई लोक गीतका रूपमा हेर्ने प्रवृत्तिले गर्दा ती कविताभन्दा बढ्ता गीतका रूपमा चर्चित रहेको कुरा यहाँ उल्लेख छ । कर्णाली र डोटी प्रदेशका कैयन् प्राचीन गीतहरूलाई गहिरिएर विश्लेषण गर्ने हो भने तिनमा कविता तल्लो अन्तर्निहित रहेको पाइन्छ । ती गेयभन्दा पाठ्य र भाकाभन्दा छन्द अनि सङ्गीत शास्त्रीयभन्दा काव्यशास्त्रीय दृष्टिले बढी महत्वपूर्ण छन् भन्दै भेरी क्षेत्रमा प्रचलित लोक गीतलाई नमुनाको रूपमा गिरीले प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी विभिन्न उदाहरण दिँदै नेपाली लोक साहित्यमा लोकपद्यको बेग्लै अस्तित्व रहेको र लोक गीत र लोकपद्य दुवै आकारका दृष्टिले, लयका दृष्टिले र अलङ्कार आदिको प्रयोगको दृष्टिले अत्यन्त निकट भए पनि यी दुईका आ-आफ्नै अलग अलग विशेषताहरू छन् भनी बेग्ल्याएर समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

लोकपद्यका प्रमुख भेदका रूपमा सिलोक, कूट पद्य, कवित्त, दोहा र बाल कविता रहेका छन् भन्दै गिरीले पहिचान तथा तिनका बारेमा भिन्नाभिन्नै शीर्षकमा विवेचना गरेका छन् ।

३.४.१.२.१ लोकपद्यको विश्लेषणको नमुनाका स्वरूप 'सिलोक' को विश्लेषण

जीवेन्द्र देव गिरीले लोकपद्यको विश्लेषणको नमुनाका रूपमा 'सिलोक' को विश्लेषण गरेका छन् । विश्लेषणका क्रममा उक्त लोकपद्यमा विषय वस्तु, भाषा, लय, भाव, अलङ्कार, बिम्ब र प्रतीक जस्ता तत्व रहन्छन् भन्दै उक्त सिलोकको विश्लेषण गरिएको छ । यद्यपि यहाँ उक्त सिलोकको विषय वस्तु, संरचना, भाषा र भाव/सन्देशलाई मुख्य मानी छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ ।

क) विषय वस्तु

माथि प्रस्तुत सिलोकले नेपाली समाजमा विद्यमान कृषकहरूलाई आफ्नो विषय वस्तुबनाएको छ । यहाँ कृषिक निम्ति वस्तुभाउ पाल्ने चलन छ । गोठमा रहँदा गोठालाले गर्ने काम र पाउने मामका बारेमा यस सिलोकले प्रकाश पारेको छ । वनमा गएर घाँस काट्ने र वस्तुभाउ रहेको थलोमा ल्याई हाल्ने र घाँस खान पाएपछि वस्तुभाउले राम्ररी दुध दिने कुराका, मासी चामल, बाँसबाट बनेको दुध दुहिने भाँडो, दुध तताउने भाँडो आदिलाई विषय वस्तुका रूपमा समेटेको छ ।

जङ्गलमा बसन् रुखमा कसन् किनेर ल्याउन् तोरी
घाँस काट्न् वनमा हाल्न् थरीमा दुध दिन्छ गाबुभरि
ल्याउन् कुन्या जमाउन् ठेकीमा हाल्न् कटौराभरि
मासी चाँवलका भुजा लिइकिन खान् सप्याक्कै गरी । (गिरी: २०६८:११२)

ख) संरचना

उपरोक्त लोकपद्यका संरचना कलात्मक रहेको छ । चार पङ्क्तिमा संरचित यस सिलोकले शार्दूलविक्रिडित छन्दलाई पछ्याएको छ, तापनि सो छन्दका वर्ण र गणका रूपमा नियमहरू भङ्ग भएका छन् । सायद यसलाई श्लोक वाट सिलोक तुल्याउने मुख्य कारण पनि यही बन्न गएको छ । एक सिङ्गो आख्यानात्मक स्वरूप ओगटेको यो सिलोक अन्त्यानुप्रास(तोरी, गाबुभरि, कटौराभरि सप्याक्कै गरी) युक्त छ ।

ग) भाषाशैली

यस सिलोकको भाषाशैली सरल र सरस छ । स्थानीयताको बोध गराउने चरी, कुन्या, चाँवल जस्ता नामपद र लिइकिन (लिएर) जस्ता क्रियायोगीको प्रयोग भएको छ । 'सप्याक्कै' जस्तो अनुकरणात्मक शब्दले सिलोकलाई बल प्रदान गरेको छ । बसन्, ल्याउन्,

काट्नु, हाल्नु जस्ता आज्ञार्थक क्रियाको भएको छ । तत्सम शब्दको कम प्रयोग यसको विशेषता बनेको छ ।

घ) भाव

प्रस्तुत सिलोकले कृषिसँग सम्बन्धित पशु पालनप्रति मानिसहरूलाई हौसला प्रदान गरेको छ । जङ्गलमा बसेर अनेकौँ जीवजन्तुको डर त्रास भैल्लु परे पनि पशुको हेरचाह गर्ने, घाँस ल्याउने र गोबर सोहोर्ने जस्ता कठिन काम गर्दै उत्साहपूर्वक आफ्नो कार्यमा जुटिरहने नेपाली जन जीवन दुनियाँका निम्ति उदाहरणीय छ भन्ने कुरा नै यस सिलोकको मुख्य भाव रहेको छ ।

३.४.२ लोककाव्य र लोकगाथा

३.४.२.१ लोककाव्यको परिचय

नेपाली लोक साहित्यमा विभिन्न प्रकारका लोककाव्यहरू रहेका र ती सबै कविता विधा अन्तर्गत पर्ने भएकाले एकातिर ती कवितात्मक विशेषताले युक्त हुन्छन् भने अर्कातिर कविताभन्दा विस्तृत संरचना भएकाले लामा पनि छन् । तिनले आख्यान वा शृङ्खलाबद्ध वर्णनलाई अँगालेको पाइन्छ । गेयभन्दा पाठ्य दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुने विशेषताले गर्दा लोकगाथाभन्दा भिन्न पनि मानिएका छन् भन्दै गिरीले लोककाव्यको परिचय दिएका छन् ।

भावको गहिराइ र अर्थको चमत्कार बोध गराउन यसमा आलङ्कारिक प्रयोगको वैशिष्ट्य यसमा अन्तर्निहित हुन्छ । बन्धु(२०५८:२०३) ले कथानक प्रधान गीत तथा काव्यलाई प्रस्तुतिका आधारमा लोक नाटक, लोकगाथा र लोककाव्यको रूपमा विभाजन गरेका छन् । उनले लोक नाटकमा अभिनयात्मक, लोकगाथामा लयात्मक र लोककाव्यमा कवितात्मक प्रस्तुति हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाली लोककाव्यका पुरा कथात्मक, जनश्रुतिमूलक र सामाजिक विषयसँग सम्बद्ध रहेको जनाउँदै सवाई, रामायण, भारत, कर्खा, काव्य र चैतहरूलाई लोककाव्यका रूपमा स्वीकारेको कुरा पनि यसमा गिरीले यहाँ उद्धृत गरेका छन् ।

गिरीले लोककाव्यको नमुनाका रूपमा सवाईलाई लिएका छन् । सवाईमा प्राकृतिक घटना, लडाइँ र जीवनको भोगाइको वर्णन पाइन्छ । नब्बे सालको भुइँचालो, भोटको लडाइँ, सासू बुहाहरीबिचको समस्या आदिको वर्णन सवाईमा पाइन्छ । चरीको सवाई, राजा भरथरिको सवाई, शिव, पार्वती, गङ्गा आदिका सवाईहरू प्रचलित रहेको कुरा यसमा उल्लेख गर्दै यसको हरेक चरनमा १० देखि १४ अक्षरसम्म रहेको पाइन्छ र सरल र सरस भाषा अनि छन्दले नै लयलाई कजाउने हुँदा यसलाई गला सर्न सजिलो हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । जस्तै:

जन्मनु मर्नु छ त्यै त्यै ठाम्मा (१० अक्षर)

पर्दछ त्यै त्यै कर्म गतिमा (१० अक्षर)

x x

सुन सुन पाँच हो, म केही भन्छु (१२अक्षर)

पृथ्वी कम्पको सवाई कहन्छु (१२अक्षर)

x x

पशुघात आफैँ गर्छन् ब्राह्मण जाति (१३अक्षर)

पत्थरमा सिन्दूर राखी चढाउँछन् पाती (१३अक्षर)

x x

पाँच सालमा भैँचाल् भयो धर्ती गयो फाटी (१४अक्षर)

नैगजामी होई जाओस् म गरिपको माथि (१४अक्षर)

३.४.२.१.१ “सवाई लोककाव्यको विश्लेषणको नमुना स्वरूप सासू बुहारीको सवाई” को विश्लेषण

लोककाव्यका विविध तत्वहरूलाई प्रष्ट्याउन गिरीले सासू बुहारीको सवाईलाई नमुनाका रूपमा लिएर विश्लेषण गरेका छन् । यसमा विषय वस्तु, कथानक, चरित्र, उद्देश्य, परिवेश, संवाद, संवाद, लयात्मकता, काव्यात्मकता, भाषाशैली र लोकतत्व रहेको हुन्छ । यहाँ उक्त सवाईको विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भावलाई समेटि विश्लेषण गरिएको छ ।

क) विषय वस्तु

सासू बुहारीको सवाईमा सामाजिक विषय वस्तु छ । यसमा सासू बुहारीविचको विवाद, बुहारीको माइती गमन र माइतीबाट उनलाई प्राप्त अर्तीको वर्णन छ । यस सवाईमा सासूले सामान्य कुरामा पनि बुहारीमाथि दुर्व्यवहार गरेको तथा बुहारी त्यसको प्रतिकारमा उत्रेको पाइनुका साथै छोरीको घर नबिग्रियोस् भनी बाबुले लिएको चिन्ता यहाँ प्रकट भएको छ । जस्तै:

सुन सुन पाँच हो म केही भन्छु

सासू र बुहारीको सवाई कहन्छु

सासू भन्छे- बुहारी ! बुहारी भन्छे - जिउ !

सिंगौरामा राखेको कोले खायो घिउ ?

देख्नु न सुन्नु कहाँ मैले खाएँ ?

मुख तेरो चिल्लो थियो चाल मैले पाएँ

सबै ढोका बन्द गर्छु एकै ढोका खोल्छु

अबदेखि चोरिस् भने मुख तेरो पोल्छु
 ओछ्यानको खोल छैन सिरगको पल्ला
 बुहारीको मुख पोले नाम खुबै चल्ला
 यस्तै थियो तेरो बानी धेरै गर्ने कुरा
 सासूलाई गाली गर्ने मुख तेरो छुरा
 आउरेबाउरेलाई कोल्टे मानो भने
 आमाछोरा घरै बसी मेरा कुरा गर्ने
 कहाँबाट आइस् बाबै के के खाजा ल्याइस् ?
 बिदा दिइन् सासूले कि भागी आफैँ आइस् ?
 जान्न जान्न बाबा हो यति मेरो बिन्ती
 मुख पोल्ने सासूले बिदा कैले दिन्थी !
 माभेर राख्नु अम्बोरा र भारी
 सप्रिछ भन्छन् हामी बुहारी (गिरी : २०६८: ११८)

ख) संरचना

सवाई नेपाली लोक साहित्यको लययुक्त संरचना भएकोले सासू बुहारीको सवाईमा पनि लयका नियमहरूको राम्ररी पालना गरिएको छ । संवादात्मक शैलीमा संरचित सवाईमा १० देखि १४ अक्षरसम्मका पङ्क्तिहरू छन् । लयमा आवश्यक पर्ने अन्त्यानुप्रास (भन्छु कहन्छु, जिउ घिउ, खाएँ पाएँ आदि) र शब्दहरूको आवृत्ति (मैले मैले, जान्न जान्न आदि) विभिन्न पङ्क्तिमा पाइन्छन् ।

ग) भाषाशैली

सासू बुहारीको सवाईको भाषाशैली सरस र स्पष्ट छ । तत्सम शब्दको कम प्रयोगका साथै नेपाली जनजिब्रोका शब्द र शब्दावलीको बाहुल्यता छ । यहाँ मुख तत्सम शब्द भए पनि चिल्लो मुख, मुख पोल्नुको अर्थ नबुझ्ने कोही हुँदैन । सिँगौरा, आउरेबाउरे, देख्नु न सुन्नु, कोल्टे मानो, जान्न जान्न बाबा जस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् जुन एकदमै स्वादिला छन् । स्तरीय नेपाली भाषाको जन जीवनसँग गाँसिएका प्रयोगले यो लोककाव्य जनप्रिय बनेको छ ।

३.४.३ निष्कर्ष

नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (सहलेखन, २०६८) कृति लोक साहित्यका अभियन्ता जीवेन्द्र देव गिरीको अत्यन्त महत्वपूर्ण कृति हो । यो सहलेखनका रूपमा आएको छ । त्रिभुवन विश्व विद्यालय स्नातक तह दोस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपाली विषयको

रूपमा रहेको छ । जम्मा ९ वटा शीर्षकहरूमा संरचित यो कृति ३४० पृष्ठमा फैलिएको छ । लोक साहित्य सम्बन्धी पाठ्य सामग्रीका सङ्कलन, सम्पादन र सैद्धान्तिक एवम् प्रायोगिक अध्ययनको सीमा रहेर तयार भएको छ । यसभित्रका विषय वस्तुमा लोक साहित्य सिद्धान्त, लोकगीत र लोकपद्य, लोककाव्य र लोकगाथा, लोककथा, नेपाली लोक नाटक, लोकोक्ति अन्तर्गत उखान, टुक्का, गाउँखाने कथाका शीर्षकहरू रहेका छन् । सहलेखन भएकोले यसमा गिरी सम्बन्धित लेखहरू : लोकगीत र लोकपद्य, लोककाव्य र लोकगाथा, उखान, टुक्का रहेका छन् । ती लेखहरूसँग सम्बन्धित भएर आएका (लोकगीत, लोकपद्य, लोककाव्य, लोकगाथा, उखान, टुक्का) भाषिक अस्पष्टतालाई गिरीले प्रस्ट्याएका छन् ।

विविध भाषाशैलीको प्रयोग गरी गिरीका लेखहरूले मूर्त स्वरूप प्रदान गरेका छन् । भाषाशैलीका दृष्टिले हेर्दा सरल, स्वाभाविक, सरस, कथ्य र स्थानीय भाषिकाका शब्द चयन, व्याकरणिक तथा काव्यिक भाषाको प्रायेण, संस्करणात्मक, संवाद, प्रश्नोत्तर आदि शैलीको उपयोग, तत्सम, तद्भव, र आगन्तुक शब्दको प्रयोगले लेखहरूको भाव र उद्देश्यलाई छर्लङ्ग पारेका छन् । यसर्थ एउटा सफल र सार्थक कृतिको रूपमा नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा कृतिलाई लिन सकिन्छ ।

३.५ गिरीका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिको सूची

साहित्यकार जीवेन्द्र देव गिरीले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । यी विधाहरूमा उनका विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित फुटकर लेख रचनाहरूको सूची निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क्र. सं.	पुस्तकको नाम	एकल/सहलेखन	प्रकाशक	साल
१	नेपाली साहित्य शृङ्खला (भाग १)	जीवेन्द्र देव गिरी (सहलेखन)	काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.	२०५२
२	नेपाली साहित्य शृङ्खला (भाग २)	"	"	२०५२
३	भेरी क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण	जीवेन्द्र देव गिरी	काठमाडौँ : पार्वती गिरी	२०५३
४	लोक साहित्यको अवलोकन	"	काठमाडौँ : एकता प्रकाशन	२०५७
५	हाम्रो लोक गाथा	"	"	२०५७
६	नेपाली बाल पत्रिकाको बाल साहित्यमा योगदान	"	काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, प्रा.लि.	२०६१
७	भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका	"	काठमाडौँ : एकता प्रकाशन	२०६३
८	नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन	"	"	२०६७
९	सबैको नेपाली	"	ललितपुर : साभा प्रकाशन	२०६७
१०	साहित्यकार जनकप्रसाद हुमागाउँ	"	काठमाडौँ : नेपाल बाल साहित्य समाज	२०६७
११	नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा	जीवेन्द्र देव गिरी	ललितपुर: साभा प्रकाशन	२०६८

		(सहलेखन)		
१२	नेपाली प्रगतिवादी साहित्यका विशिष्ट आयाम	डा. जीवेन्द्र देव गिरी	मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्, काठमाडौं	२०६९
१३	रचनामा विवेचना	"	वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र, बागबजार, काठमाडौं	२०६९
१४	अभिव्यक्ति र सिर्जना: व्यक्तित्व र समालोचना	"	साहित्य सन्ध्या, नेपाल, काठमाडौं	२०६९

३.६ गिरीका लोक साहित्य सम्बन्धी प्रकाशित फुटकर लेख रचनाहरूको सूची :

क्र. सं.	शीर्षक	पत्रिका	वर्ष/	अङ्क	पृष्ठ	साल
१	लया लोक -नृत्य एक परिचय	हिमाली सौगात	१	३	२-४	२०४०
२	सुर्खेती संस्कृतिका केही विशेषता	सुर्खेती कल्याण समाज स्मारिका			२१-२५	२०४६
३	भेरी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली लोक गीत	उदय	६०	६	१२-१७	२०५४/५५
४	नेपाली लोक कथामा नारी पात्र	मधुपर्क	३५	४	१३८-१४२	२०५१
५	नेपाली लोक गीतमा नारीका बह	नव आकांक्षा	२	१	११-१३	२०५१
६	थारू संस्कृतिका केही आयाम	मितेरी	२४	२	३१-३४	२०६१
७	नेपाली जन जीवनका व्यथा	दायित्व	२०		३८-३९	२०६३
८	सुर्खेतमा प्रचलित केही लोक नाच र तिनमा गाइने गीतहरू	प्रज्ञा	४०		१४-२७	२०६६
९	नेपाली लोक गीतमा जातीय समानताका अभिव्यक्ति	जनमत	२७	२	२५-२६	२०६६
१०	भेरी क्षेत्रमा प्रचलित केही सिलोक	लोक संस्कृति	४	२	१०-१८	२०६७
११	तिजका गीत : परम्परा र परिवर्तन	भृकुटी			१६८-१८१	२०६६
१२	सिडारु नाच र गाइने लोक गीत	मधुपर्क	४३	३	१८-१९	२०६७
१३	लोक कथाका सैद्धान्तिक आधार	कुञ्जिनी	१२	१२	३५-३८	२०६४ / ६५
१४	मुनामदनमा लोकतन्त्र	कुञ्जिनी	१६	१३	४१-४६	२०६५ / ६६
१५	तीजका गीत: परम्परा र परिवर्तन	भृकुटी	-	पूर्णाङ्क- ६	१६७-१८१	२०६६

१६	सिँगारु नाच र गाइने लोक गीत	मधुपर्क	४३	३	१८-१९	२०६७
१७	नयाँ नेपालमा साँस्कृतिक रूपान्तरण	सहयात्रा	-	४	५९-६३	२०६७
१८	असल विचार र लोकलयका संयोजन शिल्पी हुमागाईँ	शब्द संयोजन	६	पूर्णाङ्क- ६६	४०-४४	२०६७
१९	रज्यान जैसीका खिस्सा	सयपत्री	-	६, पूर्णाङ्क- ७७	६-९	२०६७
२०	प्रगतिशीलताका कोणबाट नेपाली लोक साहित्य	संस्कृति	-	९	१७८-१९४	२०६९
२१	'हाम्रो लोक संस्कृति'का नेपाली लोक गीत केन्द्रीयतामा लोक वार्तामाथि छरेको प्रकाश	शब्द संयोजन	९	५, पूर्णाङ्क- १००	५४७-५७६	२०६९
२२	नेपाली लोकगाथामा नारी सङ्घर्ष	नौलो कोसेली	-	२५	९८-१०७	२०६९
२३	सिम्ताली लोक गीतमा सामाजिक पक्ष	ब्रह्मपुत्र	१८	६	६१-६४	२०७०
२४	नेपाली क्रान्तिमा जन संस्कृतिको भूमिका	सुशील	१४	१२	२५-३४	२०७०
२५	नेपाली समाजलाई परस्पर बाँध्ने कडीका रूपमा लोकवार्ता	आलोक	१	२	९-१७	२०७१
26	Wit and Wisdom in Ghauta folk song	Journal of Indian folkloritics	-	14	-	-

३.७ शोध निर्देशन तथा अध्ययन पत्रहरूको अध्ययन

विश्वविद्यालयको प्राध्यापक सेवामा लामो समयको अनुभव भएका जीवेन्द्र देव गिरीले करिब ५२ जना भन्दा बढी विद्यार्थीलाई एम.ए. स्तरको लोक साहित्यसम्बन्धी शोधपत्रको निर्देशकको भूमिका पुरा गरेका छन् । त्यसरी नै विभिन्न शैक्षिक प्राज्ञिक संस्थामा विद्यावारिधि (पि.एच.डी) र अन्य तहमा अध्ययनरत शोधार्थीहरूलाई विशेषज्ञका रूपमा सल्लाह दिने काम र शोधपत्रको मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित काममा संलग्न रहेका छन् । जसको सूची निम्नानुसार रहेको छ :

क्र.सं.	शोधार्थी	शीर्षक	वर्ष
---------	----------	--------	------

१	अमरसिंह बुढा	रोल्पा जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाको अध्ययन	२०६४
२	आनन्दकुमार लामिछाने	दाङ जिल्लामा प्रचलित नेपाली लोक कथाको सङ्कलन	२०६५
३	आशिराम वली	रुकुम जिल्लाको सिँगारु लोकनृत्यमा प्रचलित लोक गीत	२०६६
४	ईश्वरी खड्का	रामेछाप जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको अध्ययन	२०७०
५	ओम बहादुर ओली	दैलेख जिल्लामा प्रचलित उखानको अध्ययन	२०६९
६	कविदत्त ढकाल	हुम्ला जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन	२०६९
७	कल्पना कुमारी चौधरी	दाङ देउखुरीमा प्रचलित थारु भाषाका उखानहरूको अध्ययन	२०७१
८	केशव दत्त पाण्डेय	हुम्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाको अध्ययन	२०७१
९	खडानन्द वाग्ले	देवचुली पर्वत सेरोफेरोका लोक गीतको अध्ययन	२०६३
१०	गणेशप्रसाद शर्मा	चितवन भरतपुर नगरक्षेत्रमा प्रचलित भजनहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६५
११	गीता खनाल	सुर्खेत उपत्यकामा पर्वगीतको अध्ययन	२०६८
१२	घनश्याम पौडेल	कैलाली जिल्लामा प्रचलित थारु उखानको तुलनात्मक अध्ययन	२०६८
१३	चन्द्र बहादुर रावत	सुर्खेत जिल्लाको डाँडा दरा क्षेत्रमा प्रचलित भुओगीतको अध्ययन	२०७०
१४	जितानन्द अधिकारी	अछामी मागल र पर्वगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६४
१५	डम्बर बहादुर पुन	दक्षिण-पूर्वी सल्यानका नेपाली लोक गीतको अध्ययन	२०५९
१६	दीपकप्रकाश शिवाकोटी	दोलखाली उखानको अध्ययन	२०५६
१७	दुर्गाबहादुर के.सी.	सल्यान जिल्लाको उत्तर-पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित लोक गीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६७
१८	देवी बहादुर बस्नेत	सोलुखुम्बु जिल्लामा प्रचलित नेपाली लोक कथाको सङ्कलन र विश्लेषण	२०६०
१९	देवेन्द्रप्रसाद भट्ट	अछाम जिल्लामा प्रचलित होरीगीतको अध्ययन	२०६५
२०	धाना धामी	दार्चुला जिल्लाको दुहुँ क्षेत्रमा प्रचलित लोक कथाको अध्ययन	२०६४
२१	नवराज अवस्थी	बैतडी जिल्लाको मल्लो स्वराड क्षेत्रमा प्रचलित गमरा गीतको अध्ययन	२०६९
२२	नारायणप्रसाद तिमिल्सेना	दैलेखमा प्रचलित मागलको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६२
२३	नेबबहादुर रावत	सल्यान जिल्लामा प्रचलित लोककथाको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६५
२४	प्रेम बहादुर अधिकारी	बागलुङ जिल्लामा प्रचलित नेपाली लोक कथाको सङ्कलन र विश्लेषण	२०५८
२५	फणेन्द्रप्रसाद अवस्थी	डँडेलधुरेली विजासैनी चैतको अध्ययन	२०६६
२६	बीजू घिमिरे	तनहूँमा प्रचलित कृष्ण बालुनको अध्ययन	२०६५
२७	भक्त बहादुर थापा	दैलेख जिल्लाका लोक गीतको परम्परामा दशैं तिहार गीत	२०६९

२८	भरतराज पन्थ	रूपन्देही जिल्लामा प्रचलित नेपाली र थारु भाषी संस्कार गीतको सङ्कलन र तुलनात्मक अध्ययन	२०७१
२९	मान बहादुर बडुवाल	बाजुराली संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन	२०६६
३०	मीन बहादुर पुन मगर	प्युठान जिल्लाको पश्चिम दक्षिण क्षेत्रमा प्रचलित मारुनी लोक नाटकको अध्ययन	२०६९
३१	रमेश थापा	बाजुराली लोकगाथाको अध्ययन	२०६४
३२	राजेन्द्र कुमार चौधरी	कैलाली जिल्लाका थारु समुदायमा प्रचलित थारु लोककथाको अध्ययन	२०६७
३३	राधिका मल्ल	म्याग्दी जिल्लामा प्रचलित लोक गीतको अध्ययन	२०५८
३४	लक्ष्मी पौडेल	पश्चिमी तनहुँको महिला लोक गीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६१
३५	लक्ष्मी खड्का	सुर्खेत उपत्यकामा प्रचलित नेपाली लोक गीतको अध्ययन	२०५८
३६	वाल्मीकि देवकोटा	नेपाली र दडाली गाउँ खाने कथाहरूको तुलनात्मक अध्ययन	२०६९
३७	विष्णु पन्थी	रूपन्देही जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाको अध्ययन	२०६५
३८	विष्णुप्रसाद घिमिरे	गुल्मी धुर्कोट क्षेत्रमा प्रचलित लोक भजनहरूको अध्ययन	२०६९
३९	विष्णुबहादुर दौलाल	बझाङ थली-नौबिसमा प्रचलित मागलहरूको अध्ययन	२०६५
४०	वृष बहादुर छन्त्याल	हुम्ला जिल्लामा प्रचलित देउडा गीतको अध्ययन	२०६७
४१	शिवराज सुवेदी	रोल्पा जिल्लाको पूर्वी भागमा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६७
४२	शुभराज उपाध्याय	बाजुरा जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानहरूको अध्ययन	२०५७
४३	श्रीधर बस्नेत	रोल्पा जिल्लाको दक्षिण-पश्चिम भेगमा प्रचलित नेपाली लोककथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६६
४४	सीता आचार्य	बर्दिया जिल्लामा प्रचलित नेपाली लोककथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६८
४५	सीता काफ्ले	काभ्रेको भकुण्डेमा प्रचलित लोक गीतहरूको अध्ययन	२०७०
४६	सीता नेम्वाङ	नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको तुलना	२०६९
४७	सीताराम घिमिरे	ललितपुर जिल्लाको दक्षिण-पूर्वी भेगमा प्रचलित लोककथाको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६६
४८	सुशीलराज उपाध्याय	बाजुरा जिल्लाका बाह्रमासे गीतको अध्ययन	२०६९
४९	सुशीला पोखरेल	गोरखा जिल्लामा प्रचलित टुक्काको अध्ययन	२०६३
५१	हरिप्रसाद वाग्ले	गोरखाली गाउँखाने कथाको अध्ययन	२०६५
५२	हितराज जोशी	बझाङ्गी संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन	२०६१

केही अध्ययन पत्रहरू

१	विष्णु बहादुर थापा	रामेछाप मन्थलीमा प्रचलित कीर्तनहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६६
२	दाताराम नेपाल	दोलखा जिल्लाको उत्तर पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६७
३	भगवती खड्का	रामेछापको खाँडादेवी क्षेत्रमा प्रचलित लोक कथाको अध्ययन	२०६७
४	इन्द्र प्रसाद लुईटेल	ओखलढुङ्गा जिल्लाको दक्षिण पश्चिम भेगमा प्रचलित लोक गीतहरूको अध्ययन	२०६५
५	खेच बहादुर खड्का	रामेछाप जिल्लामा प्रचलित नेपाली भाषाका लोक गीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६६
६	गगन बहादुर खड्का	नाभिस्थान सेरोफेरोका लोक गीतको अध्ययन	२०६६
७	देवदास श्रेष्ठ	दोलखा जिल्लाको गढी डाँडा क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली लोककथाहरूको अध्ययन	२०६८
८	गणेशप्रसाद शर्मा	चितवन भरतपुर नगरक्षेत्रमा प्रचलित भजनहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण	२०६५

यसरी जीवेन्द्र देव गिरी विभिन्न भाषासँग सम्बन्धित लोक साहित्यको खोज, अध्ययन र विश्लेषण गरी लोक साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । लोक साहित्यका विभिन्न विधा जस्तै: लोक गीत, लोक कथा, लोक नृत्य, भजन कीर्तन, उखान टुक्का, गाउँखाने कथा, पर्वगीतहरूको ऐतिहासिक विशेषता र तिनको महत्वलाई तथ्यपरक विवेचना गरी लोक साहित्यको उन्नयनका विशिष्ट भूमिका निर्वाह गरेका छन् । उनीद्वारा निर्देशित शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रहरूलाई विधागत, जिल्लागत, अध्ययन पद्धतिगत, तुलनात्मक र भाषागत रूपमा विश्लेषण गर्दै निष्कर्ष समेत दिइएको छ ।

३.७.१ विधागत अध्ययन

नेपालको हिमाली, पहाडी, तराई प्रदेश अन्तर्गतका सुगम, दुर्गम जिल्लाका अन्तर-कुन्तरमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिको मौलिक संस्कृति, कला भल्काउने लोक साहित्यको जगेर्ना गर्नु आवश्यक भइ रहेको वर्तमान अवस्थामा गिरीले नेपाी लोक साहित्यको सङ्कलन, खोज, अध्ययन, विश्लेषण र वर्गीकरणलाई आधार बनाएर प्रस्तुत गरिएका शोध पत्रहरूले नेपाली लोक साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । नेपाली लोक साहित्यका अध्येता, खोजकर्ता र पारखीहरूलाई गिरीको निर्देशनमा प्रस्तुत शोध पत्रहरूले लोक साहित्यको ऐतिहासिकता, प्रासङ्गिकता र विशेषतालाई बुझ्न ठुलो सहयोग पुऱ्याएका छन् । लोक व्यवहारको प्रचलित लोक साहित्यले सर्वसाधारणको सुकोमल मनोभावनालाई व्यक्त गर्ने हुनाले लोक साहित्यको प्रतिविम्ब पाउन सकिन्छ । निर्देशनमा प्रस्तुत शोध पत्रहरूले लोक साहित्यका विभिन्न विधालाई शोधको विषय बनाएका छन् । लोक साहित्य अन्तर्गतका विविध विधालाई विषय वस्तु बनाएर प्रस्तुत शोध पत्रहरूमा गाउँ

खाने कथामा ५, लोक कथामा ९, लोक नृत्यमा १, लोक गीतमा १८, उखानमा ८, टुक्कामा १, लोक काव्यमा ३, लोक नाटकमा १ शोध पत्र रहेका छन् । यस्तै प्रस्तुत अध्ययन पत्रहरूमध्ये भजन-कीर्तनमा २, लोक कथामा ३ र लोक गीतमा ३ रहेका छन् । यसरी नेपाली लोक साहित्यका प्रायः सबै विधामा शोध निर्देशन तथा अध्ययन पत्र तयार गराएका गिरीले देशका विभिन्न क्षेत्र, जात जाति तथा भाषाभाषीका प्रचलित लोक साहित्यको विहङ्गम अध्ययन गरी त्यसको विकासमा सार्थक प्रयास गरेका छन् ।

३.७.२ जिल्लागत अध्ययन

गिरीको निर्देशनमा प्रस्तुत शोध तथा अध्ययन पत्रहरूले सीमित क्षेत्र तथा कुनै खास भूगोलभित्रको लोक साहित्यलाई अध्ययनको परिधि नबनाएर नेपालका सुगम-दुर्गम गाउँबस्तीका लोक साहित्यलाई शोधको विषय बनाएका छन् । उनको निर्देशनमा प्रस्तुत शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रको निरपेक्ष विवेचना गर्दा पूर्वको भ्नापादेखि पश्चिमको दार्चुला, उत्तरको सोलुखुम्बुदेखि दक्षिणको बर्दियासम्मको भूगोलभित्रको लोक साहित्यलाई शोध तथा अध्ययन पत्रमा समेट्ने कार्य गरेका छन् । नेपालको रोल्पा, दाङ, रुकुम, रामेछाप, दैलेख, हुम्ला, चितवन, सुर्खेत, कैलाली, अछाम, सल्यान, सोलुखुम्बु, दार्चुला, बैतडी, बाग्लुङ, डडेल्धुरा, तनहुँ, रूपन्देही, प्युठान, म्याग्दी, गुल्मी, बझाङ, रोल्पा, बर्दिया, काभ्रे, पाँचथर, ललितपुर, गोरखा आदि जिल्लामा प्रचलित लोक साहित्यको सुक्ष्म अध्ययन गरी त्यसको जगेर्ना कार्यमा सराहनीय प्रयास गरेका छन् । देशको भूगोलभित्रका आधा जति जिल्ला र पाँच विकास क्षेत्रलाई शोध तथा अध्ययनले आफ्नो कार्य क्षेत्रको रूपमा ओगटेको छ । जिल्लागत हिसाबले तिन दर्जनभन्दा बढी पहाडी, आधा दर्जन तराई र ३ हिमाली जिल्लाका लोक साहित्य शोध अध्ययनको पाटो बनाएको देखिन्छ ।

३.७.३ पद्धतिगत अध्ययन

गिरीद्वारा निर्देशित शोध पत्र र अध्ययन पत्रहरूको अध्ययन पद्धतिलाई विश्लेषण गर्दा सम्भाव्यताको आधारमा क्षेत्र, भाषा, विधा पहिचान गरी अध्ययन, खोज, सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषणलाई शोधको आधार बनाइएको देखिन्छ । शोध तथा अध्ययनको पद्धति वैज्ञानिक र व्यवहारिक छन् । नेपाली जनमानसमा दुर्लभ र लोपप्राय हुन लागेको लोक साहित्यका विधाहरूलाई प्राथमिकता क्रममा राखी शोध अध्ययनलाई केन्द्रित गरेको देखिन्छ । प्रचलन र लोकप्रियताको आधारमा लोक साहित्यका विधाहरूलाई शोध अध्ययनको सूचीमा समावेश गरी उपलब्ध स्रोतको आधारमा लोक साहित्यका यथार्थ पक्षलाई उजागर गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । हचुवा वा सतही रूपमा नभई वस्तु तथ्यका आधारमा लोक साहित्यको गर्भमा रहेका सत्य तथ्य कुरालाई प्रकाशमा ल्याउने शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रहरूले गरेका छन् ।

३.७.४ तुलनात्मक अध्ययन

गिरीको निर्देशनमा प्रस्तुत शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा लोक साहित्यका विविध विधामध्ये लोक गीतको शोध अध्ययनमा बढी प्रयास केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यस्तै लोक कथा र उखानको शोध अध्ययनमा पनि राम्रै चासो दिएको पाइन्छ । विधागत रूपमा लोक नृत्य, लोक नाटक , टुक्का, लोक भजनमा शोध पत्रको सङ्ख्या कम रहेको देखिन्छ । शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा पहाडी भेगमा प्रचलित लोक साहित्यलाई बढी समेटेको र तराई तथा हिमाली भेगमा प्रचलित लोक साहित्यमा सङ्ख्यात्मक हिसाबले कम शोध पत्रहरू प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यस्तै ग्रामीण क्षेत्रमा प्रचलित लोक साहित्यलाई शोध पत्रले बढी महत्त्व दिएको देखिन्छ । यसैगरी नेपालको पूर्वी भेगको लोक साहित्यलाई शोध कार्यमा कम महत्त्व दिएको पाइन्छ ।

३.७.५ भाषागत अध्ययन

प्रस्तुत शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रहरूको भाषागत अध्ययन गर्दा थारु, लिम्बु, राई नेपाली, खस आदि भाषाका लोक साहित्यमा शोध कार्य केन्द्रित रहेको देखिन्छ । त्यस्तै जातीय भाषाका लोक साहित्यमा पनि शोध प्रस्तुत भएको देखिन्छ । भाषागत दृष्टिले जुन क्षेत्रमा जुन भाषा र जुन विधाको साहित्य प्रचलनमा छ त्यही भाषामै शोध पत्र प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

वि.सं.२०५६ देखि वि.सं.२०७१ सम्म अर्थात् १५ वर्षको समय अन्तरालमा प्रस्तुत गरिएका शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रहरूको अध्ययन गर्दा ज्यादातर शोध तथा अध्ययन पत्रहरू नेपाली भाषाको लोक साहित्यमा गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषापछि तराई भेगमा बोलिने थारु भाषा र दुईको सङ्ख्यामा राई लिम्बु भाषामा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । त्यस्तै नेपालको सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको अन्य क्षेत्रीय तथा जातीय भाषाभाषीमा पनि शोध केन्द्रित भएको देखिन्छ ।

३.७.६ निष्कर्ष

गिरीको निर्देशनमा प्रस्तुत शोध पत्र तथा अध्ययन पत्रहरूको समग्रमा अध्ययन गर्दा गिरीले नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन र विकासमा उल्लेखनीय योगदान दिएको देखिन्छ । नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन गर्दा छरिएर रहेका र लोप हुन लागेको लोक साहित्यको सङ्कलन गरी तिनलाई वर्गीकरण र समीक्षा गर्ने कार्यमा गिरीको प्रयास केन्द्रित रहेको देखिन्छ । ५८ वटा शोध पत्र र अध्ययन पत्रद्वारा नेपाली लोक साहित्यको खोज अध्ययनमा सक्रिय गिरीको साहित्यिक योगदान साँच्चिकै अनुकरणीय छ । प्रेरक व्यक्तित्व गिरीको निर्देशनमा प्रस्तुत शोध तथा अध्ययन पत्रहरूले नेपाली लोक साहित्यमा चासो राख्ने जो कोहीलाई पनि धेरै फाइदा पुगेको छ ।

चौथो परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

४.१ उपसंहार

सुर्खेत जिल्लाको सिम्ता, काप्रिचौरमा वि.सं. २००८ असार ८ गते जन्मिएर सुर्खेत उपत्यकाको उत्तरगङ्गा ३ मा बसोबास गर्दै जीवेन्द्र देव गिरीको प्राथमिक शिक्षा सुर्खेतका विभिन्न विद्यालयमा र माध्यमिक शिक्षा २०२४ मा पब्लिक हाई स्कूल सुर्खेतमा सम्पन्न भयो । उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्राइवेट विद्यार्थीका रूपमा आई.ए. र बी.ए. उत्तीर्ण गरे भने २०४० मा त्रि.वि. बाट नेपालीमा प्रथम श्रेणीमा स्नातकोत्तर पुरा गरेका छन् । वि.सं. २०६५ मा 'सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन' विषयमा विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गर्न सफल भएका छन् । तिन वर्षसम्ममात्र आमाको काखमा बाल्यकाल बिताएका गिरी त्यसपछि भने मावली बज्यैको काखमा उनी हुर्किन पुगे । उनको न्वारनको नाम खोमान गिरी हो । अध्ययनका साथसाथै गिरीले विभिन्न पेसा एवम् संघ संस्थामा आबद्ध भएर कार्य गर्न पुगेका छन् ।

प्रस्तुत शोध कार्यमा चार परिच्छेद रहेका छन् । पहिलो परिच्छेदमा शोध प्रस्ताव, दोस्रो परिच्छेदमा जीवेन्द्र देव गिरीको संक्षिप्त परिचय, तेस्रो परिच्छेदमा जीवेन्द्र देव गिरीका लोक साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन तथा जीवेन्द्र देव गिरीका लोक साहित्यिक शोध निर्देशनहरूको अध्ययन र चौथो परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष रहेका छन् ।

करिब बाह्र वर्षको उमेरदेखि नै साहित्यमा कलम चलाउन थालेका गिरी 'मुटुले ह्याङ्गो ठोक्दै छ' (२०३३) कथा **मातृभूमि** पत्रिकामा प्रकाशित गरी नेपाली साहित्यमा औपचारिक रूपमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । गिरीलाई शिक्षक, प्राध्यापक, साहित्यकार, समालोचक, अन्वेषक, प्राज्ञ, राजनीतिज्ञ, समाजसेवी व्यक्तित्व भनेर चिन्न सकिन्छ । गिरीले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधा कविता, गीत, निबन्ध, समालोचना साथै भाषिक अनुसन्धान एवम् लोक साहित्यमा समेत कलम चलाएका छन् । नेपाली साहित्यको कथा लेखनबाट यात्रा आरम्भ गरेपनि उनको सर्वोत्कृष्ट योगदान लोक साहित्य र भाषा विज्ञानको अनुसन्धान नै हो । सामन्ती संस्कारको विरोध, मुक्तिको चाहना, देश विकास र समाज परिवर्तनको चाहनाका साथै विदेसिनु पर्ने नेपालीहरूका बाध्यतालाई उनले आफ्ना साहित्यिक कृतिका विषय वस्तु बनाएका छन् । गिरीले किसानले भोग्नु परेका समस्या, सामन्तीहरूको अन्याय तथा गरिव निमुखाहरूका दयनीय स्थितिको मर्मलाई गीतका माध्यमद्वारा दर्साउन खोजेका छन् ।

जीवेन्द्र देव गिरीले भाषा र लोक साहित्यका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । उनी अनुसन्धानकर्ता व्यक्तित्व समेत भएकाले **भेरी क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण, भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका** जस्ता अनुसन्धानात्क कृतिहरू

तयार पारेर अनुसन्धानात्मक क्षेत्रलाई पनि अग्रगति प्रदान गरेका छन् । गिरीले सिमतालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययनमा विद्यावारिधि पुरा गरेकाले उनी अनुसन्धानकर्ता व्यक्तित्व भएको पुष्टि हुन्छ । उनले लोपोन्मुख हुन लागेका विभिन्न भाषा भाषिकाको खोजी गरी प्रकाशनमा ल्याउने कार्य गरेका छन् । यसैगरी उनका लोक साहित्यिक कृतिहरू लोक साहित्यको अवलोकन, हाम्रा लोकगाथा र नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा प्रकाशित गरी लोक साहित्यका क्षेत्रमा ईटा थप्ने काम गरेका छन् । यसरी बहुविधा प्रतिभाका धनी गिरीले जीवनका विभिन्न उतार चढावहरू पार गरी नेपाली साहित्यका उपर्युक्त विधाहरूमा आफ्नो लेखनीलाई सशक्त तुल्याउँदै नेपाली साहित्यको ढुकुटीलाई समृद्ध तुल्याएका छन् ।

४.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनले जीवेन्द्र देव गिरीको सङ्घर्षशील, प्रेरणादायी र अध्ययनशील जीवनीका विभिन्न पक्ष प्रकाशमा ल्याएको छ । गिरीको जन्म सुर्खेतको एक सुदूर पूर्वी गाउँ सिमता काप्रीचौरमा भए पनि मावलीमा बसेर उनले बाल्यकाल बिताएको र विद्यालय शिक्षा पनि त्यही प्राप्त गरेको जानकारी यसले दिएको छ । पछि उनका परिवार नै सुर्खेत सदर मुकाममा बसाइँ सय्यो र विरामी आमा र कमाइका निम्ति परदेश धाड रहने पिता अनि साना भाइहरू माभ कष्टपूर्ण जीवनी पनि उनले बिताउनु पर्‍यो । विद्यालयमा पढ्दा उनी एक मेधावी विद्यार्थीका रूपमा शिक्षकहरूको समेत स्नेह पाउन सफल रहेको देखिन्छ । विद्यालयमा छँदा नै उनी कविता र गीत लेख्ने गर्दथे । विद्यालय शिक्षा समाप्त गरेपछि उनले एक सफल शिक्षकका रूपमा सुर्खेत, सल्यान र बाँकेका विद्यालयहरूमा कार्य गरे । विद्यालयमा रहँदा उनी गीत लगायत साहित्यिक रचना गर्थे र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्थे । यसले गर्दा स्थानीय जन समुदायको माया पाउन सके । विद्यालय शिक्षक रहेकै अवस्थामा सामान्य अध्ययनका आधारमा उनले त्रि.वि. बाट आई.ए. र बी.ए. परीक्षा उत्तीर्ण गरे । त्यतिखेरै उनले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता लिए र सङ्गठनात्मक काममा सक्रिय भए । उनको राजनीतिक सक्रियताले गर्दा सुर्खेतको प्रशासनले उनी माथि निगरानी राख्ने सरुवा गर्ने र धम्क्याउने गर्दै अन्तमा पक्राउ पुर्जी जारी गर्‍यो र बी.ए. जाँच सकिने बित्तिकै उनी भूमिगत भए । उनको विद्यालय शिक्षकको जागिर यहीँबाट अन्त भयो । उनका कविता, गीत, निबन्ध र उपन्यास अप्रकाशित अवस्थामा खाल्डामा गाडिए । त्यतिखेर उनी २३ वर्षका थिए । २१ वर्षकै उमेरमा उनले भेरी अञ्चल सङ्गठन कमिटीको जिम्मेवारी प्राप्त गरी सकेका थिए र पार्टीका दरभङ्गा र बनारसमा सम्पन्न सम्मेलन र बैठकमा भाग लिइसकेका थिए । तुलसी लाल, पुष्पलाल र माधव ज्ञवाली जस्ता नेताहरूको सम्पर्क समेत उनले त्यतिखेर प्राप्त गरी सकेका थिए । पार्टीसँगको सम्पर्कबाट नै उनले मार्क्सवादी साहित्यबारे जान्ने मौका पाए । त्यसपछि उनले प्रगतिवादी गीतहरू लेख्ने र फिजाउने काम गरे । यसको फलस्वरूप उनको गीत थारू भाषामा पनि अनूदित हुन पुग्यो । एक वर्षको भूमिगत जीवन बिताई वि.सं. २०३२ मा उनी काठमाडौँ प्रवेश गरे । वि.सं. २०३३ मा उनी

त्रि.वि. मा अध्ययनमा संलग्न भए तर प्रतिकूल पारिवारिक र राजनैतिक अवस्थाले गर्दा उनको अध्ययन निरन्तर जारी रहन सकेन । उनी त्रि.वि. को जागिरमा संलग्न भए । उनको अध्ययन वि.सं. २०४० मा मात्र पुरा भयो र प्रथम श्रेणीमा उनले एम.ए. उत्तीर्ण गरे । अनेकौँ दुःख कष्टको सामना गर्दै शिक्षा हासिल गर्नका निम्ति प्रयत्न गरी रहे र जसमा उनी सफल पनि भए ।

उनको औपचारिक साहित्य यात्राको सुरु काठमाडौँ प्रवेश गरेपछि पर्देशी उपनामबाट उनको 'मुटुले ढयाङ्ग्रो ठोक्दै छ' (२०३३) कथा मातृभूमि साप्ताहिकमा छापिएपछि भयो । उनी वि.सं. २०४० मा पुनः शिक्षण कार्य तिर अग्रसर भएपछि उनको लेखन कार्य पुनः गतिशील भएको देखिन्छ । त्यसयता उनले भाषा, लोक साहित्य, लोक संस्कृति, समालोचनाका क्षेत्रमा आफ्ना विवेचनात्मक दृष्टिकोण सहित शोध खोजका कार्य अगि बढाए भने निबन्ध, कविता, गीत र एकाध कथाको रचना गरेर सिर्जनात्मक क्षमताको पहिचान दिए ।

गिरीले स्नातकोत्तर तहमा 'सिम्ताली क्रियाको संरचनाको भाषावैज्ञानिक विश्लेषण' (२०४०) प्रस्तुत गरेर यस तर्फ ठोस योगदान गरेका थिए र भाषाविद् बालकृष्ण पोखरेलको समेत आफ्नो राष्ट्र भाषा नामक प्रसिद्ध कृतिको पाँचौँ संस्करणमा पुर्वेली नेपालीको खसानी उपभेदको अत्यल्प ज्ञान भएको बेला गिरीको सो कार्यले महत्वपूर्ण जानकारी दिएको भनी शोधपत्रमा नै गिरीको भेरी क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण (२०५३) र अन्य विभिन्न लेखहरू प्रकाशित भए । अन्तमा वि.सं. २०६५ मा उनले यसैसँग सम्बन्धित 'सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन' शीर्षकमा विद्यावारिधि तहको अध्ययन सम्पन्न गरे । उनी भेरी क्षेत्रीय नेपालीलाई नेपालीको एक बेग्लै भाषिकाका रूपमा लिनु पर्ने धारणा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । गिरीले भाषा विज्ञानको सैद्धान्तिक अध्ययनमा पनि आफ्नो क्षमता प्रदर्शन गरेका छन् । उनको उक्त योगदानबाट सामान्य भाषा विज्ञानमा चासो राख्ने समस्त व्यक्तिहरू लाभान्वित भएका छन् ।

नेपाल विविध जातजाति र भाषाभाषी भएका मानिसहरूको आश्रयस्थल हो । तसर्थ नेपालका विभिन्न भाषाहरूको अध्ययन गरी उनले नयाँ तथ्यहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । खास गरेर उनका राजी, थारू र मुस्लिम समुदायसँग सम्बन्धित भाषिक अध्ययनबाट लोपोन्मुख, पछि परेका र अल्प सङ्ख्यकका भाषाको संरक्षण र संवर्धनमा बल पुगेको छ । गिरी आफैँ कोशकार हुन् र नेपालका विभिन्न भाषा भाषिकाबाट नेपाली शब्दकोशमा शब्दहरू राखेर नेपाली भाषालाई समृद्ध पारिनु पर्ने र नेपालका विभिन्न भाषाभाषीहरू बिच सद्भाव बढाउनु पर्ने धारणा उनले आफ्ना लेख मार्फत् अगि सारेका छन् ।

'नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा जीवेन्द्र देव गिरीको योगदान' शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत शोध कार्य अन्तर्गत गिरीका जम्मा चार लोक साहित्यिक कृतिहरू - लोक साहित्यको अवलोकन(२०५७), हाम्रा लोकगाथा(२०५७), नेपाली लोक साहित्यमा जन

जीवन(२०६७), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (सह-२०६८) को लोक साहित्यका विविध विधागत तत्वहरूका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । शोध विश्लेषणका सैद्धान्तिक आधार तत्वहरू- विषय वस्तु, संरचना, भाषाशैली र भाव/सन्देशका कोणबाट गरिएको यस शोध विश्लेषणबाट लोक साहित्यिक तत्वहरूको समुचित प्रयोग, विषय वस्तुगत विविधता, संरचनागत सुसङ्गठन, भाषाशैलीगत कलात्मक तथा भावगत गहनताको सुदृढ स्थिति देखिएको छ । लोक साहित्यका सम्पूर्ण पारखी, अध्येता, जिज्ञासु, शोध-अनुसन्धानदाता, लेखक-पाठक आदिका निम्ति गिरीका उपर्युक्त लोक साहित्यिक कृतिहरू शैक्षिक, प्राज्ञिक, साहित्यिक, सामाजिक, व्यवहारिक ज्ञान, उपदेश, शिक्षा, मनोरञ्जन आदि विविध दृष्टिले उपयोगी र महत्वपूर्ण देखिन्छन् । अतः लोक साहित्यिक अध्ययनमा लोक साहित्यकार जीवेन्द्र देव गिरीको योगदान सम्बद्ध शीर्षक शोध दृष्टिले औचित्यपूर्ण रहेको सिद्ध हुन्छ ।

सन्दर्भ विवरण

- अगाध, यकिनना (वर्ष ७, २०५८ अङ्क ३५, पृ. ४) 'लोक साहित्य तर्फ समर्पित साहित्यकार गिरी', जन एकता
- अधिकारी, रविलाल, (२०५६) प्रगतिवादी नेपाली समालोचना, पोखरा : नेपाली प्रकाशन,
- अधिकारी, वासुदेव (वर्ष ६, अङ्क, ३५, २०५८ पृ. ४) 'कस्तो छ लोक साहित्यको अवलोकन' बुधवार
- अप्रिय, 'कृति परिचय', साहित्य कोसेली, (सातौँ साहित्यिक संगालो, २०५४, पृ. ११२)
- अर्याल, अच्युतशरण (२०५०) 'सुर्खेती नेपाली साहित्य एक सर्वेक्षण', अप्रकाशित लघु अनुसन्धान प्रतिवेदन, त्रि.वि.
- उपाध्याय, केशव प्रसाद, (२०५२) समको दुःखान्त नाट्य चेतना, दो.सं., ललितपुर : सा.प्र.
- गिरी मधुसूदन (२०५३) मध्य पश्चिमका कविता, काठमाडौँ : मध्य पश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्
- गिरी जीवेन्द्र देव (२०५३) भेरी क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण, काठमाडौँ : पार्वती गिरी
-, (पाँचौँ साहित्यिक संगालो, पृ. ९६-१००, २०५२), । 'म विशुद्ध साहित्यकार हुँ' साहित्य सुमन
-(वर्ष २, अङ्क २, पृ. ६१-६४, २०५३) 'ब्रह्मपुत्रका निम्तामा सुदामाका कनिका', ब्रह्मपुत्र
-(वर्ष १४, अङ्क २२, पृ. ४ २०५३) 'लुम्बिनीबाट काँक्रीविहार देखिन्छ' प्रकाश,
- (वर्ष १, अङ्क १, पृ. १३-१५, २०५३) 'भेरी अञ्चलमा विकासका सम्भावना', भेरी सन्देश,
-, (सुर्खेत क्याम्पसको स्ववियु बुलेटिङ्, पृ. ४५-४७, २०५३)'राजनीतिक र म', नव ज्योति
-(२०५७) लोक साहित्यको अवलोकन, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन
-(२०५७) हाम्रा लोकगाथा, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन
-(२०६१) नेपाली बाल पत्रिकाको बाल साहित्यमा योगदान, काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.
-(२०६३) भाषा विज्ञान, भाषा र भाषिका काठमाडौँ : एकता प्रकाशन
-(२०६७) लोक साहित्यमा जन जीवन काठमाडौँ : एकता प्रकाशन
-(२०६७) साहित्यकार जनक प्रसाद हुमागाईँ काठमाडौँ : नेपाल बाल साहित्य समाज जीवेन्द्र देव गिरी, (वर्ष ३, अङ्क १/२ पूर्णाङ्क ४/५, २०४९ पृ. ६-९) 'गोरे दाई', सुर्खेती
-, 'मेरो प्रिय म' सङ्कल्प, (वर्ष ३५, पूर्णांक ६३, पृ. ७७-७९, २०५४)
-, (वर्ष १, अंक १, पृ. ३९-४२, २०५४) 'युवा' युगवाहक

-, (सातौँ साहित्यिक सँगालो, पृ. ३७-४०, २०५४) 'भूत' साहित्य कोसेली
-, (एघारौँ साहित्यिक सँगालो, पृ. २२-२३, २०५४) 'चाकरी', साहित्य कोसेली
-, (वर्ष १५, अङ्क ४६, पृ. ४, २०५४) 'रानीपानीमा तिहारका दुई दिन', प्रकाश
-, (अङ्क १०, पृ. ६१-६८, २०५६) 'बनारसको कोसेली, बोकेर भेरीको भुई छुँदा', गोधूलि,
-, (अङ्क ५५, पृ. उल्लेख नभएको, २०५६) 'गोकुल तिमि अहिले भएको भए के गर्थो?', उत्साह,
-, (दसौँ साहित्यिक सँगालो, पृ. ३०-३३, २०५७) 'विशिष्ट साहित्यिक प्रतिभा पारिजात', साहित्य कोसेली,
-, (जनकलाल स्मृति अङ्क, अङ्क २, पृ. २०५-२०९, २०५७) 'जनकलाल शर्माका कुरा सुन्ने धोको नमिर्दिदै', ज्ञानगुणका कुरा
-, (वर्ष ७, अङ्क ४, पृ. ४४, २०५८) 'प्रज्ञा प्रतिष्ठानले पूर्वाग्रही भएर हेर्छ' शुभारम्भ
-, (वर्ष १, अङ्क १, पृ. २९-३१, २०५९) 'सम्भना सान्त्वना' फक्रंदो कोपिला
-, (वर्ष १, अङ्क ८, पृ. ११-१६, २०६१) 'बेवास्ताभन्दा टीकाटिप्पणी हुनु, स्वागतयोग्य कुरा हो', शब्द-संयोजन,
-, (वर्ष २, अङ्क १० पूर्णाङ्क २२, पृ. १६-२०, २०६२) 'म मास्टर' शब्द संयोजन
-, (वर्ष ५, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४९, पृ. ६४, २०६५) 'गणतन्त्रको स्वागतमा रमाउँदाका क्षण', शब्द-संयोजन
-, (पूर्णाङ्क ४०, पृ. ३४-३८, २०६५) 'जन्मथलो काप्रीचौरमा बटुलेका केही अनुभूति', नव प्रज्ञापन
-, (वर्ष १४, अङ्क १३, पृ. ४, २०६६) 'प्रज्ञा प्रतिष्ठानहरूमा मनोनयन र समस्या समाधानका जुक्ति', बुधवार
-, (वर्ष १४, अङ्क ३५, २०६६, पृ. ४) 'के लेखक सत्ताको विरोधी भइरहन्छ?' बुधवार
-, (वर्ष १५, अङ्क २३, २०६७, पृ. ४) 'चन्द्रगढीको सम्भना', बुधवार,
- ज्ञवाली, ईश्वरी, (वर्ष ५, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ४८, २०५७, पृ. ३४) 'लोक साहित्यको क्षेत्रमा नवीन उपलब्धि' एक्काइसौँ शताब्दी
- ज्ञवाली, राम प्रसाद (२०६७) तेस्रो आँखाको आलोचना, काठमाडौँ : शब्दार्थ प्रकाशन
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य, (सम्पा.) (२०५२) नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग १, काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.
- (२०५२) नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग २ काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.
- (२०४०) नेपाली बृहत् शब्दकोश काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र.
- निषिम (वर्ष ४ अङ्क ७, पूर्णाङ्क ४६, २०६२, पृ. १५) 'बालसाहित्य समालोचनाको महत्वपूर्ण कृति नेपाली बाल पत्रिकाको बाल साहित्यमा योगदान', शब्दाङ्कुर,

नेपाल, पूर्णप्रकाश यात्री (२०५७) **सिजापतीवाला विराटनगर: हिमाली सौगात**
 प्रकाशनपराजुली, ठाकुर प्रसाद, र अन्य, (सम्पा:२०६७) **सबैको नेपाली**, ललितपुर :
 साभ्का प्रकाशन

पराजुली, कृष्ण प्रसाद, (वर्ष १८, अङ्क ४, २०५८, पृ. ४७) 'जीवेन्द्र देव गिरी', **जनमत**,
 पुलामी, कर्ण बहादुर, (वर्ष १४, अङ्क १४, २०६६, पृ. ४) 'जनताको बहुदलीय जनवाद
 प्यारो छ' **बुधवार** ।

पौडेल, द्रोण कुमार (चौथो साहित्यिक संगालो, २०५१, पृ. १६०-१६३) 'जीवेन्द्र देव गिरी
 एक आशा लाग्दा लेखक', **साहित्य सौगात**,

पौडेल, हेमनाथ, (वर्ष २७, अङ्क २०, २०६६, पृ. ४) 'भाषा विज्ञानको उपयोगी पुस्तक'
प्रकाश,

पौडेल, हेमनाथ (२०६५) **प्रगतिवादी दृष्टिमा कवि र कविता** काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन

भट्टराई, घटराज (२०५६) **नेपाली लेखक कोश**, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन एण्ड स्टेशनरी
 सेन्टर

भारती, वलभद्र, (वर्ष २, अङ्क ९, पूर्णाङ्क २१, २०६२, पृ. ४३-४६) 'भाषिक क्षेत्रमा जीवेन्द्र
 देव गिरीको योगदान', **शब्द-संयोजन**,

मिश्र, लक्ष्मी, (वर्ष १, अङ्क ५, पूर्णाङ्क २, २०५८, पृ.२) 'लोक साहित्यको अवलोकन एक
 चिनारी', **शब्दाङ्कुर**

राकेश, रामदयाल, (राष्ट्रिय पाक्षिक, २०५८, पृ. ४६) 'लोक साहित्यको अवलोकन : एक
 मूल्याङ्कन', **नेपाल**

लामिछाने, कपिल (वर्ष १४, अङ्क ७-१०, साहित्यिक अङ्क ५४, २०५४, पृ. ३४) 'भेरी
 क्षेत्रीय नेपाली क्रियाको संरचनात्मक विश्लेषण : सानो पुस्तिका ठुलो उपलब्धि',
जनमत

लेकाली, राधेश्याम र अन्य (सम्पा.२०६२) **बालकृष्ण पोखरेल अभिनन्दन ग्रन्थ**, विराटनगर :
 चेतन प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान

शर्मा, ऋषि प्रसाद (वर्ष १४, अङ्क ११, २०६१, पृ. २७) 'सुर्खेतको कम्युनिस्ट आन्दोलन',
नवयुग,

शर्मा, केशवराज (२०६७) **जीवेन्द्र देव गिरीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**,
शोध पत्र

शर्मा, मुक्तिनाथ (वर्ष ३, अङ्क २८, २०५७, पृ. उल्लेख नभएको) 'साहित्यकारहरूसँगको
 साक्षतकार', **खबरकागज**

शर्मा, मोहन राज र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल, (२०६२) **शोध विधि**, ते.सं., ललितपुर : साभ्का
 प्रकाशन

सुवेदी राजेन्द्र (२०६१) **नेपाली समालोचना प्रवृत्ति र परम्परा**, वाराणसी : भूमिका
 प्रकाशन, ।